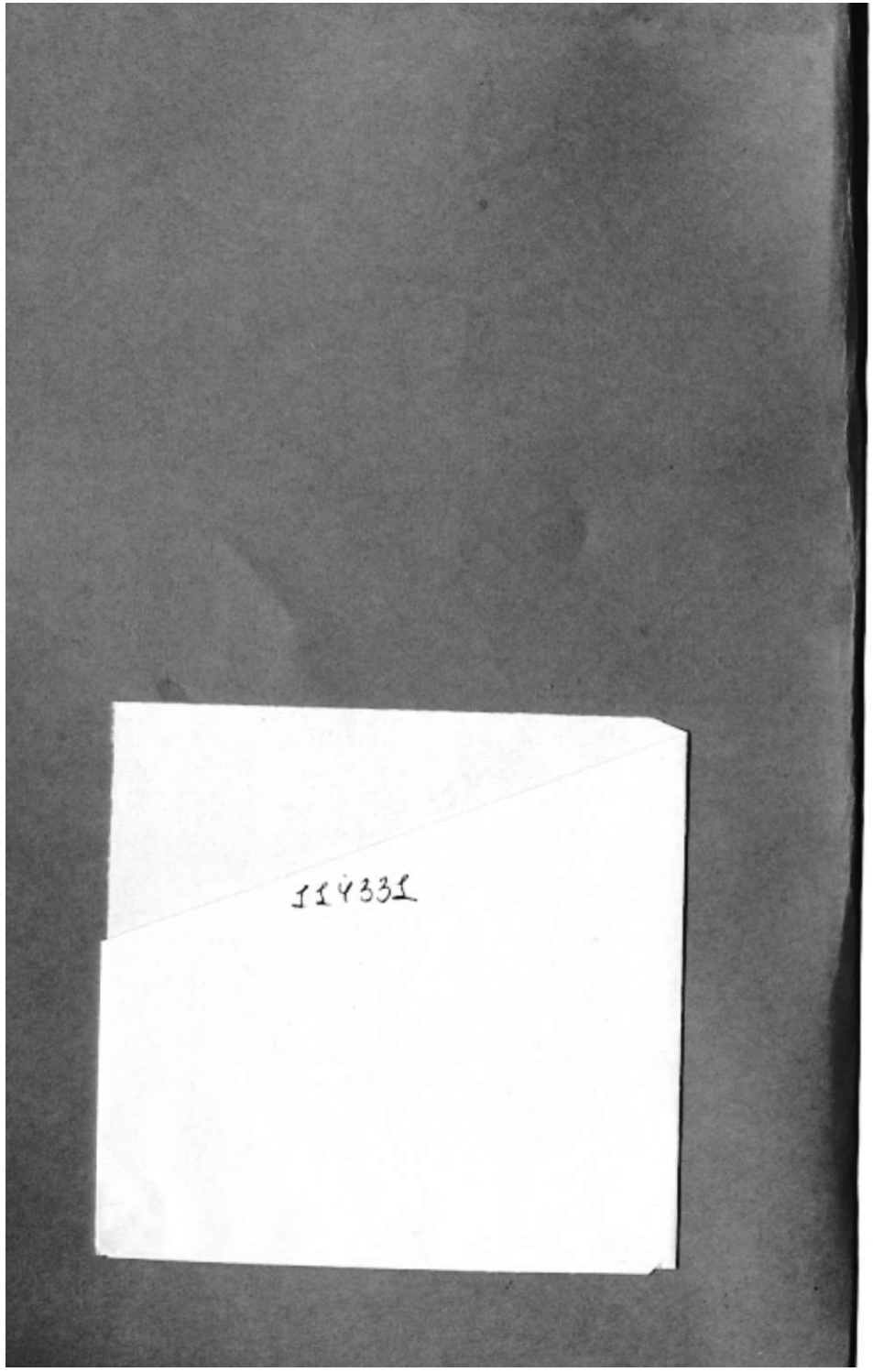
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК
МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Число 10
Частина 1

Київ – 2003



114331

9 VI
С-71

Національна Академія наук України
Інститут історії України

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Число 10
У двох частинах
Частина 1

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

з нагоди 80-річчя від дня народження

Київ – 2003

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 6 від 19 червня 2003 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань з історичної науки //Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень: Зб. нормативних документів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. – К.: Ред. «Бюлетеня Вищої Атестаційної Комісії України», 2000. – С.29.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 10. – У 2-х част. – Част. 1. – 392 с.

Збірка наукових праць пам'яті видатного вітчизняного історика, археолога, києзнавця, літературознавця, ученого-енциклопедиста доктора історичних наук, професора, дійсного члена Вільної Української Академії Наук (США) Михайла Юліановича Брайчевського.

Розрахована на фахівців в галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. ***М.Ф.Дмитрієнко*** (відп. ред.); д.і.н., проф. ***І.Н.Войцехівська*** (заст. відп. ред.); к.філолог.н. ***Я.І.Дзира***; д.і.н., проф. ***Л.А.Дубровіна***; член-кор. НАН України, д.і.н. ***М.Ф.Котляр***; акад. НАН України, д.і.н., проф. ***В.М.Литвин***; член-кор. НАН України, д.і.н., проф. ***О.П.Реєнт***; к.і.н. ***О.С.Рубльов***; к.і.н. ***Ю.К.Савчук*** (відп. секр.); акад. НАН України, д.і.н., проф. ***В.А.Смолій***; акад. НАН України, д.і.н., проф. ***П.Т.Тронько***.

Упорядники: ***М.Ф.Дмитрієнко, І.Н.Войцехівська.***

Бібліографічний редактор: ***Л.П.Маркітан.***

Рецензенти: д.і.н., проф. ***Г.Д.Казьмирчук***; д.і.н. ***О.Є.Лисенко***; д.і.н., проф. ***С.В.Віднянський.***

Набір: ***О.О.Співак***

Оригінал-макет: ***Д.В.Тойчкін.***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ№6934 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

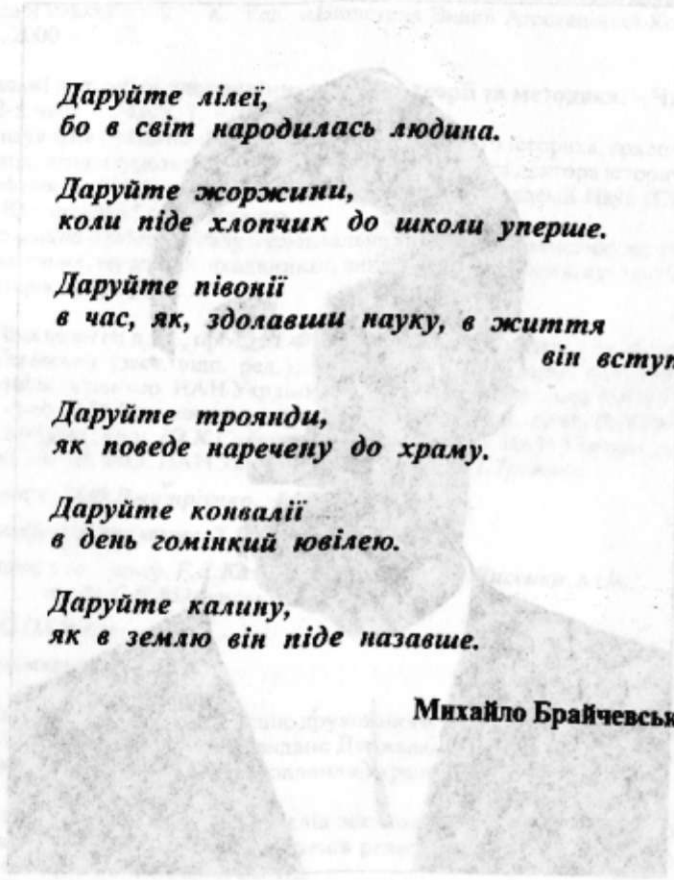
Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.



Примірник 114331
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

© Інститут історії України НАН України
© Автори



Даруйте лілеї,
бо в світ народилась людина.

Даруйте жоржини,
коли піде хлопчик до школи уперше.

Даруйте півонії
в час, як, здолавши науку, в життя
він вступає.

Даруйте троянди,
як поведе наречену до храму.

Даруйте конвалії
в день гомінкий ювілею.

Даруйте калину,
як в землю він піде назавше.

Михайло Брайчевський

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Дану збірку наукових праць ми присвятили пам'яті видатного українського історика сучасності Михайла Юліановича Брайчевського, який пішов з життя так і не відзначивши свого 80-літнього ювілею. Ми схиляємо голови перед його титанічною працею в ім'я розвитку вітчизняної історичної науки, і в силу свого вміння і хисту намагаємося, бодай частково, осягнути і оцінити внесок вченого до скарбниці національної науки. Цілком свідомі того, що дана збірка тільки початковий етап дослідження спадщини вченого, його опублікованого творчого доробку і рукописів, які вже надійшли до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського разом з численним листуванням, нотатками, фотографіями і чекають свого дослідника.

Збірка наукових праць складається з 17 рубрик, які вміщують 52 статті та рецензії 53 авторів – співробітників та аспірантів відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України та наших колег, вчених з наукових центрів та вузів різних міст нашої держави: Вінниці, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Луганська, Миколаєва, Одеси, Слов'янська, Харкова, Херсона, Черкас, Чернівців, Чернігова.

Раді повідомити наших читачів про те, що у даному випуску ми відкриваємо нову рубрику: «Теоретико-методологічні проблеми спеціальних історичних дисциплін» і продовжуємо друкувати наукові розвідки з цілого ряду спеціальних дисциплін, які вже стали традиційними.

У вступній статті до збірки «Історик українського відродження» її автори Марія Дмитрієнко та Ярослав Дзира розповіли про життєвий шлях, творчі пошуки та здобутки в багатьох галузях гуманітарних знань й мистецтва Михайла Брайчевського, з яким їм пощастило працювати в Інституті історії України . Особливої ваги набувають ті сторінки їх оповіді, на яких йдеться про Брайчевського – чуйну людину, доброго небайдужого товариша, завжди готового прийти на допомогу. Вибудовуючи просопографічний портрет вченого, автори по крихтах відтворюють, наче з коштовної смальти, мозаїч-

ний образ людини вольової і одночасно м'якої, великого працелюба і талановитого, щедро обдарованого природою науковця, здатного заради істини йти на свою Голгофу.

Вдало доповнюють цю публікацію змістовні статті Ігора Гирича, що досліджує спадщину М.Ю.Брайчевського – історіософа, та Ярослави Верменич, яка висвітлює питання дослідження давньоруських міст у творчості Брайчевського. Завершують «вінок пам'яті» вченому статті Наталії Солонської та Людмили Маркітан, які у свій спосіб поглянули на складові наукової спадщини видатного вченого.

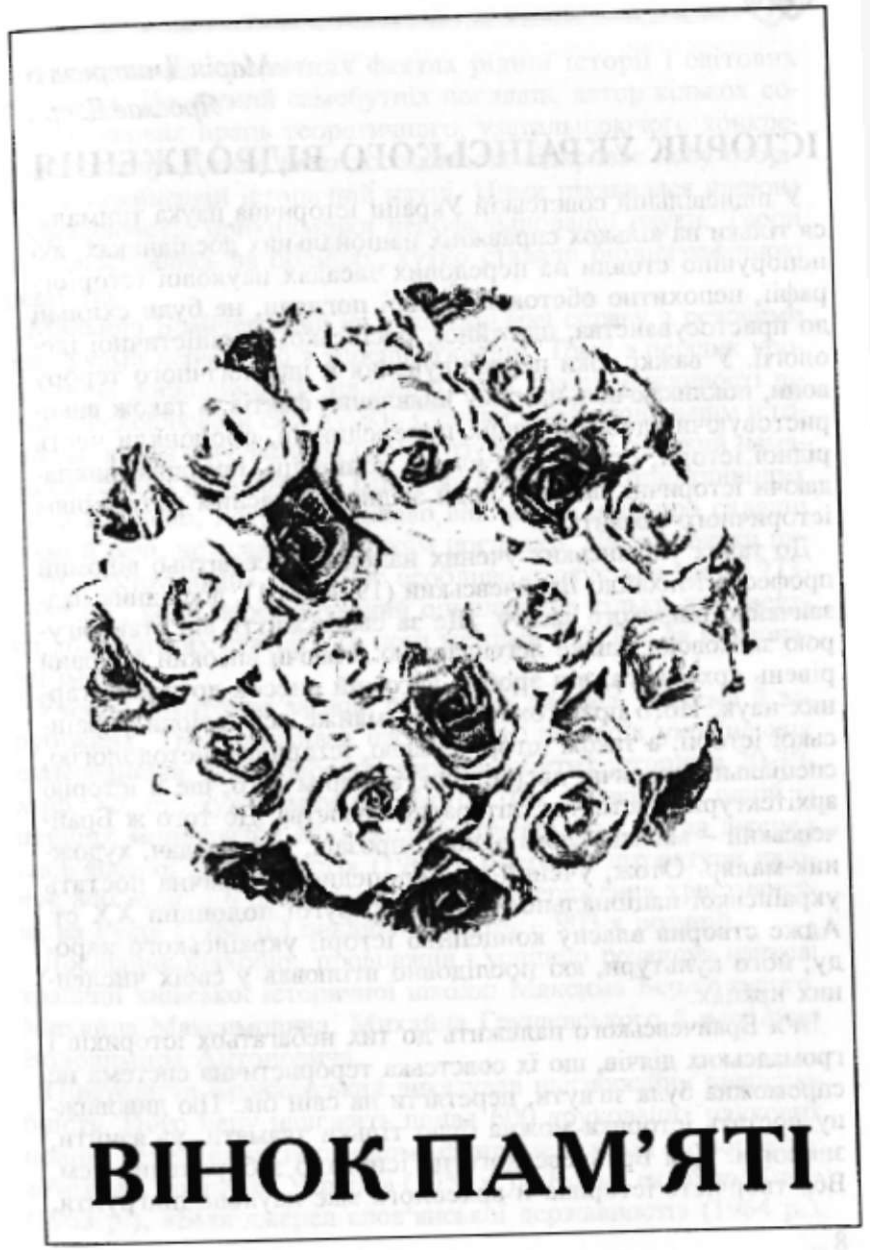
Три статті рубрики «Теоретико-методологічні проблеми спеціальних історичних дисциплін» порушують важливі питання становлення, розвитку, термінології та методів дослідження джерел СІД.

В інших рубриках «Геральдика та генеалогія», «Символіка та фалеристика», «Сфрагістика», «Вексилологія» та ін.читач зустрінеться з розробками вже відомих з попередніх випусків наших збірок науковців відділу спеціальних дисциплін та їх колег з вузів України, які знайомлять наукову громадськість із останніми здобутками в перелічених галузях історичних знань. Чимало цікавого з нашого недавнього минулого оповідається у статтях Петра Рябченка, Миколи та Федора Цивільських, які вводять читача у світ боністики, відкриваючи таємниці вексилів як історичних джерел, а також розповідають про талони і карткові системи.

Цілком логічно, що рубрику «Рецензії» відтепер значно розширено, оскільки родина наших спеціальних наук останнім часом збагатилася низкою грунтовних розробок, які представляють інтерес як складові джерельного комплексу СІД і збагачують їх фактологічну базу, так і спроби археографів представити унікальні джерела нашої історії.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою: **01001, Київ – 1, вул. М.Грушевського, 4, Інститут історії України НАНУ, відділ СІД, кім. 505.**

Упорядники



ВІНОК ПАМ'ЯТІ

Марія Дмитрієнко
Ярослав Дзира

ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У підневільній совєтській Україні історична наука трималася тільки на кількох справжніх національних дослідниках, які непорушно стояли на передових засадах наукової історіографії, непохитно обстоювали свої погляди, не були схильні до пристосуванства, партійної, російської шовіністичної ідеології. У важкі роки переслідування й ідеологічного терору вони, покликаючись на суму виявлених фактів, а також використовуючи здобутки своїх попередників, обороняли честь рідної історії, створюючи власні концепції, правдиво викладаючи історичні явища й події згідно із власним розумінням історичного розвитку.

До таких українських учених належить всесвітньо відомий професор Михайло Брайчевський (1924-2001), дослідник надзвичайно широкого засягу. Ще за свого життя він став фігурою знаковою, майже легендарною. Маючи високий фаховий рівень археолога, він зробив вагомий внесок до гуманітарних наук. Його праці охоплюють майже всі періоди української історії, а також історіографію, історичну методологію, спеціальні історичні дисципліни, а, окрім того, ще й історію архітектури, мистецтва, літературознавства. До того ж Брайчевський – митець слова – поет, прозаїк, перекладач, художник-маляр. Отож, учений-енциклопедист, визначна постать української національної культури другої полонини XX ст. Адже створив власну концепцію історії українського народу, його культури, які послідовно втілював у своїх численних працях.

Ім'я Брайчевського належить до тих небагатьох істориків і громадських діячів, що їх совєтська терористична система не спроможна була зігнути, перетягти на свій бік. Цю дивовижну постать історика можна було тільки зламати, ув'язнити, знищити. Для Брайчевського не існувало заборонених тем. Вся творчість історика й археолога має наукове підґрунтя,

побудована на історичних фактах рідної історії і світових джерелах. Це вчений самобутніх поглядів, автор кількох сотень наукових праць теоретичного, узагальнюючого конкретного змісту. Кожне його дослідження відкриває нову сторінку в українській історичній науці. Ними цікавилася широка громадськість, прихильники непофальшованої науки. Твори не залежувались на полицях, хутко ставали бібліографічною рідкістю.

Михайло Брайчевський як археолог мав справу з речовими знахідками переважно з теренів України. Тому з перших кроків своєї дослідницької діяльності мав кращі можливості вільно висловлювати свої думки. Ставши професіональним істориком, почав відчувати на собі цензурний тиск, на який намагався ніколи не зважати. Він навіть за найнесприятливіших умов міг ясно, логічно й цікаво викладати дані про складні події й речі, не зраджуючи своїм поглядам, або ж мовчки писати «до шухляди». Останнє особливо стосується часу 1973-1984 рр., коли переслідуваний оприлюднив тільки два десятки коротеньких статей і то поза межами УРСР й за кордонами імперії.

Учений грунтовно засвоїв різні види джерел, зокрема й зарубіжних. Творчо вживав набутки та ідеї своїх українських попередників, праці заборонених чи забутих істориків 20-30-х рр. XX ст., чужоземну літературу. Так, скажімо, в одній із перших монографій Михайла Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності» (1964 р.) перелік літератури налічує 840 назв, а в одній з останніх «Утвердження християнства на Русі» (1988 р.) поклики сягають – 903-х позицій.

Дослідник підхопив, продовжив і успішно розвинув наукові традиції київської історичної школи: Максима Берлинського, Михайла Максимовича, Михайла Грушевського й особливо Володимира Антоновича.

Півстоліття Брайчевський виказував надзвичайну працелюбність. Його перу належить понад 600 друкованих наукових праць, серед яких такі відомі фундаментальні монографії: «Римська монета на Україні» (1950 р.), «Коли і як виник Київ» (1963 р.), «Біля джерел слов'янської державності» (1964 р.),

«Походження Русі» (1968 р.), а пізніше «Утвердження християнства на Русі» (1988 р.), «Берлинський та історія міста Києва» (1991 р.), «Конспект з історії України» (1993 р.) тощо. Здавалося б, все йшло чудово до пори, поки в один момент то не перекреслила одна його стаття, написана 1966 р., до речі, для академічного журналу – в порядку наукової дискусії...

Народився Михайло Брайчевський 6 вересня 1924 р. в Києві в сім'ї службовця. Його батько Юліан Карлович (1885-1956) походив з польської шляхти, був дуже освіченою людиною, працював бухгалтером, мати, росіянка, родом із-під Москви – залишалася домогосподаркою. Дід Карло, мабуть ополячений український шляхтич, після придушення польського повстання 1863-1864 рр., переселився з Речі Посполитої на свою батьківщину до Києва.[1] Сам історик розповідав, що його предками були українці, поляки, литвини. В XIX ст. рід Брайчевських жив у Києві біля університету на так званому «Новостроєнії». Юліан Карлович виховував сина і дочку згідно з теорією Руссо. Маючи три роки Михайло читав Брема, а десятирічним захопився мінералогією.

У козацькому реєстрі 1649 р., що його склали творці Української козацької держави Богдан Хмельницький та Іван Виговський, в осавульському курені Чигиринського полку подибуємо трое імен козаків-державотворців Брайченків – Михайла, Терешка й Богдана, а в Черкаському полку ще й Потапа Брайченка. Бачимо тут же й Брайка Сербиненка.[2] Отже, родовід Брайчевських може походити, скажімо, із Сербії, звідки вони перебралися на Запорожжя. Улюбленим псевдонімом історика Михайла, яким він підписував свої публікації, виборюючи сучасну незалежну Українську державу, був: «Михайло Брайченко».

1932 р. Михайло вступив до першого класу 83-ї російської середньої школи, що біля Бессарабки, на Лютеранській вулиці, і навчався тут до 10 класу. Завершити середню освіту зашкодила війна, під час якої школяр працював у фотомайстерні, а також і креслярем у видатного архітектора професора П.Ф.Альошина (1881-1961), який, очевидно, прищепив йому любов до історичних пам'яток Києва. Десятий клас середньої школи закінчив екстерном. 1943 р. став студентом історичного факультету Київського університету. 1948 р. отримав диплом з відзнакою, що дало йому право самому вибирати місце працевлаштування.



Навчаючись в університеті, Брайчевський відбудовував разом з іншими зруйнований війною головний університетський корпус, а також робив копії креслень його приміщень, що їх у 30-х рр.. XIX ст. виготовив Вікентій Беретті (1781-1842). За кресленнями Брайчевського будівельники-реставратори багато в чому відтворили первісний вигляд Червоного корпусу.

Формування Брайчевського як ученого почалося ще за студентських років, коли навчався в університеті. Тоді він закохався в археологію і стародавню історію, заснував Студентське наукове товариство і в 1945-1946 рр. очолював його. Не раз виїжджав в археологічні експедиції, брав участь у численних польових дослідженнях під керівництвом досвідчених фахівців Петра Єфименка, Михайла Рудницького, М.Рибакова, Василя Довженка, працював на розкопках у Переяслав-Хмельницькому, згодом на Волині і Поділлі.[3] Одначе, знайдені на землі України виняткові археологічні цінності збагачували музеї Москви та Ленінграда, їх вивозили і назад вони ніколи не поверталися. Це бачив молодий вчений і боліла у нього душа за втраченими культурними цінностями. Відразу

після університету Михайла Брайчевського взяли молодшим науковим співробітником до Інституту археології, в якому він до 1959 р. досліджував археологічні пам'ятки.[4]

Тяжкі умови наукової праці в академічних інститутах Брайчевський відчув, коли друкував вже першу свою статтю в науковому часописі. 1951 р. він прийшов до вченого секретаря Президії АН УРСР Федора Шевченка із проханням вмістити у «Віснику Академії наук УРСР» дослідження «Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали» (№ 10. – 1951.– С.64-73). Той приязно зустрів його і розмовляв з ним як зі справжнім дослідником цього напрямку. «Я відчув, – згадував молодий учений, – що ми однодумці, й це мене надихнуло на подальше опрацювання теми». Шевченко казав про потребу глибокого і широкого вивчення найважливіших джерел для дослідження історії Київської Русі, якими були літописи. Обидва історики вважали письмові джерела вкрай необхідними для вивчення цієї доби.[5]

Брайчевський передав Олені Апанович зміст його розмови з археологом Василем Довженком у 50-х рр. XX ст., який тоді відверто заявляв, що «нормально розвиватися наука на Україні не може», і для прикладу називав ім'я Ф.Шевченка: «Талановитий історик, багато міг би зробити для України, посісти почесне місце в світовій історіографії. А в нас? За тих умов, в яких ми живемо, він просто гибіє».[6]

Через складні взаємини з директором С.М.Бібіковим Брайчевський змушений був 1959 р. перейти до Інституту історії АН УРСР, в якому працював до середини 1968 р. Маючи в творчому доробку 40 новаторських праць, Брайчевський 1955 р. в Москві захистив кандидатську дисертацію «Римська монета на території України», яка під цією назвою побачила світ монографією у 1959 р., і склавши основу, вказала напрямок його наступних праць.

Невтомне творче життя Брайчевського як провідного фахівця історії ранньої Київської Русі з 1959 по 1968 р. минало в Інституті історії у відділі феодалізму, яким завідував професор Вадим Дядиченко (1909-1973). За цей час було опубліковано півтори сотні глибоких, змістовних, оригінальних, різних за тематикою творів, серед них і три монографії. Зазначимо, що історичні праці він писав, спираючись на археологічну методологію. Основою його досліджень у царині археології були відшукані речі і предмети, а в історії – джерела про події та факти, які взаємно доповнювали себе.

Досі в Інституті історії досліджували переважно історію України, починаючи з XVI-XVIII ст. Серед співробітників відділу в 60-х рр. вирізнялися старші наукові співробітники – Олена Компан (1916-1986) і Олена Апанович (1919-2000), які під впливом короткого часу суспільно-політичного потепління в СРСР і у так званих «соціалістичних країнах» поступово залишали позиції радянської історіографії.

Федір Шевченко закликав істориків-українців досліджувати історію України так, як вивчають і пишуть про неї – росіянин Брайчевський, полька Компан і білоруска Апанович.[7] Олена Апанович широко знаний провідний спеціаліст з історії козацтва, опікувалася історико-краєзнавчими дослідженнями козацької доби. Як історик-архівіст добре була обізнана із козацькими архівами. Але сама за національністю білоруска, вона закінчила російський відділ Харківського університету, недостатньо володіла українською мовою.[8] Олена Компан вивчала українське середньовіччя, урбаністичну тематику, опанувала досконало духовний світ польського народу, європейське образотворче мистецтво.[9] Вона, за словами Брайчевського, була істориком, що найглибше і найкраще володіла «теоретичними підвалинами своєї науки – тим, що нині звемо історіософією... Дослідниця грунтовно засвоїла К.Маркса і Ф.Енгельса, взявши з нього все позитивне і варте уваги... Приймаючи деякі тези марксистської концепції, О.Компан, однак, робила це з суворої позиції розуму та історичної достовірності... Реально вона протягом майже усього творчого життя проходила по розряду єретиків».[10] Обом жінкам-науковцям було властиве історіософське осмислення проблеми історії України та її природний зв'язок із західноєвропейською культурою. Пам'ятки літератури, мистецтва, архітектури, кіномистецтва мали значне місце в їхній творчості й в особистому житті. Отже, такі наукові зацікавлення, кругозір, темати-

ка досліджень, світогляд зблизили їх із Брайчевським, і вони стали приятелями. Компан з особливим пієтетом відгукувалася про багатогранний, культурологічний і філософський талант Брайчевського. За його відсутності вона називала Брайчевського «геніальним істориком».

Супротивниками Брайчевського, зокрема і Компан, і Апанович, виступали кілька старших наукових співробітників відділу, які через свою обмеженість і кар'єризм на замовлення парторганізації і органів КДБ та ЦК Компартії України під час обговорення планових робіт, виконаних Брайчевським, а також Компан і Апанович, різко «критикували» їхні рукописи та друковані монографії, статті, публічні виступи перед громадськістю Києва, приклеюючи до того на них політичні наліпки, як то було властиве тому сумнозвісному часові.

У багатій бібліотеці Брайчевського та його друзів містилися і праці М.Грушевського, М.Слабченка, В.Антоновича та інших заборонених істориків, які зберігалися у спецсховищах і для користування ними потрібно було мати спеціальну форму-дозвіл. У відділі феодалізму праці Грушевського характеризували як «всюдисущий Грушевський», не покликалися на них, а картаючи їх як буржуазно-націоналістичні, все ж використовували, бо іншого достовірного джерела не існувало.

Не будемо зіставляти та аналізувати ідейний і текстуальний перегук праць цих двох великих українських істориків XX ст., оскільки для дослідника-фахівця вони очевидні і переконливі. Звернемося на раз з цього погляду до свідчень М.Брайчевського, які він розкрив аж 1996 р. на сторінках «Українського історика»: «...За такої ситуації 1966 року виповнилося 100-річчя від дня народження найвидатнішого учено-історика та громадського діяча Михайла Грушевського. Проголошений «буржуазним націоналістом», а відтак «найлютішим ворогом українського народу», він був проскрибований партійно-радянською верхівкою і практично відсторонений від наукового та політичного життя. Саме навіть ім'я його дозволялося згадувати тільки в критичних контекстах і то із застосуванням найобразливішої лексики. Його звинувачували у фальсифікаторстві, антинауковості історичної кон-

цепції, перекрученні фактів, а до того ще проголосили австрійським шпигуном.

Відлига кінця 50-х – на початку 60-х рр. примусила по-іншому глянути на хід справ... Я, наприклад, пропонував видати до ювілею тритомник «Київська Русь», покладаючись на те, що період феодалізму не містить в собі якихось політичних засад чи настанов, здатних скомпрометувати радянську історіографію. Цей задум підтримали деякі колеги (зокрема Ф.Шевченко), але начальство виявилося нездатним позитивно вирішити проблему».

Авторам даної статті відомо, що восени 1966 р., на сторічний ювілей М.Грушевського, майже вночі, саме М.Брайчевський з товаришами відвідав Байкове кладовище і поклав квіти на надгробок, до підніжжя пам'ятника Михайлові Грушевському. На той час то було мало не подвигом.

Ще працюючи в Інституті археології, Брайчевський обрав для себе надто важливу в давній історії України тему. Він став вивчати ранньослов'янські старожитності, археологічні пам'ятки I тис. н.е. Його захопила проблема української черняхівської культури III – I пол V ст. й держави антів, їх зв'язки з провінціями Римської імперії. Дослідженню римських монет, як джерела економічної історії черняхівської культури вчений присвятив спеціальну працю. Римські монети найчастіше знаходимо в зоні українського лісостепу. Хронологічно переважна їх більшість виявлена на землях черняхівської культури, що відноситься до I-II ст. н.е., тобто до розквіту цього краю. Свої висновки він виклав у монографії «Римська монета на території України» (1959 р.). Видання відзначається багатством фактичного матеріалу і майстерністю викладу.

Опрацювавши багато різноманітних джерел, письмових документів, літературних та фольклорних творів, зокрема й чужоземних, 1963 р. Брайчевський видруковує свою другу монографію «Коли і як виник Київ?», яка позначена оригінальністю концепції. Автор вперше зробив вдалу спробу розкрити походження та ранню історію Києва, а також визначив вік «матері городів руських», реконструював і виклав умови, за

яких виникло місто над Дніпром, що стало «стольним градом» Київської держави. Адресував її історик не тільки науковцям, а й широкому колу читачів, про що свідчить високий наклад книжки (25 тис. примірників українською мовою) і те, що наступного разу вона вийшла в перекладі російською мовою. Брайчевський доказово доводив, що столиці сучасної незалежної української держави не менше 2000 років, а не 1500, як Новгороду. Проте в 1970 р. всі історики за вказівкою з гори писали, що Київ перевесник Новгорода й ці міста – близнята.

Наступного 1964 року виходить третя, найбільша за обсягом монографія М.Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності», в якій автор висвітлив І половину І тисячоліття н.е., глибокі історичні коріння українського народу. Ця доба, як доводить розгляд різних матеріалів, стала переломною в історії українських та інших слов'янських племен, коли відбувся перехід від первісного ладу до класового суспільства і започатковано утворення державності на наших обширах. Автор визначив кількість і густоту населення, досліджував історію рільництва, скотарства, промислів і ремесел – основу розвитку державних організмів. Особливу увагу Брайчевський звернув на соціальні процеси, які привели до виникнення класів і самої держави, розкривав внутрішню закономірність переходу слов'янських племен до нового етапу суспільного розвитку, вищої формації.

Перших три монографії свідчать про оригінальність мислення вченого, енциклопедичну обізнаність, здатність узагальнювати, поєднувати данні археологічних, писемних та літературних джерел. Все це спричинилося до того, що вчений невдовзі став провідним фахівцем середньовічних українських старожитностей і славістики.

Крім згаданих монографій, працюючи майже 10 років в Інституті історії, Брайчевський написав ще півтори сотні невеликих розвідок, зокрема, про Київську Русь, місто Київ та князів, про політичний лад, релігію, культуру, мистецтво, освіту, топоніміку, окремих культурних діячів тощо.[11]

На середину 60-х рр. XX ст., під час «хрущовської відлиги»

припадає коротке позірне національно-політичне пробудження в УРСР, яке більше заторкувало творчу інтелігенцію. Перед вели репресовані й переслідувані поети, письменники, журналісти, видатні культурні діячі. На сторінках періодичних видань з'являються невідомі тогочасній молоді твори В.Сосюри, Б.Антоненка-Давидовича, Остапа Вишні, а також і вийняті з шухляд рукописи В.Симоненка, І.Світличного, І.Дзюби, С.Плачинди та ін. Насамперед це стосується «Літературної України» і «Молоді України». На їх сторінках із гострими публіцистичними матеріалами виступає молодь. Поширюється український та російський самвидав.

У відділі феодалізму під час обговорення планових тем вибухали гострі наукові дискусії між М.Брайчевським, О.Апанович і О.Компан, з одного боку, та рештою – очолюваною В.Дядиченком. Характер цих сперечань відразу ставав відомий дирекції та парторганізації. В 1964 р. Інститут історії очолював добрий знайомий першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста професор Кузьма Дубина (1906-1967), який неухильно підтримував його політику. Він свідомо користувався скрізь українською мовою, цікавився історією козацтва. Цей директор інституту та редактор журналу «УІЖ» Ф.Шевченко вирішили надати науковим дискусіям сторінки «Українського історичного журналу». Тоді літературний критик Іван Дзюба, за словами Брайчевського «одна з найрозумніших українських голів», написав, адресуючи ЦК КПУ, гостру суспільно-політичну статтю про перекручення національної політики в Україні – «Інтернаціоналізм чи русифікація» (опублікована в Мюнхені 1968 р.).

Ця праця Дзюби поширювалась у самвидаві й була дуже популярна серед української інтелігенції й поза межами УРСР. Її із захопленням читали окремі співробітники Інституту історії, зокрема й М.Брайчевський.

У роки «хрущовського потепління», відчуваючи підтримку П.Шелеста, важливі теми національної історії в Інституті відважився досліджувати і редактор «УІЖу» Ф.Шевченко (1914-1995), видрукувавши на сторінках часопису кілька статей. Зокрема 1966 року вийшла його публікація «История Русов

Інв. № 114331
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

или Малой России» (1966. – № 7), «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (1966. – № 11). Останньою зацікавилось широке коло читачів, в тому числі й зарубіжних, і вона була передрукована в Україні, а наступного року видруковано «Суд історії» (УІЖ. – 1967. – № 2). У ній Шевченко критикував стан розвитку історичної науки в УРСР. У 1968 р. Ф.Шевченко опублікував історико-теоретичну статтю «Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки» (УІЖ. – 1968. – № 8).

З гострими публікаціями періодичних видань і з поширюваною самвидавом рукописною літературою був знайомий М.Брайчевський, вчений-енциклопедист, учасник «Клубу творчої молоді» (1960-1964), який налічував понад 150 чоловік (до речі, в ньому брали участь автори даної публікації).

Натхнений свіжими, опозиційними до офіційної політики ідеями, якими захоплювалася творча молодь й інтелігенція старшого покоління, яка зазнавала переслідувань, Брайчевський на прохання К.Дубини задумав 1966 р. і собі написати для журналу гостру критичну статтю про «Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» (опубліковані в кінці 1953 р.) під заголовком «Приєднання чи возз'єднання?».[12]

«Тези» складали в Москві висококваліфіковані російські історики та співробітники академічних установ за участю Інституту історії АН УРСР. Редагували тези, як важливий партійний документ. В СРСР у тезах не можна було виправляти жодного слова, ні полемізувати з жодним рядком, а тільки вивчати, цитувати, як святе письмо, пропагувати, особливо в Україні.

У ці роки Брайчевського вважали провідним археологом і дослідником історії доби Київської Русі. Слідом за Іваном Дзюбою, він сміливо відважився грунтовно, гострокритично, логічно, доступно, з марксистсько-ленінських позицій науковими історичними аргументами заперечити і відкинути всі основні положення «тез», як фальшиві стосовно Національно-визвольної війни 1648-1676 рр. і тогочасних державних відносин України з Росією. В основі «тез» було покладено традиційну великодержавну теорію про споконвічну дружбу двох «єдинокровних народів» – великого російського і меншого

брата – українського. Історія останнього кінчається 1654 р., і він зникає зі сторінок історії як самостійний її суб'єкт.

Цей офіційний партійний «документ» був спробою узаконити колоніальний статус України і денаціоналізацію її народу. Брайчевський аргументовано проаналізував центральну історичну тему українсько-російських відносин, пов'язану з історією ліквідації Української Гетьманської держави, відродженої у середині XVII ст. Її творцями були гетьман Богдан Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський. Саме її суверенність зобов'язався гарантувати Переяславськими угодами 1954 р. – царат.

Брайчевський доступно і аргументовано висвітлив саме державотворчу проблему історії українського середньовіччя, розкрив методи поступового знищення Московією протягом другої половини XVII-XVIII ст Української Гетьманської держави і показав, як Україна невдовзі була перетворена в одну із безправних колоній Російської імперії.[13] Ще до появи «тез», офіційні історики, виходячи з політичних міркувань, щоб зберегти в складі Московської імперії та її спадкоємниці – СРСР Україну, як суто географічне поняття, видумували і пропагували антинаукові міфи про «возз'єднання двох єдинокровних народів», теорією «меншого зла», на випадок входження України до Речі Посполитої чи Османської імперії.[14] Термін «воссоєдінєніє» вигадав П.Куліш, маючи на увазі «возсоединение» православної віри, православних церков. У 1954 р. в «тезах» було канонізовано міфологічний політичний термін «воссоєдінєніє». І відтоді, аж до проголошення незалежності України в кінці 1991 р., було заборонено іншим словом пояснювати події Переяславської ради 1654 р.

Загалом заголовок статті «Приєднання чи возз'єднання?» не точний. Ще 1834 р. 25-річний нащадок українських гетьманів Микола Гоголь, очевидно, висловив науковий погляд на цю політичну проблему своїх козацько-старшинських предків. Великий український письменник-державник писав, що «самобутня держава», «вільна козацька нація», Українська Гетьманська держава була після 1654 р. під «покровительством», тобто під захистом, протекторатом деспотичного царя

Петра I, і народ якого «издавна униженный рабстом и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим казачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожала утрата национальности».[15]

Поява нарису Брайчевського, який довів, що Українська держава 1654 р. була таки «приєднана» до Російської імперії (насправді стала під її протекторат), стала переломним літературно-науковим явищем політичного життя другої половини XX століття, спричинилася до розгортання широкого національно-визвольного наступу проти Московської комуністичної імперії. Ця грунтовна праця, за словами академіка Ярослава Ісаєвича, була особливою подією в українській історіографії й суспільно-політичній думці другої половини XX ст., а Брайчевський «врятував честь української академічної науки». Публіцистичне дослідження Брайчевського виявилося класичним зразком самвидаву.

Нарис «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевський писав, маючи чудову бібліотеку, що налічує 10 тисяч томів, вдома. Видрукував його у кількох примірниках на тонкому папері на своїй, ще дореволюційній друкарській машинці. Один із них запропонував прочитати одному з авторів цієї статті – Я.Дзирі і попросив висловити свою думку. Дзира познайомив із нею доцента університету Костянтина Ткаченка, а також доцента Матвія Шестопала. З ними він часто обмірковував болючі національні питання, ділився новинами. Ткаченко негайно передрукував статтю Брайчевського без його дозволу в п'яти примірниках і дав читати Шестопалу, письменникам – Борису Антоненку-Давидовичу, Микиті Шумилові, Борису Харчуку. До речі, Ткаченко як викладач марксистсько-ленінської філософії та працівник ідеологічного відділу ЦК КПУ, допомагав І.Дзюбі матеріалами, коли той писав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1972 р. стаття Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» була опублікована в Канаді, Америці, Англії, Франції.

У Канаді цю блискучу роботу українського історика-держа-

вника і патріота глибоко і всебічно розглянув та дуже високо оцінив професор Київського університету 20-30 рр. XX ст., а в еміграції в США – Президент Вільної Української Академії наук та Голова Українського історичного товариства Олександр Оглоблин (1899-1992). За словами цього історика, в «Тезах» з позицій великодержавної російської історіографії сфальсифіковано всю історію України. Цей «партійний документ» для української історичної науки став: ...»немовби символом віри» для радянської, особливо української історіографії із трьома партійними політично-історичними міфами: 1) концепція єдиної руської народності, в якій Київська держава – «Київська Русь» не була українською середньовічною державою, тільки «державою загальноруською»; 2) концепція возз'єднання України з Росією із запереченням існування Козацько-Гетьманської держави, яка взагалі не існувала; 3) концепція «спільної вітчизни», спільного походження російського, українського і білоруського народів; КПРС наголошувала спільність культури, спільність історії, на основі якої впроваджувала гіпотезу (міф) «радянського народу» шляхом процесу «злиття націй». Державотворчі ідеї обгрунтовані в нарисі «Приєднання чи возз'єднання?» Брайчевський розгорнув у своїх численних пізніших працях, особливо в «Конспекті з історії України».[16]

Як свідчить шістдесятник Данило Кулиняк і репресований Зіновій Антонюк, працю «Приєднання чи возз'єднання?» розмножували і поширювали у сотнях примірників спільно з рукописом І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».[17]

Стаття Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» стала своєрідною «віхою» для української історіографії та культури в підневільній Україні, надто спричинилася до самоусвідомлення українців за відродження своєї суверенної держави і проголошення незалежності в кінці 1991 р.

Михайло Юліанович скрізь заявляв, що термін «возз'єднання» – то елементарне невігластво. Адже поєднати можна тільки частини чогось цілого, єдиного, а не окремі народи. Він підкреслював, що Богдан Хмельницький не мріяв з колиски про «возз'єднання». Наводив характеристику видатних діячів укра-

їнської історії XVII-XVIII ст. з 1 тому «Истории Украинской ССР», де «Петро Дорошенко – турецький ставленик, зрадник. Пилип Орлик та інші мазепинці – зрадники, агенти панської Польщі та шведського короля». З іронією він писав: «Виходить, що ... незалежне існування було злом для нашого народу. І що, відповідно всі ті, хто закликав його на боротьбу за національну незалежність, були ... найлютішими ворогами українського народу».

Свої погляди на Переяславську зраду Брайчевський-поет висловив також стисло віршем, який друкується вперше.[18]

Михайло Брайчевський

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

Ген, в Переяславі лунають дзвонні згуки,
Злітають в небо шапки славних козаків, –
Що недарма текла рікою кров братів,
І рідної землі скінчились давні муки;

Що з України геть злетіли чорні круки –
Магнати і ксьондзи й недобитки панів...
Боярин Бутурлін у натовпі послів
Беззвучно сміючися, потирає руки.

І зір його летить над простором годин
І бачить з-за спини великого Богдана
Майбутніх кріпаків, які кричать «Осанна!»,
Омріяних грунтів мільйони десятин
Для царського, завжди дірявого кармана, –
І радісно мовчить боярин Бутурлін.

Брайчевський – одна з найяскравіших постатей з-поміж шістдесятників середнього покоління в науковому світі. В 60-х роках він був щільно пов'язаний із творчою молоддю Києва та всієї України, зокрема із «Клубом творчої молоді», що його в 1960-1964 рр. заснував Лесь Танюк. Тут налічувалося понад півтори сотні інтелігентів. Учений відвідував заборонені літературно-мистецькі вечори, був активним учасником інсти-



тутського козацького і всеукраїнського лекторію, на який збиралося до тисячі слухачів навіть із віддалених районів Київщини та приїжджі до столиці. Проводили його у клубі заводу Точелектроприлад, що на вулиці Гарматній, в Інституті нафтопереробки в Академмістечку, востаннє в 1967 р. – в Будинку вчених, що на Володимирській вулиці, Брайчевський і троє його друзів з Інституту історії – О.Апанович, О.Компан і Я.Дзира. Ці зібрання закрили, тому що, мовляв, приміщення будинку для вчених може не витримати всіх присутніх. Протримався лекторій понад місяць.

Брайчевський не тільки товаришував із шістдесятниками, а й матеріально щомісяця допомагав родинам репресованих грошима. От конкретні факти. Брайчевський приятелював з Іваном Світличним. Як свідчить журналіст Віктор Шовкун, він зустрічав історика в хаті Світличного.[19] Останній познайомив історика з художницею Галиною Севрук і вони заприятелювали. У листі Світличного Лесеві Танюку до Москви сказано, що Брайчевський та Іванова сестра Надійка безробітні.[20]

Партійно кадебістським органам були добре відомі національно-патріотичні погляди Брайчевського і його позиція щодо української культури. Адже він написав свої десять монографій українською мовою і сотні статей у пресі українською мовою. Академічні чиновники, зокрема академік Б.Рибаков, 1960 р. в Москві зірвали захист його докторської дисертації про формування слов'янської державності. Довелося захищати її аж через 29 років у Києві. Історик втішав

себе після такої невдачі складеною ним перефразованою відомою російською приказкою: «Доктором ти можеш і не бути, а кандидатом бути зобов'язаний», яку часто повторював, тобто кандидат має право працювати в академічних інститутах і вузах.

Висококваліфікований історик Брайчевський був безпартійним, не мав аспірантів, ніколи не завідував відділом. Одначе він постійно зустрічався і вчив творчу молодь й інтелігенцію старшого покоління. До нього горнулися фахівці різних галузей знань, всі ті, хто цікавився рідною історією, особливо історією Києва – філологи, поети, письменники, публіцисти, художники, кінематографісти, композитори, актори з усієї України. Розмови були відкритими, розкутими. На них висловлювалися вільнолюбиві думки, велася аргументована полеміка.

А які змістовні, наочні екскурсії проводив Брайчевський по Києву!

У час перших брежнєво-сусловських репресій в Україні Івана Світличного після 8-ми місячного ув'язнення випустили на волю 30 квітня 1966 р. Цю подію, як перемогу, радісно відзначили в родині Компан та її чоловіка письменника Івана Сенченка разом з Іваном Світличним, його дружиною і сестрою Надійкою, Ліною Костенко та ін. Не забарився прибути й Михайло Брайчевський, який, схиляючись перед поетичним талантом і громадянською мужністю жінки-поетеси Ліни Костенко, розкривши свій талант, присвятивши їй свій сонет:

ЛІНІ КОСТЕНКО

Трояндо наша, виросла у терні,
Прекрасна квітко, ніжна й чарівна,
А пелюстки – гаряча рідина,
Багряна кров в роз'ятреній каверні.

Коли тебе глушити зачина
Бур'ян людський у поетичній скверні,
Щоб утвердить свої думки мізерні
І дати трунок келиху вина,

І тупо пнеться обламати віти,
Убити слово й пісню задушити
Вгасити світ усіх надій і вір...

Дарма! Не гнись! Народ зламає шпаги,
Ти житимеш, катам наперекір,
Як символ мужності й наснаги.[21]

Коли Світличного кинули за грати, то в Інституті історії й поза його межами збирали гроші, як тоді казали, «на куфайку Світличному» для передачі до в'язниці. Це формулювання дуже сподобалось Брайчевському. І він часто питав, коли наступного разу треба давати рубля. Складалися по одному карбованцю, щоб залучити якнайбільше симпатиків.

1968 р. влітку Михайла Брайчевського звільнили з роботи в Інституті начебто за скороченням штатів. Наказ не підлягав переглядові. Формальною ж зачіпкою став його підпис до «Звернення 133 інтелігентів України», – спрямованого проти нових політичних репресій, зокрема двох московських письменників. Справжньою ж причиною переслідування історика була його невтомна громадська діяльність, гострі принципові політичні виступи на захист української науки й культури. Твори Брайчевського не видавалися, праці вилучалися, не дозволялося покликатися на них. Підсьавою для звільнення Брайчевського стала, зокрема, його праця «Приєднання чи возз'єднання?», яка поширювалась у численних списках.

1970 р., коли новим директором Інституту археології став член-кореспондент Академії наук України, професор Ф.П.Шевченко, він із дозволу секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка (над позитивним рішенням немало попрацював чоловік М.Дмитрієнко – Олег Васильєв, помічник секретаря ЦК) зарахував Брайчевського на посаду як неперевершеного фахівця з історії Києва. Вчений і далі досліджував стан збереження історичних пам'яток столиці та передмістя, вів розкопки у «граді Ярослава». Впродовж двох років археолог завзято готував до друку новий щорічник «Київська старовина» та інші видання.

В іншому новому збірникові «Середні віки на Україні» істо-

рик опублікував за сприяння Ф.П.Шевченка надто сучасну й важливу теоретичну статтю «Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст.» У ній автор поставив нову історичну проблему про доконечну потребу вивчати історичні пам'ятки післямонгольської доби – XIV-XV ст. Досі археологи не наважувалися переступити цей рубіж, зосереджуючи свою пошукову роботу в межах X-XII ст. І в Україні насправді не було фахівців-археологів з післямонгольської доби і часу литовського панування. Брайчевський опрацьовував основи української пізньосередньовічної археології, наголошував на потребі проводити постійні археологічні дослідження Києва, Чернігова, Переяслава, міст Поділля і Західної України, поселень козацької доби. Загалом археологічну культуру України він вивчав диференційовано. Невтомно, енергійно знайомився з черняхівською, зарубинецькою, лісостеповою і степовою Україною, культурою карпатських курганів. Він висловив і свій погляд на взаємовідносини полянського і деревлянського племінних союзів. Археологічна культура українців, взагалі ті старожитності, що їх дослідив Брайчевський, складають великий науковий набуток.

Доречно тут згадати, що на кінець 60-х – початок 70-х рр. припадає і тісне товаришування Михайла Брайчевського з другим автором даної праці – доктором історичних наук, професором Марією Дмитрієнко. У цей час вона, аспірантка Інституту історії, видавала у Москві в серії ЖЗЛ книгу «Веласкес» (М.: ЖЗЛ, – 1965), в основі якої була її університетська дипломна робота. Їй вдалося після високої оцінки видання в пресі, переробити книжку і підготувати її до друку в Україні. Роман носив назву «Рыцарь без меча» (К., 1970. – 408 с.). Оскільки до даного твору ввійшло чимало документів та матеріалів із зарубіжних видань, авторка прагнула залучити до нього й поетичні твори, створені іноземними мовами. Брайчевський, прочитавши рукопис, запропонував Марії Федорівні зробити переклад з іспанського твору португальця Манделя де Гальєгоса «Кілька творів, присвячених «Палацу чудового усамітнення», в якому дана оцінка творчості геніального художника Дієго Веласкеса сучасником. Рядки перекладеного

Брайчевським твору наведено в книжці (С.275-276). До речі, рукопис віршів, що його власноруч писав Брайчевський, зберігається в архіві авторки*. Свою прихильність до М.Дмитрієнко Брайчевський висловлював, даруючи їй завжди в день народження рідкісної краси червону троянду. Наводимо цей факт для того, щоб показати не тільки перекладацький талант вченого, а й щирість його душі, яка не обминала успіхів інших, а вміла їх розділити як посильний внесок до скарбниці української культури, яка є й часткою загальноєвропейської.

Нова широка і жорстока хвиля сусловсько-маланчуківських репресій проти української культури і мови, яка спалахнула в середині 1972 р., спричинила до закриття щойно заснованих видань й Інституту археології, «Київської старовини» і «Середніх віків на Україні», що їх готував Брайчевський. Видання вилучили із продажу та з бібліотечних полиць. Був звільнений із роботи і сам директор Інституту археології член-кореспондент АН УРСР, професор Федір Шевченко.

Особливо жорстоких переслідувань зазнав Михайло Брайчевський та його публікації. Навіть не дозволили продавати створену колективом авторів «Історичну карту Києва X-XII ст.», бо в ній було наведено покликання на працю історика. Попри все вдалося дослідникові видрукувати першу частину рукопису «Історія міста Києва» М.Берлинського (написану наприкінці XVIII ст.) із своїми коментарями.

У вересні 1972 р. М.Брайчевського, О.Компан, О.Апанович і Я.Дзиру звільнили з роботи в Інституті історії. Архітектор Валентина Шевченко прилюдно і в публікації наголосила, про те, «яким високим авторитетом користувався Михайло Брайчевський у середовищі прогресивної інтелігенції. Саме такі люди як він та його друзі – історики – О.Компан, О.Апанович, Я.Дзира в умовах тоталітаризму відтворювали справжнє минуле України, виборювали українську національну ідею». І коли їх разом звільнили з роботи в Академії наук, співробітники установи казали: «З Академії наук вигнали науку».[22] Всі

* Фрагмент з рукопису М.Брайчевського наведено у 2-у томі даного видання

четверо вигнанців, як свідчить Я.Дзира, того дня вийшли на Хрещатик, сіли на лавці біля консерваторії й почали жартувати. Тільки Брайчевський засмутився, зауваживши, що передбачає продовження репресій. І він не помилився.

Впродовж десяти років заборонено було друкувати праці Брайчевського і згадувати в публікаціях його ім'я. На роботу не брали ніде. Всесвітньовідомий український учений став жертвою справжніх поліцейських кар. Але він і далі невтомно працював, зокрема вів усну пропаганду історичних знань про національну старовину серед молоді та приїжджих, не переставав надсилати листи-протести на захист пам'яток, підписуючись чужими іменами.

Справжню підтримку мав Михайло Юліанович у своїй родині. Його дружина і друг – Ірина Миколаївна стійко боронила свою фортецю – маленький приватний будинок з садком. До їх оселі, де розмістилася чудова бібліотека на 10 тис. томів (без політичної радянської літератури), приходили «на вогник» художниці Галя Севрук , Галя Зубченко, Люда Семикіна, Алла Горська. Дивна річ, але з своєю майбутньою дружиною Михайло Юліанович познайомився в Швеції, під час кругосвітньої подорожі на пароплаві 1959 р., хоча обоє були корінними киянами. Щиру прив'язаність мав Брайчевський до свого тестя – більшовика з дореволюційним стажем, партизана, ветерана війни. Ця непересічна особа, яку часто садовили в різних президіях поруч з членами Політбюро ЦК КПУ, знаходила спільну мову із зятем – «українським націоналістом». Жила родина Брайчевських на зарплатню дружини – архітектора. Їм було скрутно, адже батько Микола Іванович Мельник дуже хворів. Коли з американського посольства повідомили, що готові документи на виїзд Брайчевського до США, де його чекає викладання на кафедрі історії у Гарвардському університеті, родина прийняла рішення нічого не міняти. У цьому теж проглядається головна з рис Брайчевського – його патріотизм.

Не раз і не два пропонували Михайлові Юліановичу зректися від ідеї «крамольної» статті про «возз'єднання», обіцяючи золоті гори. Пояснити покаяння пропонували пристойно

– на основі того, що, мовляв, радянська історична наука «збагатилася» новими фактами. Та Брайчевський залишився непохитним. «Їм тяжко зрозуміти, – казав він, – що історична істина має бути незалежною від пристрастей бюрократії».

До 1978 р. історик залишався без роботи, заробляв на шматок хліба працюючи поштарем. Він тяжко захворів, лікарі виявили гнійний апендицит. Вся інтелігенція Києва кинулася рятувати життя видатного вченого. І він видужав 11. 05.1973 р. після складної операції, встигнувши побувати «на тому світі».

Подією в історичній науці були його блискучі виступи на наукових конференціях. Одначе йому відмовили поїхати до Москви з доповіддю на всесоюзну наукову конференцію, що спричинило до першого серцевого нападу. У 70-80-х рр., коли світова громадськість дізналась про долю Брайчевського, його запрошували на низку міжнародних форумів, але з жодного запрошення він не зміг скористатися. Тим часом оригінальні, несподівані висновки, власне бачення і тлумачення історичних фактів та подій, перегляд усталених поглядів, поява свіжої думки супроводжують всі його грунтовні дослідження. Як інтелігент з притаманними йому чесними шляхетними поглядами дослідник був привабливою, доброзичливою, безкорисною людиною з великої літери. Не пив алкоголю, крім домашнього вина, не палив, скромно одягався. Його дослідницький погляд був націлений на найрізноманітніші явища й події історії та культури. Переконливу критику він вважав невід'ємною частиною своєї дослідницької майстерні. Історик був генератором археологічних та історичних ідей у їх зіставленні. В цьому він бачив і проводив послідовно, непохитно спадкоємність культури докняжих та княжих часів із пізнішою культурою українського народу.

Михайла Брайчевського не покидало бажання працювати і в роки репресій 70-80-х рр. Він завзято писав «до шухляди», очікуючи, коли з'явиться можливість оприлюднити свої рукописи. Завжди цікавився архітектурними пам'ятками Києва, шукав нові змоги їх охорони, давав кваліфіковані консультації та поради молодим археологам, історикам, письменникам, художникам.

Тільки офіційний ювілей 1500-річчя Києва, що наближався, та звернення батька дружини, старого комуніста Миколи Мельника, який пішов у справі безробітного зятя до секретаріату ЦК КПУ, допомогли знову повернутися Брайчевському до Інституту археології, де умови для наукової праці порівняно з іншими інститутами, не були такими казарменими.

Одначе найсприятливіше стало працювати вченому тільки в середині 80-х рр., в часи так званої «перебудови», коли виходять друком фундаментальні дослідження історика.

Стародавній Київ для Брайчевського, корінного киянина – це символ 1000-літньої історії Української держави, всього українського народу, його культури, ілюстрований живими пам'ятками двотисячної історії стольного города над Дніпром. Рідне місто, в якому він прожив усе своє життя, включаючи й роки лихоліття Другої світової війни, він знав як ніхто, студіюючи постійно його історію і сучасний стан.

Протягом півстоліття учений відкривав таємниці, невідомі сторінки історії української столиці, читав і вивчав найдавніше літописання. За умов тоталітаризму Брайчевський далі розвивав ідеї і традиції дослідження Києва, основи яких заклали видатні дослідники історії, археології, особливо М.Максимович, а також М.Берлинський, В.Антонович, П.Житецький, О.Левицький, М.Грушевський та інші знавці історії мегаполісу. Для них давній Київ – це жива тисячолітня історія цілої України.

Незалежна думка про столицю, погляди на місто як споконвіку українське, з рідною культурою і духовністю, завжди бентежили російських істориків і радянських партійних чиновників Києва. Тому вони шукали нагоди, щоб позбавити Брайчевського права працювати в академічних інститутах історії та археології, де він міг би виявити свій яскравий, неповторний талант.

Глибоке і всебічне знання пам'яток історії, релігійних святинь і культури Києва та інших міст постійно захоплювали Брайчевського. Тому він шукав можливостей і засобів для їх збереження й охорони. Разом із своїми однодумцями, вченими – ентузіастами доктором мистецтвознавства Г.Логвином,

доктором історичних наук В.Довженком і краєзнавцем С.Кириченком 1968 р. Брайчевський порушив справу про заснування «Товариства охорони пам'яток історії та культури України». Він був одним із ініціаторів проведення установчого з'їзду Товариства, розробляв проект його документів. Тодішній секретар ЦК КПУ з ідеології робив все можливе, щоб, всупереч волі делегатів з'їзду, не допустити історика до складу керівних органів Товариства. Навіть пропозиція Довженка включити до списку кандидатів замість себе Брайчевського була відкинута делегатами партійної частини з'їзду. Тільки єдина організація – Товариство у ті важкі роки підтримувало і захищало Брайчевського. Адже він разом з Логвином був його засновником, написав Статут, підготував його документи, звернення, доповіді «на верхи», листи.

Брайчевський вважається одним із організаторів і активним учасником проведення інвентаризації архітектурних пам'яток Старого Києва. Стараннями Товариства збережено і відбудовано низку церковних будинків Печерської Лаври і Видубицького монастиря. Знаючи ціну найзначнішої української святині Лаври – Успенської церкви, перебудованої в XVII ст. у формі українського бароко, Брайчевський наполягав на її відновленні.

У 80-х рр. Брайчевський разом із Г.Логвином, О.Апанович, О.Компан, М.Марченком та іншими врятував від перебудов і знищення історичний будинок Київської Могилянсько-Мазепинської академії, заснованої 1632 р. митрополитом Петром Могилою. Адже морське училище, якому в 30-х рр. була віддана будівля монастиря, планувало перетворити святиню української культури у плавальний басейн. Щоб врятувати академію, Брайчевський написав і опублікував разом із згаданими вченими кілька проблемних статей, у яких із тривогою застерігав про чорні задуми чиновників знищити видатну пам'ятку української барокової культури XVII ст. До речі, Москва три сторіччя руйнувала українські архітектурні пам'ятки XVI-XVII ст. споруджені в національному бароковому стилю, що їх фундували Острозькі та інші меценати, особливо це стосується Мазепиних будов. Водночас не обминалися пам'ятки Київської Русі і XVIII-XIX ст. як «давньоруські або вітчизняні».

Справді, тільки протести та обурення широкої громадськості України й українців поза її межами зуміли врятувати історичний будинок академії від руйнування. Одначе морське училище вдалося повністю відселити тільки аж 1996 р.

У ці роки Брайчевський завзято захищав від знищення і десятки інших архітектурних пам'яток Старого Києва. Він складав план заповідних зон історико-архітектурних будинків міста, визначив їхні просторові межі.

Коли в 70-80-х рр. виникла реальна загроза занепаду старого Подолу і перетворення його в новий мікрорайон Києва, Брайчевський підготував детальну, грунтовну довідку про історичну місцевість Подолу. За ініціативи і активної участі Брайчевського Товариство інвентаризувало архітектурні пам'ятки Подолу. Складено було план перебудови Контрактового майдану, відновлено Контрактовий будинок, водограй «Самсон» і дзвіницю грецького Катеринінського монастиря.

Справа відновлення й бездумної перебудови історичних пам'яток завжди хвилювала історика архітектури Брайчевського. В останні роки свого життя дослідник різко виступив проти заміни гонтового даху Трапезної церкви Михайлівського монастиря на металевий. За словами вченого, церква втратила б свій зовнішній бароковий вигляд. Таким чином, знавець архітектури Брайчевський чи не найбільше допоміг своєю працею вченого зберегти і відбудувати історичні і мистецькі архітектурні шедеври стольного города Києва, а також Чернігова, Кам'янця-Подільського, Новгорода-Сіверського та інших міст.

І в наші дні в Українській державі за потурання нинішнього складу Товариства, його байдужості й бездіяльності стосовно охорони і збереження історичних пам'яток відбувається їх нищення разом з історичним ландшафтом, часто в інших формах., з іншої нагоди. Так, невеличку ділянку за теперішньою будівлею посольства КНР в Україні Міністерством оборони віддано на поталу бізнесовій структурі, щоб спорудити на ній 22-х поверховий будинок з паркінгом на 350 машин! А там колись стояла невеличка церква Павла Сповідника, збудована коштом сліпих вояків для дітей-сиріт, позбавлених

зору. Чи не ліпше було б в історичній зоні Печерська – Липках звести храм для вояків у пам'ять наших предків-благодійників і щоб той духовний центр слугував за святе місце, де беруть присягу майбутні захисники Вітчизни?

Найбільший дослідник історії міста Києва другої половини XX ст. і патріот «матері городов руських» залишив своїм сучасникам і наступним поколінням киян заповіт у листі: «Київ як місто – це мистецько-архітектурний твір. Він належить не тільки нам, киянам, а й усьому людству. І наше завдання – зберегти його як найдорожчу перлину, витвір людського генія. Так бережімо його».[23] До речі, архів вченого передано до Інституту рукопису НБУВ України, де він чекає на допитливих дослідників.

У центрі наукових зацікавлень Брайчевського як археолога та історика постійно була тема української історії, життя тих племен і народів, які заселяли Україну, починаючи з I тис. н.е., коли в добу феодалізму формувалася у них державність. Всебічно вивчаючи цю історію, Брайчевський у своїх численних працях накреслив цілісну схему переходу східних слов'ян на нові підвалини життя. Як пише відомий вчений Г.Івакін, історик на достеменних матеріалах використовуючи методи систематизації та тлумачення археологічних, писемних, лінгвістичних пам'яток, антропологічних джерел, обгрунтував і створив сучасну концепцію етногенези східних слов'ян та появи і розвитку їхньої державності.[24] Історик аргументовано доводить, що український народ корінний на своїй землі. Проблему походження слов'ян вцілому дослідник з'ясував через походження існуючих східних слов'янських народів, зважуючи моменти особливостей та можливості несхожих шляхів утворення кожного зокрема. Брайчевський зазначив глибину сутності етнічних процесів, переконуючи, що процеси походження мови і походження народів не завжди збігаються. З цього погляду історик критикує класичний індоєвропеїзм, спрямований на пошук «пранароду», який згодом розділився на окремі народи, що заселили всесвіт. В зв'язку з цим він не схильний і сприймати ідею появи слов'янських народів через «праслов'ян», виводити з якоїсь однієї біб-

лійної «прабатьківщини», а пояснює це як процес поступового залучення до слов'янської етнології дрібніших груп населення, застерігаючи при цьому, що етнічна диференціація – це зворотній бік інтеграційних процесів.

Процес етнополітичного об'єднання східнослов'янських племен і їх активна поява на історичній арені, за М.Брайчевським, відбувся у І тисячолітті н.е. Його матеріально підтверджує Черняхівська культура. Цей процес був не тільки внутрішнім явищем розвитку східних слов'ян, а й їх зв'язком з провінційно-римським світом. Територіально цю культуру дослідник обмежує лісостеповою зоною України та переконливо ототожнює її з Антським союзом племен.[25] За його твердженням, він об'єднував шість відомих з давньоруських літописів угруповань: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та білих хорватів. Енергійна участь цього населення в подіях тодішньої історії, високий рівень їх розвитку, дозволяє розглядати його як раннъодержавний осередок на українській землі.

Брайчевський робить висновок, що анти, які в V-VI ст. жили на землях між Дністром і Дніпром (остання згадка про них датується 602 р.) та поляни, що заселяли Середню Наддніпрянщину в VI-IX ст. (про них мовиться у візантійських і руських джерелах) – це один і той самє народ. У наступні сторіччя анти-поляни переселяються з Прикарпаття і Волині до Середньої Наддніпрянщини. Цей край і став основою формування Київської Русі. Якраз київські князі у IX-X ст. зуміли об'єднати і згуртувати навколо Києва більшість земель східнослов'янських князів у спільну державу – Київську Русь з єдиною і неповторною культурою. Після прийняття християнства й появою в ній письма Русь приєдналася до європейської цивілізації, ставши її частиною.

До складу Київської держави входило й чимало неслов'янських племен, частину яких асимілювали русичі. Історик підкреслює, що Київська Русь, яка здолала «племінну фазу в етнічній історії східного слов'янства, вона не була чимось стійким і непорушним. Будова українського, білоруського і російського народу на цій фазі розвитку не була завершеною». М.Брайчевський пише, що предками українського, білорусь-

кого і російського народів була, передусім, людність тих країв, які згодом стали етнічними територіями цих трьох народів. Дослідник не сприймає поширену спрощену тезу великодержавної російської історіографії, що давньоруська народність – це спільна колиска російського, українського і білоруського народів. Для 1968 р. такий погляд був відважний, розцінювався як націоналістичний.

М.Брайчевський доводить, що перше офіційне хрещення Київської Русі відбулося у середині IX ст. Христив Русь ще князь Аскольд, діянням якого Брайчевський надавав велику увагу. Живучість язичницьких вірувань перешкодила християнству стати тоді офіційною релігією. Тільки друге офіційне хрещення Русі-України за князя Володимира 988 р. закріпило православну віру як державну релігію. Цілком можна погодитися з головною тезою автора, що християнізація Русі-України за часів Аскольда, хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі надто применшувалося. Брайчевський зробив і реконструкцію літопису Аскольда, опублікувавши його 2001 р.

В історії розвитку етногенези східних слов'ян велике місце Брайчевський виділяв Зарубинецькій культурі, поширеній в басейні Прип'яті і Дніпра, яка виникла тут на рубежі III-II ст. до н.е.

Вагоме місце у з'ясуванні походження українського народу Брайчевський шукав у глибині віків. Нині археологічні, етнографічні та історичні дані дозволяють бачити коріння українців, яке сягає рубежу нашої ери і через венедів – найдавніше слов'янське одноплемінне об'єднання, антську державу, добу «княжінь», Київську Русь, пізнє середньовіччя – сягає наших днів.

Захистивши дисертацію, Брайчевський на матеріалі об'єктивних історичних даних, свідчень історичних джерел аргументовано спростував тезу великодержавної російської шовіністичної історіографії, що нібито Московська держава є спадкоємницею Київської Русі. В офіційній історіографії запанував погляд великодержавного історика середини XIX ст. М.Погодіна, що в IX-XIII ст. росіяни й руси (русини) – це один

і той самий народ, а українці є, нібито, зайдами на Наддніпрянщині, що прийшли сюди з-під Карпат після нашестя хана Батия. Польські історики-шовіністи намагалися розглядати галичан-русинів гілкою польського етносу і прибули вони, за їх твердженням, до Галичини з Наддніпрянщини, рятуючись від орд Батия. У дещо видозміненому вигляді ця великодержавна шовіністична концепція залишилася жити і в пореволюційні десятиріччя, хоч її й замаскували під відроджену в 30-х рр. XX ст. на замовлення ЦК ВКП(б) теорію про Київську Русь, розглядаючи її як «колиску трьох братніх народів», єдину «давньоруську народність».

Тимчасом «колиску» проголошували власністю «старшого брата», тобто російського народу. Молодші брати «українці і білоруси» з тої ж колиски з'явилися на світ аж у XIV-XV ст. Український народ за їхніми фальшивими твердженнями – це німецька і польська інтрига. Брайчевський незаперечно відкидає цю великодержавну концепцію. Його погляд на походження українського народу збігається з концепцією М.Грушевського. Обидва історики розглядають антів як предків українців, тому наш народ є найдавнішим із східнослов'янських народів.[26] Його історія починається з IV ст. н.е., отже, він створив найдавнішу Антську державу. Таким чином, руси-українці є творцями Київської держави-імперії, а їхня історична роль нагадує роль латинян (італійців) у Давньоримській імперії. За Грушевським і Брайчевським, росіяни, які жили на околицях північно-східної Русі, утворилися пізніше з фінно-угорських племен (етносів) як результат взаємовпливів.

Микола Гоголь характеризував Київську державу як імперію, яка склалася з різноплемінних, дрібних, роз'єднаних держав-князівств, що вели між собою постійні війни і чвари. Нова доба на Русі настала після татаро-монгольської навали, від якої найбільше була спустошена Україна та її «серце» – Київ. У статті «Погляд на утворення Малоросії» Гоголь писав, що безпеку України після 1240 р. захищали могутні литовські князі, а Росія й далі терпіла татарське ярмо, приречена на бездіяльність і зацепеніння ще впродовж 240 років. Тоді остаточно розірвалися зв'язки між Україною з Північною Руссю. І вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші подвиги... Розкрити цей процес, показати, як це сталося, наголошував Гоголь, – головне завдання істориків. Північна Русь почала змішуватися з «народами фінськими», які потрапили під вплив східнослов'янської культури, міфології. Тим часом Україна залишалася країною «чистих слов'янських племен» – древніх полян і сіверян».[27] Отже, як бачимо, у М.Гоголя, М.Грушевського і М.Брайчевського досить подібна наукова позиція щодо історії Київської держави.

Багато часу й роздумів Брайчевський присвятив пропаганді справжніх державницьких ідей Тараса Шевченка. Він був одним з ініціаторів виїздного лекторію до шевченківського краю в соту річницю від дня народження Кобзаря, у травні 1964 р.: Моринці, Кирилівка, Звенигородка, Холодний Яр, Чигирин, Черкаси, Суботів, Будища, Корсунь-Шевченківський та інші місця. За тиждень вчені Інституту історії виступали перед селянами, інтелігенцією Черкащини з розповідями про життя та творчість Т.Г.Шевченка. Коли в 20-х числах у суботу повернулися до Києва, то засмутилися, бо ще йшов дим з будинку Центральної наукової бібліотеки України, що на Володимирській. Горів поверх, де розміщувалася «українка» – унікальна добірка книг, аналогу якої не було в світі.

22 травня Брайчевський стояв біля пам'ятника Шевченкові, а в 1966 р. у день заборони з'являтися в Шевченківському парку в Києві М.Брайчевський і О.Компан демонстративно поставили відро з тюльпанами біля постамента пам'ятника Тарасові, за що їх розпинали на засіданнях вченої ради та партбюро інституту, хоч вони були безпартійними. Щороку в ці травневі дні за завданням партбюро і КДБ хтось із довірених працівників чергував біля пам'ятника, ходив навкруги парку, «виловлюючи» крамольних інститутських співробітників.

1964 р. в науковому збірнику Брайчевський опублікував статтю «Т.Г.Шевченко і археологія», в якій розкрив зацікавлення поета-художника тисячолітніми пам'ятками матеріальної культури рідного народу, які він вивчав по всій Україні все своє життя і змальовував їх.



У 1989 р. Брайчевський знову написав розвідку узагальнюючого характеру «Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу» Згадував Брайчевський і про заборону оприлюднювати деякі вірші Шевченка, де поет висловлював своє критичне ставлення до «возз'єднання України з Росією 1654 р.». 1989 р. Михайло Юліанович грунтовною працею у «Віснику АН УРСР» відзначив 175 річницю від дня народження Т.Шевченка. Шевченківські ідеї про незалежну Українську державу та про її народ висловив вчений у січні 1991 р., напередодні проголошення незалежності, у заголовку статті словами В.Симоненка «Народ мій завжди буде».

Стиль наукових і науково-популярних праць Брайчевського яскраво доводить, що історик володів образним словом. Справді, дослідник історії часто опрацьовував давні історичні теми, водночас писав наукові й художні твори; виступав він як поет і як поет-перекладач. Друкувати власні вірші не поспішав. Навіть для близьких вони були часто не відомі. Почав їх випускати в світ окремими публікаціями наприкінці життя. Літературна спадщина Брайчевського й досі залишається в рукописах у шухляді. Після смерті історика його рідні і друзі, Києво-Могилянська академія, Українське історичне товариство у США планують видати десятитомник творів М.Брайчевського.

За життя поезії М.Брайчевського ввійшли до збірника по-

етів-археологів, що з'явився у світ 1997 р. Історичну поему «Григорій Сковорода» видрукував 1997 р. на провінції «Кур'єр Кривбасу». Поет блискуче володів українською мовою.

Сьогодні, коли 2003 р. вийшла у світ книжечка його віршів під назвою «Часу круговерть» (без дат написання, які поет свідомо не ставив), можемо певніше сказати про талант Брайчевського як поета і поета-перекладача з німецької мови (Август Бюргер, з польської – Адам Міцкевич, з російської – Микола Гумільов).[28] Перекладав М.Брайчевський чи стилізував під сучасну українську мову і старі поетичні пам'ятки.

Вдавалися Брайчевському вірші ліричного змісту, які він писав ще школярем, а також з історіософськими роздумами, пройняті українською національною ідеєю. На сюжети з історії Київської Русі і козацької доби створив п'ять розлогих історичних поем. Сюжети їх просякнуті патріотичним пафосом, національно-визвольними ідеями, сповнені сучасним звучанням, мають всі грунтовну історичну основу.

Поема «Григорій Сковорода» містить біографічні факти з життя цього видатного письменника і філософа, які розкриваються на тлі середньовічної європейської культури, зокрема й літопису Самійла Величка, добре знайомої авторові. Адже Сковорода – мандрівний мудрець пішки із торбою і флейтою обійшов пів-Європи, знав німецьку і класичні мови, залишаючись при цьому великим українцем.

Історична поема «Іван Сірко» створена за сюжетами оповідань козацького літописця, просвітника Самійла Величка вона висвітлює події боротьби за суверенну Українську козацьку державу, торкається найболючіших політичних питань другої половини XVII ст., таких як Андрусівська угода 1667 р. тощо.

У поемі «Гориславич» Брайчевський використав добре йому знайому «Повість временних літ». Літературна тканина іншої поеми «Вінок сонетів» на тему «Слово о полку Ігоревім» свідчить сама за себе. Для написання поеми «Книга притч» автор обрав старовинну літературну форму – притчі. Складається вона з 20 алегоричних оповідань про троянду, дарунки, слово, дівчину, камінь, потоп, тощо. В них яскраво виражена висока і зрозуміла кожному мораль.

Про те, що ще на початку 60-х рр. Брайчевський писав історичні вірші під впливом сюжетів з літопису С.Величка, свідчить поезія на сюжет фантастичного оповідання із літопису Самійла Величка про сатира й чортів, які зібралися на Поділлі зі всього світу, щоб знищити Україну. Цей вірш Брайчевський подарував одному із авторів статті, дослідникові літопису Самійла Величка у 1963 р. Зміст його для пояснення трагічних подій в Україні за доби Руїни літописець запозичив із 4-ї пісні «Визволеного Єрусалиму» Торквата Тасса. Друга частина Шевченківської поеми «Великий льох» перегукується з цим оповіданням. Історик і собі опрацював Величків сюжет цього оповідання і передав його поетичним словом, в одному з розділів до поеми «Григорій Сковорода» – «Інтермедія» співзвучним ідеям часу і становищу України, що торкається подій другої половини XX ст.

Брайчевський знаний також як видатний дослідник поеми «Слово о полку Ігоревім».

Дивовижна його праця і в галузі теорії і практики детективу. Цей напрям його роботи увінчався унікальним і великим за обсягом твором. Йдеться про закінчення незавершеного детективного роману Чарльза Діккенса «Таємниця Едвіна Друда». На жаль, ця оригінальна цікава розповідь, як і багато інших, досі залишається в рукописі, зокрема історичний детектив «Убийство Бориса и Глеба», який був підготовлений до видання в Москві, а також щоденник історика.

Видатного історика з цілковитим правом можна зарахувати до вчених культури ренесансного типу із властивим їй універсалізмом, які ставлять і розв'язують європейські проблеми.

Писав історик і вступні статті, післямови, коментарі до історичних, фантастичних творів Ж.Олів'є «Колен Лантьє», О.Горбовського «Ловці привидів», В.Заморовського «Сім чудес світу», до книжки Г.Хоткевича «Історія України» тощо.

Постать Брайчевського феноменальна, висока і шляхетна, доленосна для всієї України. Його багатогранний талант нагадує діячів середньовіччя. Він був ще й художником, мислителем українського Відродження другої половини XX ст. Писав свої твори і про видатних діячів європейського і українсь-

кого середньовіччя. Його увагу привернула творчість великого німецького живописця кінця XV – перших трьох десятиріч XVI ст. Альберехта Дюрера, яку він висвітлив у зв'язку з українським ренесансом. Писав він про життя і творчість іспанського живописця XVII ст. Дієго Веласкеса.

Особливо цікавила Брайчевського церковна культура України. З нею пов'язана трагічна доля в Російській імперії композитора і співака Артема Веделя (1767-1808). Про нього і про російського художника XIX Михайла Врубеля також розповів історик, зокрема, описуючи часи, коли той жив у Києві і розмальовував Кирилівську церкву – пам'ятник культури Київської Русі середини XII ст. Тут похований Святослав Всеволодович – один із персонажів поеми «Слово о полку Ігоревім». Захоплювався Брайчевський і творами сучасної художниці монументалістки і кераміста Галини Севрук, про творчість якої також подав свою високу оцінку.[29]

Будучи й сам талановитим художником, який фарбами відтворював сюжети та історичні постаті Київської Русі, учений консультував тих митців, які працювали над темами про Київську державу. Зокрема, він давав поради художникам зі старовинного українського вбрання, коли знімався кінофільм «Захар Беркут». Своїми захоплюючими лекціями, розповідями відкривав далекий чарівний світ правдивої національної історії нашої Вітчизни. Відтак слухачі почали зовсім по-новому мислити і творити. Так історик допомагав митцям уявити собі образи княгині Ольги, князів Володимира, Ярослава Мудрого. Заслуга Брайчевського і в тому, що ми сьогодні на українських гривнях бачимо українські типи киян князя Володимира і Ярослава, а не скуластих, з великими щелепами вузьколобих і бородатих чужинців. Гравери та художники створювали їх образи під впливом полотен та розмальованих дощок Брайчевського.

Та й сам Брайчевський – художник створив і портрети низки історичних діячів Київської Русі. 1999 р. він випустив їх кольоровим альбомом «Історичні портрети», додавши до книжки малюнків і грунтовну передмову з докладними довідками про зображення. Він навіть робив спробу ілюструвати свої

наукові праці. Брався також за ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім».

Історик-художник не раз виставляв свої твори, але широкому загалу вони не доступні й досі.

Брайчевський не боявся відкрито підтримувати переслідуваних художників, які зазнали гонінь. Приміром, він відверто з великим букетом троянд прийшов на вернісаж художниці Людмили Семикіної, яка за власний і друзів кошт влаштувала персональну виставку костюмів до фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків».[30] Відомо, що через українську мову фільм довго не дозволяли показувати глядачеві. Великий інтелігент вселяв у присутніх порядність, віру в справедливість і честь. Всі, хто з ним спілкувався, прагнули наслідувати його, переймаючи його спрагу до всього великого, що створив український народ.

Надзвичайно переживав Брайчевський за долю української мови, виступаючи усно і письмово в її обороні. Свідомим патріотичним подвигом вченого слід вважати й те, що в ці десятиріччя, особливо в 50-80-ті рр. жорстокого переслідування національної мови українців і заборони писати дисертації і видавати підручники для вищої школи українською, свої десять монографій він створив саме цією мовою. Тільки дві із них, які мали міжнародний резонанс, через рік видав російською мовою. Окремі праці писав російською мовою, коли йому було заборонено друкувати в Україні і він гадав їх опублікувати в Москві.

У роки перебудови Брайчевський брав активну участь у роботі «Товариства шанувальників української мови ім. Т.Шевченка». Численні лекції, екскурсії, бесіди вів українською мовою, виступав перекладачем з чужих мов на українську; стилізував стару книжну українську мову під сучасну літературну мову.

Категорично не підтримував вчений сучасної епідемії засмічувати українське слово англійськими словами та іншими чужими. На полицях вдома тримав багато словників і літератури україномовної, завжди звіряючи незнане слово, шукаючи виразний відповідник українською.

Перед самою кончиною у 2001 р. тяжко хворий Брайчевський офіційно звернувся з відкритим листом на ім'я Президента Української держави Л.Д.Кучми, підкреслюючи на нечуваному посиленні русифікації, витісненні української мови з культурного, освітнього, наукового й інформаційного життя. Він запропонував негайно вжити невідкладних конституційних заходів в Українській державі на захист мови української нації.[31] Торкнувся історик і дискусійної проблеми первинності слов'янського алфавіту, вважаючи, що першою була глаголиця, а вторинною кирилиця.

Брайчевський стояв на вістрі історичної, культурної хронології, політичних подій, явищ, важливих для сучасного йому життя українського народу. Користуючись ювілеями, круглими датами, аналізував їх і викладав призабуті, заборонені, політичні теми у доступній формі для широкого читача. Приміром, скориставшись ювілеєм 1000-ліття хрещення Руси-України, він написав фундаментальне дослідження «Утвердження християнства на Русі» (К., 1988), яке здобуло всесвітню популярність. Список використаної літератури, в тому числі й зарубіжної, складає в книжці 903 назви.

Працями Брайчевського про запровадження християнства цікавився папа Іван Павло II і схвально відгукувався про них. 1989 р. згадана праця історика була перевидана російською мовою в Москві. За неї Брайчевському було присуджено престижну премію Фонду Антоновичів. Вчений мав запрошення до Риму виступити на цю тему, але, як і в інших випадках, був позбавлений режимом можливості скористатися ним.

Брайчевський всебічно дослідив, проаналізував і дохідливо виклав важливі для нашої культури історичні події і факти. Він подав українському і міжнародному читачеві правдиву інформацію про дохристиянські норми життя, звичаї, побут наших предків, розкрив процес утвердження і поширення Христової віри на Русі. Він описав, як приживалася на сприятливому грунті нова віра, нові погляди, нова культура народних взаємовідносин.

Капітальне дослідження «Утвердження християнства на Русі» міг тільки створити дослідник, який комплексно вивчав

і аналізував різні джерела: археологічні, письмові, лінгвістичні, антропологічні, етнографічні та інші і не тільки національні, а й чужоземні. Всеосяжний підхід, наукова інтуїція дозволили Брайчевському найгрунтовніше й правдиво висвітлювати історію українського народу, починаючи з сивої давнини.

У роки перебудови Брайчевський в середовищі «Товариства шанувальників української мови ім. Тараса Шевченка» і засновників Народного Руху України пропагував ідею про неминучість проголошення української самостійної держави. Як один із засновників Руху, історик на Установчому з'їзді Руху в 1989 р. виголосив програмну співдоповідь «Про українську державність», в якій обгрунтував історичну закономірність ліквідації СРСР». «Ніяке нове об'єднання не заступить монстра», – говорив Михайло Юліанович. Він зупинився на історичних державницьких традиціях українського народу і доконечності суверенного державницького життя. Водночас доповідач застерігав керівництво Руху від легковажності, піднесеного настрою, наголошуючи, що Москва постійно, що в її силах, чинитиме перешкоди, аби не допустити проголошення незалежної соборної Української держави. Росія планує, щоб Україна була декоративною державою, а її незалежність стала тільки формальною, такою як була УРСР в СРСР. Брайчевський розробив основні засади і принципи, на яких має будуватися суверенна Українська держава.

Разом з усім українським народом патріарх української історичної науки Михайло Брайчевський радісно вітав відродження Української держави в грудні 1991 р., адже він десятиріччями боровся за неї, витримуючи терор тоталітарного режиму.

І в похилому віці, у перше десятиріччя утвердження нової держави професор присвятив свої знання і досвід розвиткові рідної науки і культури. Історика, який піввіку пропрацював у двох академічних інститутах, обирають одним з перших професорів історії найстарішого українського вищого навчального закладу – Національного університету Києво-Могилянська академія. За її відновлення і збереження будівель він віддав стільки сил і енергії.

Після проголошення незалежної Української держави Брайчевський на схилі літ розгорнув небачену наукову працю. Він завершив друкування в повному обсязі книги «Історія міста Києва», яку два десятиліття не дозволяли публікувати. Вийшла в світ його монографія «Скарби знайдені і незнайдені (1992). Через кілька років з'являється дослідження «Походження слов'янської писемності» (1998), а також розділи нової «Історії української культури». Низку публікацій побачив читач у періодичній пресі. Це і про М.Грушевського, І.Мазепу, Г.Хоткевича, Г.Севрук, В.Петрова, Я.Дзиру тощо. Після того, як Брайчевський став професором, він читає лекції студентам, консультує фахівців, кінематографістів, художників, поетів та письменників.

За комуністичного режиму він зазнав переслідувань, а в незалежній українській державі його вже не карали, але й не звертали на нього належної уваги. Справді величезний внесок Брайчевського у розвиток національної культури, як і його подвижницька участь у боротьбі за українську державність, не оцінено повною мірою. З болем Брайчевський сприймав невдачі, відсутність єдності в національних силах, витіснення з культури української мови. Писав з цього приводу, адресуючи верхам влади, численні відкриті листи.

Український уряд, на жаль, так і не відзначив заслуг патріарха української історичної науки перед народом жодною урядовою нагородою.

Автори статті та наукова громадськість Києва, вчені Інституту історії України НАН України вважають, що міська влада повинна прислухатися до їх голосу і назвати одну з вулиць міста ім'ям видатного киянина й дослідника давньої історії стольного граду – Михайла Брайчевського, який півстоліття досліджував численні питання, пов'язані із збереженням пам'яток прославленої нашої столиці. Принагідно відзначимо, що вулиця, на якій жив вчений, носить дивну назву – «Металістів», яка аж ніяк не додає краси старовинним київським топонімам.

Варто було б подумати й про те, щоб заснувати іменну стипендію М.Ю.Брайчевського для молодих археологів та істо-

риків, яким за приклад відданості науці може слугувати це видатне ім'я.

Непересічний талант вченого, який писав вірші, створив портретну галерею давніх українських державників, дбав про культуру нашого народу, що сягає глибин віків, проявився й у ставленні до молоді. Його лекції завжди збирали всликі аудиторії слухачів, а проблеми, ним порушені, дискутувалися впродовж років. Виставка малярських творів М.Брайчевського з успіхом пройшли в Україні та в Лондоні й отримала високу оцінку мистецтвознавців.

Із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. закінчилася доба міфотворчості в українській історичній науці. В умовах незалежної України, коли утверджується національна історіографія і здобуває імпульс розвитку вища школа, виникла гостра потреба в непофальшованій науковій літературі. Брайчевський прекрасно розумів, що студенти вимагають незаідеологізовану інформацію про рідну тисячолітню історію. Ставши професором, він докладає всіх зусиль і береться за створення курсу лекцій з історії України для вищої школи. 1993 р. студенти нарешті одержують його «Конспект історії України». В цій книжці, на основі створеної Брайчевським концепції історії України, стисло викладено цей курс, де цілісно і логічно подана концепція історії України від найдавнішого часу до наших днів. Книжка витримала кілька видань і чужоземними мовами. Крім того, статтями в часописах Брайчевський відгукується на найголовніші українські події сьогодення, ділиться з громадськістю своїм баченням шляхів розбудови Української держави.

1999 р. до ювілею історика Українська Вільна Академія наук у США, Українське історичне товариство і Національний університет Києво-Могилянська академія видали збірник важливіших наукових праць корифея української історичної науки. Його історичні праці зберегли свою наукову цінність та актуальність і сьогодні. Вони певною мірою заповнюють прогалину в непофальшованій, об'єктивній українській історичній науці, складаючи золотий фонд української історіографії.

Історик – один із перших українських вчених, який ще в се-

редині 60-х років спробував поєднати історію та кібернетику, під час дослідження перфокартами, здобутками комп'ютерної техніки, новітніми розробками в галузі технічних наук. На цю тему він написав кілька праць. Щодо виникнення кібернетики він зауважив: «Її поява визначається не лише можливостями, що постають перед дальшим прогресом думки і без розв'язання яких цей процес стає все більш і більш утрудненим».[32]

Михайло Юліанович Брайчевський – доктор історичних наук, професор Національного університету Києво-Могилянська академія; дійсний член Вільної української академії наук (США), дійсний член НТШ (Львів); член Українського історичного товариства (США); Голова Київського осередку Українського історичного товариства; заслужений діяч науки і техніки України; лауреат премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів; лауреат академічної премії ім. М.Грушевського; один із засновників Народного Руху України, Товариства охорони пам'яток історії та культури в Україні. До жодної з партій він ніколи не належав, мав право сказати: «Моя партія – Україна». Член редколегій альманаху «Золоті ворота», журналів «Розбудова держави», «Український історик» (США). 1993 р. чорні сили не допустили, щоб Брайчевський був обраний членом-кореспондентом Національної Академії наук, в якій пропрацював піввіку.

... Перед смертю Михайло Юліанович (помер 23 жовтня о 5.30 год. холодного ранку) попрохав свою дружину розвіяти його прах біля стін Михайлівського Золотоверхого собору із боку Дніпра. Вона виконала волю чоловіка. Урна з символічними останками покоїться на Байковому кладовищі. А у тихому куточку біля Златоверхого, де не ступає нога відвідувачів храму, лежить попіл серця великого українця, що довіку спочиватиме там, де воно колись палко билося і горіло.

У Музеї історії Києва довгий час (до кінця листопада 2002 р.) діяла виставка, присвячена М.Ю.Брайчевському. Там відвідувачі могли ознайомитися з життям, творчим шляхом видатної людини – вченого, непохитного борця за нашу державність, за справжню історію України, без міфів та купюр,

чудовим, своєрідним художником і поетом, людиною, щедро обдарованою природою, яка несхибно йшла до вершин науки, торуючи при цьому і шлях для інших.

У даній статті ми торкнулися тільки окремих дат і віх життя нашого видатного сучасника і сподіваємося, що в майбутньому наші наступники вповні розкриють образ цієї людини, гідно оцінивши його мужність, талант і діяння, віддані Україні сповна.

1 Брайчевський М.Ю. Автобіографія //Історичні портрети. – К.: Спалах, 1999. – С.2.; Івакін Г.Ю., Павленко Ю.В. Феномен М.Ю.Брайчевського //Михайло Брайчевський. Вчений. Особистість. Зб. ст. //Ін-т гуманітарних досліджень. – К.: Фенікс, 2002. – С.7; Лаврський альманах. Пам'яті М.Ю.Брайчевського присвячується. Зб. ст.. – Вип..8. – К.: Нац. Києво-Печерський істор.-культ. заповідник, 2002.

2 Див.: Реєстр Війська Запорізького. – НАН України. Археограф. комісія. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1995. – С.28, 29, 30, 69.

3 Мицик Ю.А. Вічна пам'ять (замість некролога проф. Брайчевському //Читання пам'яті Михайла Брайчевського. – К.: Видавничий дім НУКМА, 2002 //Наук. записки. Істор. науки. – Т.20. Ч.І., – С.6-7.

4 Там само. – С.6-7.

5 Апанович Олена. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. Спогади та історіограф. аналіз. – К.: НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр.. археограф. та джерелозн. ім. М.Грушевського, ДКАУ, 2000. – С.22.

6 Там само. – С.48.

7 Див.: Дзира Я. Чверть століття поруч //СІД: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. Пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2000. – Ч.4. – Част.І. – С.55.

8 Дмитрієнко М. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі (На пошану історика, лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка О.М.Апанович / /Історія українського середньовіччя: Козацька доба. – Зб. наук. пр.: у 2-х част. – К.: Вид-во О.Теліги, 1995. – Ч.1. – С.5-28.

9 Див.: Спогади О.Апанович, М.Брайчевський, З.Хижняк, О.Компан, Я.Дзира, Г.Ігнатенко //СІД: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів: у 2-х част. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2000. – Част.1. – С.5-79.

10 Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан. Там. Само. – С.22-23.

11 Див.: Бібліографія праць М.Ю.Брайчевського //Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк, К.: Вид. дім «КМ. ACADEMIA», 1999. – С.571-575.

12 Див.: Ісаєвич Я.Д. «Приєднання чи возз'єднання?» М.Ю.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії //Старожитності Русі-України. Зб. ст., присвячений 70-річчю від дня народження видатного українського історика і археолога д.і.н. М.Ю.Брайчевського. – К.: Київ. акад. Євро бізнесу, 1994. – С.242-249.

13 Брайчевський М. Україна – колонія царату //Конспект історії України. – К., 1993. – С.109-115.

14 Ісаєвич Я.Д. Михайло Брайчевський і його концепція історії України // УІ. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, – 1994. – І-4 (120-123). – Рік XXXI. – С.189-200.

15 Гоголь Н.В. Размышления Мазепы //Полн. собр. соч. – М.: Наука, 1952. – Т.IX. – С.83-84; Див. Дзира Я. Микола Гоголь «Роздуми Мазепи» // УІЖ – 2002 – №2 – С.76-83.

16 Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75 // Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк, К.: Вид. дім «КМ Academia», 1999. – С.7-8.

17 Кулиняк Д. Рятівник часу Михайло Брайчевський //Шлях перемоги. – Ч.44 (2479). 2001. 31 жовт. – С.5; Антонюк З. Як не я – тоді хто? //Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Вид-во «ЧАС», 1998. – С.252.

18 Публікується вперше

19 Шовкун В. Іван. – Там само. – С.443: Севрук Г. Лицар духу. – Там само. – С.196.

20 Танюк Л. З Іваном і без Івана //Там само. – С.170.

21 Брайчевський М. Ліні Костенко //Брайчевський М. Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С.135.

22 Кухарчук Ю.В. Учений, громадянин, особистість //Наук. зап. НУКМА. – Т.20. Істор. науки. – Част1. Читання пам'яті Михайла Брайчевського. – К.: Вид. дім КМ Academia, 2002. – С.12.

23 Там само. – С.13.

24 Івакін Г. Слово про історика //Михайло Брайчевський. Вибрані твори... – С.21.

25 Див.: Брайчевський М. Антське царство //Брайчевський Михайло. Конспект історії України. – С.33-40.

26 Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75! //Михайло Брайчевський. Вибрані твори... – С.10.

27 Гоголь М.В. Погляд на утворення Малоросії. Твори в 3-х тт. – К., 1952. – Т.III. – С.382.

28 Див.: Брайчевський Михайло. Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – 172 с.

29 Кухарчук Ю.В. Вказ. праця. – С.11.

30 Там само.

31 Мицик Ю.А. Вічна пам'ять... – Вказ. праця. – С.9.

32 Див.: Брайчевський. Джерелознавство і кібернетика //Друга респ. наук. конф. з джерело знав. та інших СІД. – К.: КДУ, 1965. – С.81-91; Його ж Археологія і кібернетика. Застосування ручних перфокарт в археології //Археологія. – 1968. – Т.21. – С.36-39 та ін.

Ігор Гирич

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОСОФІЇ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Для мого покоління Михайло Брайчевський ще у сімдесяті роки минулого століття був легендарною постаттю. Книжками з історії Києва тоді нас не балували. Своєрідною сенсацією для широкого загалу стала навіть науково-популярна брошурка П.Толочка «Древний Киев». І це майже все, що можна було придбати у книгарнях з давньої історії України.

«Коли і як виник Київ» та «Походження Русі» М.Брайчевського вже на той час стали раритетами. Не залежувалися вони навіть по букіністичних книгарнях. А ще з'явилася друком мапа князівського Києва, серед авторів якої було вручну вимарене прізвище Михайла Юліановича. Ходили чутки, що його «відлучено від науки», оголошено ледь чи не політичним дисидентом. Не зрозуміло було чим він не догодив владі, просто існувало збірне поняття – «український буржуазний націоналіст», яке приписували і до нього. А ця наличка оберталася для затаврованого нею більш ніж серйозними наслідками.

Історик, якого знає загал, учений, що не боїться висловити свої погляди, які не збігаються з партійною лінією, – все це огортало постать М.Брайчевського ореолом легендарності, особливої виключності, протиставляло його усій іншій науковій публіці.

Найповнішим зібранням відомостей з археології, топографії, архітектури та історіографії стародавнього Києва і найкращим джерелом даних про минуле міста був двотомник ленінградського вченого М.Каргера «Древний Киев». Проте читача-українця прикро вразила певна авторська позиція відсторонення, відчуження від теми, якийсь негативізм щодо нашого міста, котрому постійно протиставлявся Новгород, як вищий і недосяжний еталон. Діставалося й попереднім дослідникам міста, які чомусь мали, за М.Каргером, вести свої дослідження у XIX ст. на рівні археологічних досягнень середини XX ст. Дарма, що Є.Болховитинов, М.Берлинський та М.Петров не були археологами, а передусім істориками-позитивістами й на рівні писемних джерел вивчали минуле старого Києва, ба більше – примудрялися без розкопок вгадувати місця, де стояли храми XI-XII ст.

М.Брайчевський писав інакше. У його творах відчувалася самовіддана закоханість у предмет дослідження. Усупереч московським авторитетам, він доводив, що кияни мешкали не в мазанках, а у будинках фахверкової конструкції. Він шанував першого наукового історика Києва М.Берлинського й у першому номері «Київської старовини», відродженої на початку 70-х років, прокоментував його «Історію Києва». І все ж М.Брайчевського менше цікавив суто антикварний бік справи. У своїх більших працях він виступає не стільки як археолог, скільки як історик, для якого археологія – це лише одна з складових, спеціальна історична дисципліна з того самого ряду, що лінгвістика та писемні пам'ятки.

У чому ж секрет популярності М.Брайчевського? Гадаємо, що він чуйно вловив потребу часу і дав українському суспільству таку візію про минуле, на яку саме й очікувало це суспільство.

Михайло Брайчевський зовсім несподівано, коли брати до уваги час, за якої довелось йому жити і діяти, не погодився з офіційною версію давньої історії Русі, фактично підтримавши на новому рівні узагальнень «буржуазно-націоналістичну» українську історіографічну традицію. Чому людина, вихована в міському середовищі, в інтелігентській київській російськокультурній родині, зробила саме такий ментальний вибір – є річчю незбагненою. Думається, що в майбутньому цей факт стане предметом спеціального науково-психологічного дослідження.

М.Брайчевський був, можливо, першим з видатних українських істориків, що виріс «на асфальті», втратив безпосередній зв'язок з селом, з питомо українським середовищем. М.Максимович надихався своєю Прохорівкою, В.Антонович з мамою та гувернанткою об'їздив усі панські маєтки Правобережжя. М.Драгоманова виховав старшинський старосвітський Гадяч. В.Липинському відкрило очі на світ і правду дитинство у волинських Затурцях. М.Грушевський українську стихію пізнавав у Сестринівці, околиці сучасного Козятина. Навіть О.Оглоблину, що народився й прожив у будинку навпроти третьої гімназії Андріївського узвозу перші тридцять років, живили натхнення спогади про село під Новгородом-Сіверським, звідки походили його предки з батьківської й материнської ліній.

Двадцяте століття внесло свої корективи, роз'єднуючи місто і село, проте археолог М.Брайчевський, мандруючи Півднем, Північчю й центром України, ніби відновлював ці перервані радянською дійсністю зв'язки. Навіть більше, поєднання з землею й народом мало для М.Брайчевського якесь метафізичне значення. Воно знайшло своє відображення у його достатньо значній, проте ще мало відомій поетичній творчості, особливо в його поемі «Сковорода», уривки з якої вже частково друкувалися.

Ще про один феномен М.Брайчевського варто згадати. Археолог за основним фахом, він вже з кінця 50-х років XX ст. обирає для себе стежину історика і починає на рівні монографій творити синтетичну історію додержавного періоду старої України. За це не міг взятися інший історик, не маючи відповідної археологічної методи дослідження. З іншого боку, це й від М.Брайчевського вимагало величезної загальноісторичної ерудиції, орієнтації у світовій історіографії, спеціальних філологічних знань. У підрадянській Україні була тільки одна людина, яка мала відповідну ерудицію. Це був Віктор Платонович Петров. Але він, після повернення з-за кордону, у цей період майже не друкувався. Його працю й думки про походження слов'ян продовжив розвивати М.Брайчевський. Вони знали і поважали один одного.

Істориків в Україні почали «виполювати» з 1929 року. Лаву підсудних в процесі СВУ прикрасили собою кілька визначних авторитетів історичної науки. Вони, мабуть, заносились до картотек ГПУ-НКВД і підлягали нещадному тотальному винищенню. Можна припускати, що тільки покірна згода на співпрацю з органами врятувала тих небагатьох істориків, що дожили до початку другої світової війни. Хто повернувся з концтаборів, той вже не мав можливості серйозно займатися наукою. М.Слабченка, хоч і колишнього академіка, не визнали за історика в режимному Інституті історії АН УРСР і не взяли навіть на якусь підрядну, бодай допоміжну посаду. Не знайшлося місця для дивом вцілілого мистецтвознавця С.Таранушенка. Влаштувалися у 50–60-х за фахом і навіть позахищали докторські дисертації В.Отомановський, М.Ткаченко, В.Романовський та ще дехто. Але зробили вони це за межами України. Після війни зацілів тільки один, як перст, І.Крип'якевич. Через ненормальні умови існування швидко пішли з життя М.Кордуба, М.Петровський, пізніше – М.Возняк. Історична наука в Україні свідомо перетворювалася в пустелю. Нові кадри дуже вже поступалися за всіма параметрами не тільки метрам 20–30-х років, але й їхнім учням.

Навіть у відносно спокійні шістдесяті відомий своєю еруди-

ційю Я.Дашкевич міг працювати тільки в музеї та архіві. Так само архівними працівниками були І.Бутич, О.Купчинський і О.Мацюк. Київський та львівський архіви тоді залишалися ніби острівцями альтернативної, некомуністичної історіографії. Не випадково майже всі історики-вісімдесятники так само повиходили з тиші архівних залів. Згадаймо Н.Яковенко, Г.Боряка, В.Шандру, І. та Г.Сварників. Дехто з «неформалів», звичайно, працював і в Інституті історії (О.Компан, Я.Дзира), та це було винятком з правила, до того ж самим «неформалам» не вельми солодким.

Нагляд за археологами був трохи менший. В.Петров перебіг в Інститут матеріальної культури ще на поч.30-х. Там працював і колишній «контрик» – Михайло Рудницький. Після війни в Україну приїхав П.Єфименко. Прапор національної історіографії з їхніх рук підхопив тоді ще зовсім молодий Михайло Брайчевський. Напівофіційно він ніс його тільки у шістдесяті, за часів хрущовської відлиги та ранній брежнєвський час.

Написавши сотні статей, а згодом видавши монографії про римську монету в Україні та перше тисячоліття по Різдву Христовому, він підхопив естафету М.Грушевського, ніби додавши нульовий том до забороненої «Історії України-Руси». Анти, очевидно, було протоукраїнським племенем, – писав Михайло Грушевський, а Михайло Брайчевський на підставі археологічного матеріалу це припущення активно впроваджував у науковий обіг. Цій темі він присвятить згодом спеціальну монографію, яка ще й досі так і не бачила світла денного (скорочений варіант кілька років томів видрукував журнал «Український історик»).

Головна проблема, яку, як здається, цілком переконливо розв'язав Михайло Юліанович, – це обгрунтування тотожності між актами письмових джерел і Черняхівською археологічною культурою, хоч цю тезу сьогодні й не вважають беззаперечною сучасні археологи. Зрештою, питання давньої (і не тільки давньої) історії не можуть бути вирішені однозначно ніколи, і раніше висловлена думка часто видається правильнішою за сказане наступниками. М. Брайчевський був

науковцем, який ставив перед собою надзавдання. І їх він, як правило, вирішував, випереджаючи гіпотетичними ідеями існуючу фактографічну основу. Мені здається, що в цьому і крилася сила й магія впливу творів М.Брайчевського на сучасників.

Він хотів довести слов'янську присутність на східнослов'янських просторах від перших століть нашої ери. І тут якось так само напрошується паралель з нашими народниками середини позаминулого століття з М.Костомаровим й В.Антоновичем, які, ставлячи народну стихію й громадську організацію вище за організацію державну, таким чином протиставляли українську стихію Російській державі й російському етносові. Народ був раніше за державу, він важливіший за політичну, зовнішню історію, він старший, а отже сильніший і важливіший за державу.

Щось до болю знайоме й подібне в радянському суспільстві давало підстави проводити таку паралель. Б.Рибаков у 60-ті пише про «Київську Русь». П.Толочко механістично розпочинає нашу історію з міфічного Кия, екстраполює на Русь римський відлік часу, коли для пізньоантичного часу все починалося від заснування столичного міста.

М.Брайчевський мислить системніше, глобальніше, органічно дивлячись на територію й людність, що її заселяє. У нього відчувається якась навіть «христологічність» концепції початків Русі. Наші перші ідеологи – схимники печерські – розпочинали відлік часу для східних слов'ян від Святого Андрія. М.Брайчевський так само гадав, що Києву принаймні 2500 років, а все інше – підтасовка не на нашу користь. Нова редакція сумнозвісної «колиски» була йому зовсім не до душі. Давньоруська імперія була державою протоукраїнського етносу, байдуже як він тоді офіційно називався.

Одна з найвідоміших монографій М.Брайчевського на слух звучала майже так, як початок Несторового літопису: «Откуда есть пошла Руская земля і хто почав первєє в Києві княжити» – «Коли і як виник Київ». Закоханість у Київ М.Брайчевського була одним з проявів києвоцентризму його свідомості і, крім того, методологічною складовою його досліджень,

вперше застосованою ще М.Максимовичем. Згодом цей метод взяли на озброєння усі наші історики. Київ – це та метафізична основа, той стрижень, що нанизував чотири основні історичні епохи української історії (князівську, польсько-литовську, козацьку й нову національну), Київ дозволяє поєднати народницький й державницький концепти української історії. Він виник на українській етнічній території, в ньому зародилась, існувала й керувала територією національна провідна верства. Київ і Русь-Україна – дві тези, які завжди стверджували права громадянства для українських політичних аспірацій у XX столітті. Тому зрозумілим стає твердження, що книги М.Брайчевського тоді, сорок років тому, підняли з колін пересічного українця – читача наукових текстів. Вона давала якусь надію на майбутнє.

Археолог, а не будь-хто з переляканих істориків, М.Брайчевський знайшов у собі відвагу сказати публічну правду про Переяславську раду 1654 р. у році 1966-му. Власне, в цьому не було якогось виклику, пози, демонстративного героїзму, як і у всьому, що робив М.Брайчевський. Він просто виконав доручену йому керівником відділу планову роботу. Необхідно було з'ясувати, як трактувати у майбутній історичній енциклопедії Переяславський акт? Як офіційно рекламоване «возз'єднання» чи як традиційне для української історіографії «приєднання»? М.Брайчевський написав на цю тему статтю на пару друкованих аркушів, надрукував на машинці й поклав на стіл керівника у відділі. Її читав кожен, хто хотів, стаття ходила по руках, а через кілька років по тому була надрукована за океаном.

Здавалося б, нічого науково нового про Переяслав М.Брайчевський не сказав. Зрештою, його стаття, по суті, є публіцистичним памфлетом. Але сам факт незгоди рядового історика з генеральною лінією партії з ключової проблеми української історії багато про що говорить. Ця стаття для чесних істориків була ковтком чистого повітря – чи не єдиним сміливим виступом саме історика проти всенівелюючої тоталітарної системи.

Ми б, може, не сказали головного про Михайла Юліановича, коли б не заторкнули теми «Історія й повсякденне життя». Бо пам'яткоохоронна діяльність М. Брайчевського – це, передусім, актуалізація минулого для людини теперішньої доби. Він виключно рефлексував на збереження матеріальної спадщини наших предків. Сприймав кожну пам'ятку архітектури як річ, без якої не може існувати він особисто. Зникнення пам'ятки було для нього особистою трагедією. Тому так самозречено й віддано захищав він наші матеріальні свідчення минулого, підводив під цю сферу практичної діяльності історика теоретичну базу, бив на сполох, коли вирішувалася доля тої чи іншої конкретної пам'ятки.

Завдяки йому ми можемо милуватися недонищеним комплексом споруд Братського Богоявленського монастиря та Києво-Могилянської академії. Десяток років він писав і звертався до влади та реставраторів у справі збереження комплексу Києво-Печерської лаври. А як він мріяв побачити відновлений Михайлівський Золотоверхий монастир! І побачив, і навіть прах свій заповів розвіяти на садибі монастиря, ім'я якого було патрональним для Брайчевського.

Він і в цьому культурно-науковому компоненті випередив час, був першим, хто виступив з ідеєю регенерації знищених пам'яток. Промовистим є один приклад, описаний дружиною М.Брайчевського архітектором Іриною Мельник. На початку 70-х років влада вирішила збудувати новий музей «вождя світового пролетаріату». Місцем для нього була обрана територія Михайлівського. Тоді М.Брайчевський – опальний історик, неофіційний консультант – одній з груп проектантів запропонував «вбити двох зайців»: побудувати музей на Михайлівський площі й одночасно відновити увесь комплекс споруд Михайлівського Золотоверхого. Перемогу одержав інший проект, прив'язаний до нижньої частини Володимирської гірки. Отак вдалося зберегти від забудови місце, де зараз, нарешті, відроджено багатостраждальний монастир. М. Брайчевський встиг його ще побачити.

У київському товаристві охорони пам'яток М.Брайчевський був душею, розумом і мотором невеличкого гуртка ентузіастів. Він надихав реставраційні майстерні під керівництвом

відомого реставратора архітектора Валентини Шевченко зайнятися відновленням Контрактової площі з її Гостинним двором.

Якось пройшла чутка про знесення єдиної збереженої оригінальної частини Хрещатика, між бульваром Т.Шевченка і вул. Б.Хмельницького. Тоді, на поч. 80-х, архітектура доби еклектика не вважалася цінною і її готові були пустити на злам. Тоді у спеціальному історико-архітектурному журналі з'являється стаття Михайла Юліановича про архітектуру київських підрядчиків, де з великим знанням мистецької сторони справи він стверджував цінність цих споруд й необхідність збереження їх на віки.

Надзвичайний діапазон його інтересів та колосальна ерудиція не можуть не вражати. Так, візьмімо його праці про давньоруську писемність або літературу. Одна з них ще досі не надрукована. Маю на увазі дослідження про авторство «Слова про полк Ігорів». Він писав його ще у 60-их. Коли книжка була закінчена, з'явилося аналогічне дослідження Б. Рибакова. Твір М.Брайчевського так і залишився у машинописі. А ще не виданими залишилися десятки його більших і менших праць. Серед значніших можна назвати книжку про Аскольда, монографію про антів, суспільно-політичні рухи XI-XIII ст., історичний детектив про вбивство Бориса й Гліба. Писав Михайло Юліанович й спогади. Залишилося також більше трьох сотен віршів.

Є надія, що ми років за десять побачимо його творчу спадщину, якщо і не всю, то принаймні переважну її більшість, надрукованою. У державній серії соціально-значущих видань запроектоване десятитомне зібрання праць Михайла Брайчевського. Найкращим знавцем його рукописів є археолог Ю.Кухарчук, що сьогодні розробив план-проспект цього видання та підготував для виходу перший том десятитомника.

А з часом, можливо, ми матимемо у Києві вулицю М.Брайчевського та його меморіальний музей. Він назавжди залишиться з нами і серед нас.

Ярослава Верменич

ОБРАЗ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Секрети емоційного впливу образу міста на свідомість людини досі не розгадані. Навіть поверхове знайомство з його просторовими домінантами і зразками рядової забудови, з рельєфом місцевості і пам'ятками здатне сказати про місто більше, ніж спеціальні наукові розвідки. Ефект безпосередньої зустрічі з минулим, з втіленою у камені, глині, дереві історією шукань і бажань наших далеких пращурів діє як магніт, що змушує знову і знову повертатися до священних стін.

Схопити образ міста, передати порухи його «душі» вдається небагатьом. Очевидно, наші предки володіли такими містобудівними таємницями, коди яких нащадки повинні розгадувати як ребуси. Але, як справедливо зауважував відомий російський містознавець І.Гревс, для самореалізації «всякого розуму, який шукає правди, і всякої душі, сприйнятливої до людяності», прихилитися до якогось великого і прекрасного старого міста – значить підживитися енергією його таємного життя[1]. Блискуче володів цим вмінням історик, археолог, культуролог М.Брайчевський, все життя якого було подвигом в ім'я розпізнавання образу минулого і розшифровки заплутаних кодів, залишеним нам у спадок далекими предками.

Поняття «образ міста» набрало чітких обрисів відтоді, коли в Міжнародній хартії про охорону історичних міст (1987) була перерахована сукупність матеріальних і духовних складових, які визначають автентичність історичного міста. У визначенні Хартії «образ міста» – це:

а) форма міста, яка визначається мережею вулиць і розпланування на ділянки;

б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними і озелененими;

в) форма і вигляд споруд (внутрішній і зовнішній), обумов-

лені своєю структурою, об'ємом, стилем, масштабом, матеріалом, кольором і декором;

г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною;

д) різні призначення міста, набуті ним в ході історичного розвитку[2].

Але задовго до того, як це визначення усталилося в історії та пам'яткознавстві, категорія «образ давньоруського міста» дістала глибоке обгрунтування у творах М.Брайчевського. Ще будучи студентом і паралельно працюючи в Інституті археології АН УРСР, він зробив середньовічне місто пріоритетною сферою своїх наукових пошуків. У новаторській за своїм змістом праці «Коли і як виник Київ» (1963) він докладно простежив еволюцію давньоруських городищ у міста, різні шляхи утворення міст, показав значення замків як акумулюючих центрів, навколо яких концентрувалося ремісниче населення. Ним була докладно з'ясована і представлена графічно топографія Київського городища, Города Володимира, Города Ярослава та їх околиць. Сполучені з викладом давньої історії Києва, такі підходи дали Михайлу Юліановичу змогу визначити саме поняття міста, простежити, як складався територіальний поділ праці, розкрити роль замків, як містоутворюючих центрів. Знаходимо у цій праці і зримий образ історичного ядра Києва, відбитий у літописній згадці про його заснування. Три київські гори, що зберегли свої назви від літописних часів – це ті просторові домінанти, які робили місто неповторним за своїм силуетом. Оточеній стрімкими схилами і урвищами Київській горі – з князівськими палацами, дворами й замками найбільших феодалів, соборами, школою, бібліотекою – самою природою була уготована роль головного київського центру, і саме з нею народна уява пов'язувала все найвидатніше в історії міста.

Друга гора – Щекавиця – також з трьох боків оточена стрімкими схилами, що перетворює її на неприступне, добре захищене самою природою городище. Уже в часи ранньої Київської Русі вона входила до складу міської території. Складніше визначити місцеположення давньої Хоревиці.

Брайчевський солідаризувався з тими києвознавцями (В.Лясковронський), які пов'язували Хоревицю з горою, яка пізніше називалася Замковою, Фролівською, Киселівкою. Ранньослов'янське поселення тут існувало від рубежу нової ери і було попередником Києва. Міська топоніміка (паралельні Хорева і Щекавицька вулиці, що починаються від підніжжя названих гір) підтверджують думку Брайчевського про те, що саме Замкова гора у давнину називалася Хоревицею. Так імена героїв літописної легенди ожили в назвах київських гір і цілком реальних поселень, які злилися воєдино.

У фокусі уваги М.Брайчевського, природно, опинилося перше київське городище, на території якого був побудований перший київський замок (фортеця). Залишки його було відкрито під час розкопок 1909-1912 і 1936-1937 рр. На основі аналізу археологічного матеріалу вчений переконливо довів, що укріплення т.зв. Города Володимира (кінець X ст.) не були найдавнішою фортифікаційною системою стародавнього Києва: їм передував більш давній концентр укріплень, пов'язаний з епохою Кия (VI-VII ст.) Знахідки речей VI-VIII ст. фіксують наявність інтенсивного життя на всіх трьох київських горах. «Чи можна вимагати більш яскравого матеріального підтвердження вірогідності літописної легенди?» – запитує автор[3].

Найдавніше київське укріплення займало північний край Старокиївської гори і було відокремлене від основної її частини глибоким ровом і валом. Для перетворення городища у справжнє місто – центр ремесла й торгівлі – факт побудови замку мав величезне значення. Дитинці або кремлі – центри всіх давньоруських міст. Ті зародки торговельно-ремісничих центрів, які не мали власних замків, швидко занепадали. Саме спорудження Київського замку на рубежі VI-VII ст. заклало підвалини могутності Києва і тієї видатної ролі, яку йому судилося відіграти в ранній історії Русі.

Великий інтерес до історії й територіальних координат Києва М.Брайчевський виявляє і у наступній своїй великій праці «Походження Русі» (1968). Надзвичайно складне питання про місце розташування полян він вирішує, виходячи з літописної згадки про те, що поляни живуть у Києві від часів Кия,

Щека і Хорива. На думку автора, «Київ справді місто полянське, але основане не в землі полян, хіба що на її периферії; вперше поляни з'явилися на горах Київських десь в середині I тис. н.е., близько часу побудови найдавнішого Київського городища... Інакше кажучи, засновники Києва будували «град» не на порожньому місці, і це твердження знаходить своє абсолютне підтвердження в археології давнього Києва... Район Києва розташований на стику кількох племінних територій, щонайменше – трьох: деревлянської, сіверянської, улицької»[4].

Наступне звертання Брайчевського до проблеми давньоруського міста відноситься до початку 70-х років. Це був надто тяжкий для нього і для всієї історичної науки час, коли ні високий науковий авторитет, ні величезна працездатність не рятували від увільнень з роботи, переслідувань, вилучення доробку вченого з наукового обігу. Михайло Юліанович знав чим ризикує, коли у написаній 1966 р. статті «Приєднання чи возз'єднання?», яка поширювалася Самвидавом і у 1972 р. була опублікована в Канаді, поставив під сумнів і аргументовано спростував всю офіційну концепцію історії України у складі Російської імперії та СРСР. Увільнений з роботи в Інституті історії, фактично позбавлений усяких засобів до існування вчений наполегливо працював, виявляючи особливий інтерес до проблем містознавства. У 1970 р. йому вдалося поновитися на роботі в Інституті археології і обійняти посаду старшого наукового співробітника Київської постійно діючої експедиції, що займалася вивченням та збереженням історичних пам'яток Києва та його околиць.

Саме в цей час Михайло Юліанович здійснив величезну роботу по осмисленню можливостей археології у реконструкції домонгольської і післямонгольської історії Києва. У збірнику «Середні віки на Україні» з'явилася його програмна стаття «Про перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII століть» в якій було порушено цілий ряд методологічних проблем містознавства. Йшлося, зокрема, про неправомірність обмеження в археологічних студіях домонгольськими часами, про потребу спеціального вивчення соціально-історичної топографії українського міста XIV-XVIII сто-

літь. Але на цьому можливості для Брайчевського відкрито висловлювати свої думки скінчилися. Наступну статтю «Рядовий міщанський будинок у Києві XI-XIII ст.» у часописі «Київська старовина» вдалося опублікувати без вказівки імені автора. Втім, це не врятувало журнал від закриття. М.Брайчевського знову звільнили з роботи, його твори вилучалися з продажу та бібліотек.

Згадана стаття стала етапною у містознавстві насамперед тому, що в ній опальний автор ввів поняття «дійсного образу давньоруського міста» і обгрунтував власне бачення цього поняття. Зміст цієї праці вийшов далеко за рамки своєї назви – по суті це була стаття про обличчя давньоруського міста – його форму, мережу вулиць, зв'язок між різними міськими просторами, про форму і вигляд споруд. Авторське бачення обличчя середньовічного Києва виявилося настільки точним, що його поняття «образ міста» майже повністю збігається з тим, яке значно пізніше дала Міжнародна Хартія про охорону історичних міст. Величезна ерудиція, знання особливостей містобудування у різних країнах світу, з одного боку, і багатий досвід особистої участі в археологічних розкопках з другого, дали Брайчевському можливість чи не вперше відповісти на запитання про те, наскільки образ давньоруського міста збігається з усталеними середньовічними канонами.

Реконструкція давньоруських міст є, за М.Брайчевським, надто складною справою, оскільки відомості, що дійшли до нас, відносяться до різних часів. Помилку В.Богусевича, який зробив чи не першу спробу реконструкції Города Володимира, автор бачив у тому, що перелічені ним сім великих комплексів існували у Києві не одночасно; якщо, приміром, «Мстиславів двір» міг з'явитися не раніше другої чверті XII ст., то, вочевидь, в часи Володимира на цьому місці існувало щось інше. До того ж забудова Города Володимира не складалася з одних лише дворів знаті та монастирів; археологічними розкопками виявлена наявність по всій площі Київського дитинця десятків рядових жител, що належали ремісничо-торговельному люду.

М.Брайчевський нещадно розвінчав поширені уявлення про

давньоруські міста як про великі села, забудовані чепурними хатками з вишневими садочками й городами, щось на зразок гоголівського Миргорода. Як і у будь-якому з міст середньовічної Європи обнесена валами й ровами площа цінилася надто дорого, і міста росли вгору. Надзвичайна щільність забудови – ознака будь-якого феодального міста. Вузенькі вулички, тісно притулені один до одного будинки з динамічною прямовисною композицією – такий образ давньоруського міста малює уява відомого історика. Спростував він і ще одну поширену думку, закріплену, зокрема, у двотомній «Истории культуры Древней Руси» – про начебто «замкнутий, відгороджений від зовнішнього світу» двір городянина[5]. Характер діяльності реміснika чи торгівця вимагав максимального злиття з вулицею; вони не могли собі дозволити жити за високим парканом.

Абсолютна історична інтуїція допомогла Брайчевському подолати усталений стереотип одноповерховості давньоруського міста, грунтований насамперед на даних археології. Оскільки археологічні розкопки розкривають лише підземну частину давніх жител, у містознавстві досить довго побутував образ напівземлянкового житла. Втім, ще В.Хвойка довів наявність у давньому Києві багатоповерхових, «щонайменше двоповерхових» споруд. Надалі багатоповерховість визнали майже всі дослідники, але тільки Брайчевському вдалося створити на папері «зримий» образ давньоруського міста. Ті «напівземлянки, які постають перед очима археологів – це, за автором, лише «напівльох», нижній (здебільшого нежитловий, господарський) поверх. Виявлені тут залишки печей здебільшого мали виробниче призначення. Самі ж споруди були фахверковими – прямовисні стовпи, вкопані в землю, з'єднувалися дерев'яними перев'язками, переплетеними тонким гіллям; глинобитні стіни мали дерев'яний каркас. До XIV-XV ст. це був універсальний тип міської споруди для всієї Європи, хоч для заповнення дерев'яного каркаса могли служити камінь (у південних країнах), цегла (у Німеччині), глина на дерев'яній основі (на Русі).

Для створення образу міста Брайчевський широко використовував графічний матеріал – пам'ятки давньоруської книж-

кової мініатюри із зображенням міського житла. Він точно вказав на символічність, знаковість мініатюр: тогочасні художники не намагалися створити ілюзію «справжності», а пропонували якусь абстраговану ідею, знак, символ, зрозумілі сучасникам. Місто, як система укріплень, позначалося символічним зображенням башти з чотирма зубцями, міський ландшафт – умовним, стилізованим зображенням житлового будинку. Для сучасної людини це і добре і погано, зауважує Михайло Юліанович. «З одного боку, естетична суть образу позбавляє його реального, життєвого виповнення, ми не можемо стверджувати, що конкретне зображення будинку на конкретній мініатюрі відбиває якусь реальну споруду. Більше того, в такому випадку кількісний момент взагалі зникає – скільки б конкретних зображень не було в нашому розпорядженні, всі вони, по суті, є лише одним образом, повтореним багаторазово. З іншого боку, це має для нас і позитивне значення, бо такий узагальнений образ мусив максимально наближатися до натури... Тому-то загальний характер зображення вважаємо за цілком достовірне відтворення житлової будівлі XI-XIII ст., а відтак – за повноцінне і дуже важливе історичне джерело»[6].

Основними джерелами для відтворення образу давньоруського міста автор вважає мініатюри Радзивілового або Кенігсберзького літопису (кінець XV ст.), при цьому він вважає, що значна частина вміщених у ньому малюнків є копіями більш давніх мініатюр. Серед них є палаци, церкви, ротонди, житлові будинки, оборонні вежі. Типовий фахверк бачить Брайчевський на мініатюрі, що зображує прибуття до Києва древлянських послів (945 р.) Такий самий фахверк проглядається на мініатюрі із зображенням нападу половців на Переяслав у 1185 р. На деяких мініатюрах можна побачити деталі міського будинку – аж до спроби передати товщину стін за допомогою перспективи та ракурсу. Цікаво, що всі споруди мають яскраво виражений баштоподібний вигляд: висота явно перевищує ширину. Виняток становлять хіба що палаци. Порівняння зображень класичного типу середньовічного будинку в літописі із уцілілими зразками архітектури Львова XIV-XV ст. (як і

інших середньовічних міст) свідчать, що пропорції давні митці передавали досить точно. Переважна більшість житлових будинків у Радзивіловому літописі має вигляд триповерхових, причому на кожному поверсі по фасаду розміщувалися 2-4 вікна. Жодного разу житло не змальоване одноповерховим.

Таким чином, реконструкція міщанського або купецького будинку домонгольської доби має у Брайчевського такий вигляд: перший поверх – крамниця, майстерня (або вітальня). Другий – житлові кімнати. Третій – кімнати для челяді. Мали бути й складські приміщення – льохи, обладнані горища. Наявність глибоких льохів (пивниць) характерне для Кам'янця-Подільського. У Києві такі льохи не простежуються під час розкопок, що зумовлене, очевидно, високим рівнем грунтових вод. Цим Київ нагадував прибалтійські міста, де складські приміщення розташовувалися над житловою частиною будинку.

Отже, панораму давньоруського міста, його образ створювали, крім церков і монастирів, високі і вузькі фасади будинків із крамницями на перших поверхах. Надзвичайна щільність забудови (на один будинок в середньому припадало 50-70 кв.м. міської площі) створювала, очевидно, чимало незручностей для мешканців, але зовнішній вигляд міста завдяки надвершям церков і будинків був привабливим.

На запитання про те, що являла собою вулиця давньоруського міста, Брайчевський відповідав, спираючись на археологічні дослідження В.Гончарова. Розкопки однієї з вулиць Города Володимира показали, що вона мала ширину понад 5 м – досить солідну для середньовічного міста – і була обмежена з боків невеликими рівчаками. Автор уважно зображує образ окремих будинків (зокрема, з виносною верхньою частиною – на консолях), моделює ймовірні типи покрівель, форми дверей, вікон, димарів. Отже, маємо дбайливо зроблену реконструкцію стародавнього міста, що легко піддається зіставленню як з наявними в літературі відомостями про середньовічні міста Європи, так і з даними археологічних розкопок. На основі здійсненої у той час роботи М.Брайчевському вдалося пізніше істотно похитнути уявлення про «чорну ніч середньовіччя» . Архітектори і митці далекого минулого ви-

робили власну знакову систему, добре зрозумілу сучасникам і нащадкам. Вони вміли пояснювати світ «за допомогою своєї власної художньої мови. А головне – конструювати дійсність, її вдосконалювати»[7].

Роботу по відтворенню образу давньоруського міста М.Брайчевський успішно продовжив уже в умовах незалежної України. Безпосередня участь в археологічних розкопках і використання значно більш широкого кола джерел, історичних та етнографічних паралелей дали йому змогу істотно збагатити власну схему реконструкції давньоруських міст. У статті «Реконструкція київського житла XI-XIII століть» (1997)[8] вчений значно поглибив уявлення про типи будівель, поверховість, конструкцію, розміри, опалення у Києві домонгольської доби. Тут він дав визначення поняття «підкліття» (заглибленої частини будинку), розкрив систему символів, що їх використовували для позначення міських об'єктів творці літописних мініатюр. На основі узагальнення археологічних досліджень у Новгороді вчений підкріпив свій висновок про те, що «пересічна міська будівля давньої Русі мала вертикальну композицію і була багатоповерховою (переважно триярусна)». Поряд з фахверками стояли й зрубні конструкції. Характер заповнення стін визначався автором здебільшого на основі етнографічних паралелей. Це могло бути суцільне глиняне промазування, заповнене вальками з глини, сирцеве і саманне мурування. Дерев'яний каркас здебільшого вкривали шаром тиньку. Авторські розрахунки ширини будівлі (5-12 м по вуличному фасаду) дали підставу для висновку: ширина давньоруської будівлі була такою ж, яка характерна для всієї середньовічної Європи (зокрема, Львова, Таллінна, польських міст). Загальна площа будівлі коливалася від 50-60 до 100-120 кв. м – про такі ж розміри жител свідчать зруби Новгорода й Ладоги, що збереглися краще, ніж київські.

Висоту будинків і кожного з поверхів, вважає М.Брайчевський, точно вирахувати важко: «адже висота не лімітувалася не технічно, ні економічно». Хіба що проблема опалення обмежувала будівельні можливості. Дахи, за автором, покривали нетривкими матеріалами, які не зберігаються в

землі. Незважаючи на значний візантійський вплив, черепиця тут не закріпилася (хоч окремі уламки черепиці під час розкопок трапляються). Найвизначніші будівлі мали дорогу металеву (олово) покрівлю.

Спираючись на етнографічну традицію, автор припускає, що основним покрівельним матеріалом в середньовічній Русі були солома, очерет і дерево (гонт). В містах останній був найуживанішим будівельним матеріалом. Дерев'яні дощечки (гонтини) за формою нагадували черепицю. Матеріал визначав конструкцію і кут нахилу покрівлі. Гонт потребував досить крутого схилу, щоб забезпечувалося швидке стікання води і сповзання снігу. Високий гребінь у поєднанні з шириною будівлі визначав наявність великого горища; тут були невеликі віконця, а часто звичайні вікна.

Кожний поверх мав свою піч, усі печі – свої комини. Решітки димарів вдалося виявити під час археологічних розкопів у Вщижі (дослідження Б.Рибакова). Добре видно два димарі над гребенем будинку на одній з мініатюр Радзивілового літопису.

Цікаві дані наводить автор щодо освітлення київських будинків. За доби Київської Русі віконне скло вже було: шибка, за даними археологів, мала кругту форму поперечником близько 20-30 см. З таких кружалець на рамі складалося вікно. Оскільки скло було дуже дороге, особливо великих вікон бути не могло, вони налічували 4-12 шибок. Розкіш мати скляні вікна могли дозволити собі найбагатші; звичайний міщанин змушений був задовольнятися бичачим міхуром.

Сполучення між поверхами здійснювалося за допомогою сходів. За М.Брайчевським, ранні пам'ятки – Софія Київська, Іринінська церква, собор Спаса на Берестові, Михайлівський Золотоверхий та ін. – мали кручені сходи. Прямі з'явилися пізніше.

Особливу цінність статті надають креслення і малюнки автора – план кварталу житлової забудови, реконструкція причілку житлового будинку, ймовірний вигляд кварталу забудови. Останній малюнок дав особливо яскравий зоровий, емоційний образ частини стародавнього міста. Як описання, так і малюнки Брайчевського переконливо свідчать про європейський принцип забудови давньоруських міст і про безперервність житлобудівних традицій в Україні.

Блискучий знаток історії стародавніх міст, Брайчевський виступив одним з ініціаторів і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старого Києва, що врятувало від знищення багато безцінних свідків далекого минулого. Михайло Юліанович був серед ініціаторів утворення Товариства охорони пам'яток історії та культури України. Йому поталанило дожити до того часу, як була прийнята і почала втілюватися в життя програма відновлення цілого ряду визначних пам'яток.

Остання праця Михайла Юліановича була присвячена історії боротьби за відтворення Михайлівського Золотоверхого собору – виправлення містобудівної помилки, що потягла за собою дальші промахи і втрати. Як злочинний акт оцінив видатний історик знищення собору у 1934 р., внаслідок чого Київ позбувся не тільки історичної пам'ятки світового значення, але й однієї з найважливіших архітектурних домінант. Його особливо хвилювало те, що був порушений масштаб історичного центру міста, спотворений міський силует з боку Дніпра. Єдина розумна альтернатива – повна регенерація пам'ятки – доводив він[9].

Сяючий золотими куполами відновлений собор М.Брайчевському побачити вже не довелося. Але не можна не визнати, що сьогоднішні містобудівні акценти багато у чому відтворюють той образ Києва, який він вимальовував у своїй уяві. Щоб у міському ландшафті і надалі органічно сполучалося старе й нове, слід дбайливо й обачливо розставляти просторові домінанти. Пам'ять про видатного киянина і києвознавця застерігає від поспішних рішень і непродуманих кроків.

1 Гревс И. Научные прогулки по историческим центрам Италии.-І. Очерки флорентийской культуры. – М.,1903. – С.13.

2 Міжнародна Хартія про охорону історичних міст // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.1. – К.,1992. – С.61.

3 Брайчевський М. Коли і як виник Київ // Вибрані твори. Історико-

археологічні студії. Публіцистика.-Нью-Йорк – Київ, 1999.-С.101.

4 Брайчевський М. Походження Русі // Там само. – С.317-318.

5 История культуры Древней Руси. – Т.І. – М.-Л.,1951.-С.193.

6 Брайчевський М. Рядовий міщанський будинок у Києві XI-XIII ст. // Вибрані твори. – С.456.

7 Брайчевський М. Середньовіччя чи сучасність // Там само. – С.550.

8 Пам'ятки України. – 1997. – № 3. – С.54-57.

9 Брайчевський М. Перша відбудовча ухвала і перший проект // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С.17-18.

Наталія Солонська

НАУКОВИЙ ДОРОБОК МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕКОНСТРУКЦІЇ ФОНДУ БІБЛІОТЕКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Михайло Юліанович Брайчевський упродовж усього свого надзвичайно активного наукового життя серед інших проблем послідовно розробляв і тему Київської Русі. Творчий доробок ученого становить інтерес і при роботі над проблемою реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого, що є предметом наукового інтересу авторки цих рядків.

Ми проаналізували тільки опубліковані праці М.Ю.Брайчевського. Мабуть, чимало відповідей на складні запитання дасть вивчення особового архіву вченого, який офіційно (частинами) передається в Національну бібліотеку України імені В.І.Вернадського.

Інформацію, що становить інтерес для нашої теми, нам удалося віднайти в працях ученого, виданих у 1957, 1964 (2), 1966, 1968, 1972 (2), 1983, 1985, 1986, 1988, 1991 (4), 1992, 1999, 2001 роках, що відбиває науковий пошук і розвиток ідей М.Ю.Брайчевського.

45 років тому він зазначав у «Нарисах стародавньої історії Української РСР»[1]: «У Києві, Новгороді швидко нагромаджуються зібрання рукописних книг»; високий рівень книжної справи на Русі і наявність писемності на її землях ще до Кирила[2].

М.Ю.Брайчевський підкреслював освіченість видатного державного діяча Ярослава Мудрого[3], називаючи його не тільки будівничим, просвітителем, а й «князем-ученим»[4]. Важливе твердження, коли ми говоримо не тільки про першу бібліотеку в Київській Русі, а й про першу на наших землях академію[5].

На відміну від М.Ю.Брайчевського, П.П.Толочко будує образ київського стольника послуговуючися давньою літературою західноєвропейської півночі – ісландськими сагами, зокрема сагою про Еймунда. У ній князь бачиться «розумним, енергійним і владним правителем, не позбавленим дипломатичного хисту»[6], однак «скупий і необов'язковий, не платить обумовленого жалування за службу варязьким воїнам» <...>. Збирання саг першої половини XIII ст. («Morkinskinng») зображує Ярослава як людину гнівну, проте здатну стримяти розумні докази»[7].

Князь «організував у Новгороді школу для дітей старост і попів» (отже, там були книги, можливо, шкільна, власна чи монастирська бібліотека. – *Н. С.*). «Перша бібліотека була створена» ним «у 1037 р. при Софійському соборі»[8]. На Русь, зазначав М.Ю.Брайчевський, «проникали уривки творів великих філософів і вчених античної давнини – Сократа, Платона, Піфагора, Арістотеля і навіть матеріалістів Демокріта і Епікура; істориків – Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Плутарха, Йосифа Флавія та багато інших. Уривки творів цих діячів входили до складу численних збірників, що були у широкому вжитку на Русі. Широко (?. – *Н. С.)* була відома візантійська література; зокрема, великою популярністю користувалися філософські та історичні твори Іоанна Дамаскіна, Михайла Пселла, Георгія Амартола, Никифора та багатьох інших. Само собою зрозуміло, Русь була добре (? – *Н. С.)* обізнана із сучасною (? – *Н. С.*) їй філософською та історичною думкою Візантії та інших середньовічних країн»[9].

В.П.Адріанова-Перетц (порівняємо) визначала літературу Київської Русі як релігійно-дидактичну, включаючи в ряд «вітхозавітні книги – Притчі Соломона, Премудрості Соломона, Премудрість Ісуса, сина Сірахова, що складалися з окремих висловлювань повчального характеру, які малювали ідеал практичного життя «мудрої людини»[10].

Передісторією літератури «у власному розумінні слова» М.Ю.Брайчевський вважав усну народну творчість, а саме «виникнення древньоруської літератури» <...>[11], хоча «Древньоруський фольклор в його безпосередніх проявах, на жаль, до нас не дійшов <...>[12].

Учений підкреслив: «Древньоруська література дала ряд видатних письменників. Ще в першій половині XI ст. жив Іларіон (перший митрополит руського походження), який був автором великого філософського твору «Слово о законѣ и благодати»[13]. Щоб написати цей твір десь треба було вчитися, десь брати книги для навчання (думається, то була бібліотека Ярослава Мудрого), хоча М.Ю.Брайчевський печалився, що «навіть назви цих творів до нас не дійшли і назавжди загинули для людства»[14]. З цим не можу погодитися. Поготів те далеке твердження зовсім не означає неможливості реконструкції ймовірного фонду бібліотеки Ярослава Мудрого і сьогодні з тим висновком можна предметно посперечатися[15].

«У вогні загинули, писав М.Ю.Брайчевський, численні бібліотеки (визначення «численні» видається перебільшенням. – *Н. С.),* які були у кожному більш-менш значному міському центрі Київської Русі»[16].

За Лаврентіївським літописом, «Татарове же силою отвориша двери церковныя, и видеша овы огнем скончавшася, овы же оружиемъ до конца смерти предаша; святую Богородицю разграбиша, чюдную икону одраша, украшену златом с серебромъ и каменьемъ драгымъ и монастыри все и иконы одраша, а иные исекоша, а итны поимаша, и кресты честныя и ссуды священныя и книгы одраша...» (переклад з Лаврентіївського літопису (1377) за А.Алферовим та А.Грузинським «Допетровская литература и народная поэзия. – Изд. 9-е, 1917)[17].

М.Ю.Брайчевський умовно поділяє давньоруську літературу на дві групи: твори духовного спрямування і світські[18] і виділяє з книг релігійного змісту богослужбові, релігійно-риторичні, релігійно-полемічні та агіографічні (життєписи «святих» і діячів церкви). До групи релігійно-історичної літератури відносить «поученія» та проповіді, написані представниками духовенства»[19].

Згадує М.Ю.Брайчевський і твори, які, ймовірно, були у фонді князівської бібліотеки: «Об убиении Борисове» (перше житіє), у літопису йде під 1015 р., «Съказаніе и страсть и похвала святую мученику Бориса и Гл҃ба»[20]. Не оминає, звичайно, увагою й Іларіонове «Слово», написане між 1037 і 1050 рр.[21]

Оскільки у фонді князівської бібліотеки були й дипломатичні документи, договори[22], то звернемо увагу на вказівку науковця про договір Олега 911 р. (тема, до якої Михайло Брайчевський повертатиметься не раз).

Праця «Когда и как возник Киев»[23] видається М.Ю.Брайчевським у 1964 р. Згадаймо: автор Збірника 1076 р. називає ім'я Птолемея, географа II ст. н. е., який описує країну – Європейську сарматію та її міста, розташовані вздовж Дніпра. Це могло свідчити і про те, що в князівській бібліотеці була якась праця давнього вченого, скажімо «Дніпровські города»[24]. М.Ю.Брайчевський, аналізуючи подію введення християнства Володимиром, підкреслював, що воно з'явилося на Русі раніше офіційного хрещення[25].

У тому ж 1964 р., було видано ще одну роботу М.Ю.Брайчевського «Біля джерел слов'янської писемності»[26].

У бібліотеці Ярослава були праці болгарських авторів, зокрема і учня Кирила й Мефодія, Климента Охридського (відомого ще під іменами Климента Болгарського, Климента Словенського і Климента Велицького). А 1966 р. М.Ю.Брайчевський і Я.І.Дзира друкують статтю «Українські славісти про Климента Охридського (до 1050-річчя з дня смерті)[27]. Климент, який розіслав у 12 єпархій[28] близько 3,5 тис. своїх учнів – автор «Поученія», «Житія», «Похвальних слів» та ін.[29]. Ці твори (переважно на морально-релігійні теми), були у фонді Ярославової бібліотеки. «Пізніше частина з них увійшла до

церковно-релігійної літератури України і Росії («Четьї-мінеї», різного роду «Сборники», «Торжественники», «Ізмарагди», «Златоструї» тощо)»[30].

Про визначну філософсько-публіцистичну літературу, її історичну школу, що не мала собі рівних в усій Європі, створену київськими літописцями XI–XII ст. історичну концепцію, М.Ю.Брайчевський писав у статті «Натурфілософія»[31]. А «цікавою особливістю філософських (а надто – натурфілософських) праць, що створювалися на Русі, був їх анонімний або навіть псевдоанонімний характер, – підкреслював дослідник[32].

Стан науки в Київській Русі М.Ю.Брайчевський аналізує в «Слові про праву віру» («Увєрієе»), приписаному перу Іоанна Екзарха Болгарського[33], а також у «Шестидневі», – головних натурфілософських творах того періоду. Один із них, приписаний Василію Великому, і висвітлює вчений, вважаючи, що «поєднання ідеалізму в розв'язанні найбільш загальних проблем філософії з наївним матеріалізмом у поясненні природи було характерною рисою світогляду Київської Русі»[34]. Цю тему М.Ю.Брайчевський аналізує предметніше в монографії «Походження Русі»[35].

У 1972 р. Михайло Юліанович одержує можливість опублікувати статтю в науково-популярному журналі «Наука і суспільство»[36] під назвою «Коли збудовано Софію Київську».

Спільно з відомим Сергієм Висоцьким у тому ж році М.Ю.Брайчевський готує статтю: «Откуда пошла славянская письменность»[37], зазначаючи, що Русь наприкінці X ст. «мала до своїх послуг готову літературу» з Болгарії, де при палаці Ярослава працювала «армія переписувачів»[38].

С.Висоцький та М.Брайчевський указують, що в тексті 911 р. згадуються **письмові заповіти**, відомі на Русі[39]. (Автор цих рядків виділяє їх як окрему одиницю збереження (од. зб.) у фонді Ярославової бібліотеки).

М.Брайчевський та С.Висоцький повідомляють про роботи, які вів Інститут археології АН УРСР з вивчення написів на стінах Софійського собору. Здійснювалися реставраційні роботи і в вівтарі Михайловського приділа, де було виявлено «продряпану по давній тиньці», можливо, докирилівську абе-

тку[40]. На їхню думку, в соборі зберегалися документи доволодимирових часів, давні книги – переклади християнської літератури, «що вціліли протягом язичницької реакції 882–972 років, хронологічні записи і т. д.»[41].

У 1979 р. М.Ю.Брайчевський повертається до аналізу давньоруських документів, друкуючи статті «О первых договорах Руси с греками»[42], а пізніше – «К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863 гг.)»[43].

«Чотири договори Руси з греками, підкреслює вчений, включені в «Повість временних літ», являють собою видатні документи епохи»[44] (їх ми за роки: 860, 874, 911, 944 включаємо як одиниці збереження до фонду досліджуваної нами бібліотеки. – *Н. С.*). Стаття має численні посилання. Вони домогають досліджувати питання і свідчать про глибину опрацювання М.Ю.Брайчевським теми.

На нашу думку, як окрему одиницю фонду князівської бібліотеки треба вважати й лист патріарха Фотія (од. зб.). На підтвердження цього маємо дослідження Михайла Юліановича, надруковане в 1986 р. у журналі «Византийский временник»[45] «Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину, в 988 р., призначенному митрополитом на Русь». («Літопис Аскольда» (од. зб.), відкритий Б.О.Рибаковим у 1963 р.[46], перший літописний твір, початок якого припадає на 865–866 рр.). (Нагадаємо, першим висунув думку про його існування І.Є.Забєлін). У каталозі Ярославової бібліотеки «Літопис» займе, мабуть, місце під од. зб. № 1.

«Так Церковний устав Аскольда (од. зб. – *Н. С.*) (в зв'язку з екклезіастичними планами Ярослава Мудрого, котрий ставив собі за мету канонізацію Володимира як святого. – *Н. С.*), – наголошує Брайчевський, – перетворився в Устав Володимира, а детальне літописне оповідання про хрещення 860 р. було піддане докорінній переробці і було співвіднесене з релігійним актом 988 р.», лист же Фотія насправді існував, однак був написаний не в 991, а в 863 р. й адресований не Володимирові, а Аскольду (с. 35, с. 67, 68, 70) (хоча документ дійшов до нас «не в оригіналі, а в переказі в перекладі з грецької

на давньоруську мову»[47]. Фотій застерігав київського кагана від контактів з Римом. «Центральне ж місце в документі займає догмат щодо непогрішимості папи»[48]. М.Ю.Брайчевський висуває тим самим своєрідний заслін подальшим викривленням в історії, оскільки «разом з рядом давніх фрагментів, присвячених першому хрещенню Руси 860 р. вони були використані книжниками Ярослава Мудрого при створенні «Володимирової легенди» та надалі виключені з літописної традиції»[49].

У монографії[50] відомий історик ще раз повертається до аналізу історії з Церковним статутом Володимира (монографія користується таким підвищеним попитом, що для її одержання читачам НБУВ інколи доводиться «стояти в черзі»).

Про одного з авторів, чиї твори зберігалися в бібліотеці Софії Київської, Чорноризця Храбра, а також у працях М.Ю.Брайчевського[51].

Київська Русь за Ярослава Мудрого, доходить висновку М.Ю.Брайчевський, мала доволі грамотне населення, а не тільки його верхівку, тому й князь втілює в життя мрію свого батька Володимира і щодо бібліотеки.

М.Тихомиров же вважав, що грамотних людей у Київській Русі XI–XII ст. було порівняно небагато[52], хоча в тій саме праці висловлює дещо протилежну думку: «Число писемних людей вимірюється на Русі зовсім не одиницями, а скоріше тисячами, що, безперечно, тонуло в загальній неписьменній масі, яка населяла сільські місцевості і значною мірою міста»[53].

Цю грамотність В.С.Іконников називав «монастирською», бо «книжність» у Росії (тобто в Давній Русі. – *Н. С.*) поширювалася головним чином через них (ченців. – *Н. С.*)[54].

«Софійську абетку виявлено в Михайлівському приділі київського собору св. Софії, де в середині XI ст. містилися бібліотека»[55] та скрипторій. «Вона (абетка. – *Н. С.*) прокреслена на стіні дуже ретельно, великими літерами (висота близько 3 см)»[56] (Брайчевський розширює цю інформацію[57]).

На с. 86–88 йдеться про Іллінську церкву Ігорових часів (944 р.). У ній, думається, була й деяка богослужбова література, щось схоже на маленьку книгозбірню, якісь твори, нехай і

переписані, могли потрапити з неї з часом до бібліотеки Ярослава.

Чи мала богослужбові книги велика княгиня Ольга? Джерела не дають на це жодних відповідей. А от її священик Григорій, скоріше за все, не міг обходитися без книжок. М.Ю.Брайчевський за князювання Ольги припускає діяльність й інших пресвітерів і не сумнівається в існуванні «приватних каплиць, молелень, церковок»[58] і наполягає: за часів Ярослава «Софійський собор уже був діючим храмом»[59].

Учений припускає, що в 983–988 рр. було написане «Житіє новоявлених страстостерпців» (уривки знаходимо в ПВЛ. Це дає підстави включити цей твір як гіпотетичний до каталогу книгозбірні Ярослава).

Дослідник указує на існування в кінці X ст. Київської (Переяславської) митрополії, єпископії в Новгороді та Ростові, не виключає існування кафедр у Білгороді, Чернігові, Володимирі-Волинському, Полоцьку, Турові[60]. Богослужіння в них потребувало відповідної літератури. Тобто, була якась, вдаючися до сучасної термінології, бібліотечно-церковна чи, скоріше, церковно-бібліотечна мережа, контрольована, звичайно, першою особою в державі і керована першою особою в релігійних колах[61].

Початковій історії київського літописання присвячено окрему главу[62]. Детально аналізуючи «Найдавніше зведення»[63], (заперечене багатьма вченими, реконструкцію його тексту здійснив О.О.Шахматов), М.Ю.Брайчевський критикує літописну вівісекцію, здійснену «книжниками Ярослава Мудрого»[64].

М.Ю.Брайчевського літопис цікавив з точки зору можливості використання його як історичного джерела, що адекватно відбиває події, а Д.С.Лихачова – більше як літературне джерело[65].

До ймовірного фонду Ярославової бібліотеки ми внесемо «Повість про початки Русі» (не пізніше 1007 р.)[66] (од. зб.) та од. зб. «Кодекс» (зведення) 996 р.[67]

Як од. зб. фонду виділяємо «Промову» Костянтина Філософа, старішу за Володимирову легенду, написану «задовго до Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого»[68].

У ПВЛ після розповіді про хрещення Володимира у Корсуні вміщені три богословські трактати, які, ми вважаємо, слід виокремити як од. зб.: «Про символ віри»; «Перелік вселенських соборів та засуджених на них єретичних вчень»; «Антилатинський памфлет». Якщо стосовно перших двох одиниць у нас, мабуть, і надалі не буде особливих сумнівів, то відносно третьої, тематика якої «перегукується із змістом листа Фотія, надісланого Аскольду й митрополиту Михаїлу в зв'язку з прийомом у Києві папських легатів»[69], – ще потребує прискіпливого дослідження. «Книжники Ярослава Мудрого, використавши (через посередництво того літопису) частину трактату, другу подали у більш-менш автентичній, епістолярній формі»[70].

М.Ю.Брайчевський підкреслює, що оригінал цього документа в «першій половині XI ст., напевно, зберігався у княжому архіві»[71]. Отже, **вперше** в своїй науковій роботі вчений звертається до такого поняття як «княжий архів».

В.С.Іконников підкреслював, що «в давнину (в євреїв, греків, римлян) архівні пам'ятки також зберігалися в храмах чи палацах»[72].

(Як од. зб. ми виокремлюємо і «Сказаніє про Володимирове хрещення») Брайчевський також аналізує цю пам'ятку[73]).

У статті М.Ю.Брайчевського «Київський великокнязівський архів X–XIII ст.»[74] свою переконаність в існуванні такого архіву вчений аргументує тим, що в документах початку XII ст. – ПВЛ та ін. вони текстологічно відтворені[75]. Авторка цих рядків, нагадаємо, структурно виділяє архів у бібліотеці Ярослава, який, мабуть, можна вважати нашим **першим державним архівом**. Одиниці його збереження М.Ю.Брайчевський відносить до категорії тих, що дійшли до нас у вигляді автентичних текстів, з тих або інших міркувань включених до складу пізніших джерел[76]. До архіву, з огляду зокрема на висновки М.Ю.Брайчевського, належить включити такі од. зб., як:

•Лист Фотія Аскольду;

•Листування імператора Костянтина Багрянородного з княгинею Ольгою;

•Листи княгині Ольги до імператора Оттона;

•Листи імператора Василія до Володимира Святославовича;

•Листи імператора Костянтина до Володимира Святославовича;

•Лист Предислави до Ярослава Мудрого.

Ці шість документів М.Ю.Брайчевський відносить до тих, «що дійшли до нас у більш менш докладному переказі»[77], вважаючи, що взагалі листів було багато.

Ще п'ять документів можемо віднести до загального фонду князівської бібліотеки. Цю групу джерел М.Ю.Брайчевський розглядає як категорію документів, «що зовсім не дійшли до нас і зміст яких невідомий, але побіжні згадки про які сподибуємо «у творах стародавніх авторів»[78]:

• **Од. зб.** Уставна грамота, дарована Ярославом Мудрим Новгороду в 1018 р.; (в середині XVI ст. зберігалася в соборі Св. Софії, в Новгороді). Зміст невідомий.

• **Од. зб.** Устав, виданий князем Олегом 882 року після захоплення Києва.

• **Од. зб.** Устав княгині Ольги, виданий у 945 р. після придушення повстання.

• **Од. зб.** Земельний устав Володимира Святославовича.

• **Од. зб.** Устав Володимира про розбої.

До речі, концепція спільної роботи та тісного взаємозв'язку архівного і бібліотечного фондів, власне, і зародилася на наших землях ще за часів Ярославової бібліотеки. До цього висновку, крім М.Ю.Брайчевського, незалежно дійшли різні дослідники. (Він вважав, що й Остромирове Євангеліє, обидва Збірники Святослава теж походять з київського архіву[79]).

А висуваючи ідею видання великокнязівського архіву, зазначав, що його публікація має відбуватися за таким етапами:

«а) повне відтворення автентичних текстів, що дійшли до нас;

б) відтворення фрагментів чужих текстів, які містять виклад документів, що текстуально до нас не дійшли;

в) реєстр документів (та їх копій), які згадуються в інших джерелах або існування яких випливає з наявних даних;

г) реєстр літературних та публіцистичних творів, які напевно або правдоподібно зберігаються в архіві»[80].

Ця ідея близька ідеї щодо загальної реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого як першого державного бібліотечно-інформаційного комплексу, висловлену генеральним директором Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, академіком НАН України О.С.Онищенком у 1998 р. на наукових книгознавчих читаннях, що проходили в НБУВ[81], та закріплену 15 березня 2002 р. на Загальних зборах колективу установи.

Спадщину Київської Русі М.Ю.Брайчевський розглядав і з книгознавчого погляду. (Див. Про Реймське Євангеліє (од. зб.))[82].

З метою пропагування культури Київської Русі в 1991 р. М.Ю.Брайчевський у науково-популярному журналі «Книжник» друкує серію статей «Походження слов'янської писемності»[83]. Не оминає увагою вчений і факту «пошукової епопеї бібліотеки Ярослава Мудрого», ініціатором якої був І.Стелецький. (Це питання М.Ю.Брайчевський аналізував і раніше в статті «Чи збереглася бібліотека Ярослава Мудрого»[84]).

Пошуком матеріальних свідчень князівської книгозбірні, як відомо, займався і доклав чималих зусиль і академік НАН України П.Т.Тронько, котрий і сьогодні не полишає надії щодо успішних результатів справи. Ще багато років тому, займаючи посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР, учений спільно із заввідділом рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України (тодішня назва НБУВ) М.П.Візиром організував пошуки скарбниці. Тобто, ініціатива цієї акції належить саме Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського[85].

Порівняємо точку зору М.Ю.Брайчевського і розповідь П.Т.Тронька: «У 30-х роках у зв'язку з переїздом уряду Косіора мав будуватися урядовий центр на місці, де височів Михайлівський Золотоверхий монастир. Отже, трагічну долю шедевру було визначено. Мала зводитися і дача для Постишева. Працювали на цьому об'єкті спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ. Коли закладався фундамент, будівельники наштовхнулися (як розповів перед смертю своїй дружині головний інженер Штенберг) на шкіряні мішки з теками. Штейнберг доповів своєму керівництву про старовинні рукописи, як він розумів, цінні книжки»[86].

На думку П.Т.Тронька, то була частина книгозбірні Ярослава Мудрого. Однак тоді, за розпорядженням керівництва будівельних робіт, віднайдений скарб було кинуто в підвал. Усі, хто знав про злочин, дали підписку про нерозголошення таємниці зведення споруди. Проте інформація все-таки просочилася і перетворилося на чутки і легенди.

Академік П.Т.Тронько написав щодо проблеми розшуку бібліотеки Ярослава Мудрого доповідну записку першому секретареві ЦК КПРС В.Щербицькому, який дав позитивну резолюцію. Пошуками керував управляючий справами ЦК Доценко, мала відношення до них і М.А.Орлик. Тоді виявити нічого не вдалося, як і, до речі, групі археологів-ентузіастів. Петро Тимофійович вважає, що пошуки треба вести на території Межигірського монастиря[87].

Одначе повернемося до доробку М.Ю.Брайчевського. Здається, осібно стоїть його праця «Історичні портрети. Каталог ювілейної виставки», де вміщено портрети Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Іларіона та інших непересічних діячів Київської Русі, написані Михайлом Юліановичем[88]. Та навіть у вступній статті до цього популярного видання він поспішав вкласти в свідомість широкого загалу наукову істину, розуміючи, що невелику книгу-каталог візьме в руки читач нового покоління[89].

М.Ю.Брайчевський завжди підкреслював, що книжник – обов'язково патріот своєї батьківщини. «Ідейним проводирем академії, що її створив Ярослав Мудрий при Софійському соборі у Києві», називає вчений Іларіона. Простежується логічна лінія: від Іларіона до Володимира Вернадського, від бібліотеки Ярослава Мудрого до Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського[90].

Незалежність України дає М.Ю.Брайчевському нарешті можливість видати «Літопис Аскольда»[91].

Він реконструює цей найдавніший твір східнослов'янської історіографії (хоча «відтворити його у повному обсязі неможж-

ливо»[92]; «деякі уривки з нього утворили не тільки найдавнішу частину «Повісті временних літ» та інших літописних кодексів: вони були широко використані книжниками Ярослава Мудрого при написанні епізодів, які не мають до Аскольдових часів ніякого відношення. Є два такі цикли: один з них називаємо «Ольговою легендою», другий – «Володимировою»[93].

«Літопис Аскольда» – «перший твір нашої вітчизняної літератури»[94], своєрідний маніфест, «за допомогою якого Київська держава проголошувала свою приналежність до ойкумени»[95]. Тобто, коріння створення бібліотеки Ярослава сягають десь 860-х років, оскільки «суспільно-історична думка Аскольдової Русі мала високий рівень»[96]; за Аскольда були книжники і саме вони запровадили «Руську еру»[97], «взимку 860–861 рр., через півроку після Аскольдового хрещення, на Русі були у вжитку переклади принаймні деяких, найважливіших біблійних книг»[98] (Євангеліє, Апостол, Псалтир – *Н.С.*).

«Звідки міг літописець (Нестор. – *Н. С.*) запозичити відомості про події двохсотлітньої і більше давності?»[99]. З давніх пам'яток та бібліотек, зокрема Ярославової, частина якої, можливо, була подарована князем Києво-Печерському монастирю.

За аналогією з тим, що в архіві великого князя були писемні пам'ятки, зміст яких до нас дійшов через призму інших документів, так само можна говорити і про те, що частина літописів тієї епохи дійшла до Ярославових книжників через інші літописи, зовсім невідомі у наш час. Ми введемо в каталог фонду бібліотеки князя «Літопис Ярополка» (од. зб.) і «Літопис зведення» (од. зб.), в «створенні якого брав участь Анастас Корсунянин – херсонський священик, що допоміг Володимирові здобути місто і тому користувався великим довір'ям князя»[100].

Церковний статут Аскольда (од. зб.) становив таку ж санкцію візантійського права як діюче на Русі законодавство, стверджене державною владою, «необхідність подібного документа в 60-х роках IX ст. не потребує спеціальних роз'яснень; його поява визначалася тими самими потребами, що й Церковний статут Володимира наприкінці X ст.»[101].

З метою оприлюднення наукових ідей М.Ю.Брайчевський

публікує статті у газетах «Молодь України», «Старожитності», «Літературній Україні», науково-популярних журналах. Він робив це з великим задоволенням, більше того, вважав пропагування знань – святим обов'язком ученого. Дуже хотів, щоб якомога більше людей знали глибше свою власну багату історію і культуру. Думаємо, йому це вдалося...

1. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 631 с.

2. Там само. – С. 500; Иконников В.С. Исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; Опыт русской историографии. Т. I. Книга первая. – К.: Типограф. Император. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 3-4.

3. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 503.

4 Там само. – С. 551.

5 Тихомирова М.Н. Городская письменость в древней Руси XI–XIII веков //Труды Отд-ния древней русской литературы. Пушкинский Дом (далі – ТОДРЛ). – 1953. – С. 51-67; Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: АртЕК, 1996.; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Т. 4. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1998. – С. 126, 127.

6. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Т. 4... – С. 56.

7. Там само.

8. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 503; Иконников В.С. Исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; Опыт русской историографии. Т. I. Книга первая. – К.: Типограф. Император. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 3, 4, 58, 645; Адрианова-Перетц В.П. Человек в учительной литературе Древней Руси //ТОДРЛ. История жанров в русской литературе X–XVIII вв. – 1972. – С. 5; Її ж. Русская литература XI–XVII веков среди славянских литератур //ТОДРЛ, 1963. – С. 98.

9. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 504; Адрианова-Перетц В. П. Русская литература XI–XVII веков среди... – С. 63.

10. Адрианова-Перетц В.П. Человек в учительной литературе Древней Руси... – С. 4; Удальцова З. Культурные связи Древней Руси и Виза-

нтии //Византийский временник. – 1984. – Т. 42. – С. 25–34, 35, 36; Кузьмина В.Д. Проблемы изучения переводной литературы Древней Руси //ТОДРЛ. – Т. 18. – 1961. – С. 14; Адрианова-Перетц В. П. Афоризмы Изборника Святослава 1076 года и русские пословицы //ТОДРЛ. – Т. 25. Памятники русской литературы X–XVII вв. – 1970. – С. 3-28.

11. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 505-506; Адрианова-Перетц В.П. Историческая литература XI – начала XV веков и народная поэзия //ТОДРЛ. – 1951. – Т. 8.

12. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 506; Адрианова-Перетц В.П. Историческая литература XI – начала XV веков и народная... – С. 99.

13. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 507.

14. Там само. – С. 508.

15. Сапунов Б.В. Некоторые соображения о древнерусской книжности XI–XII // ТОДРЛ. – Т. 11. – 1955. – С. 315; Владимиров Н. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. – К., 1890; Волков М.В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв. и их указатель. Памятники древнерусской письменности. – СПб., Изд-во ОЛДП, № 123. – 1897. – С. 38–40

16. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 508.

17. Васильченко В. Библиотеки Киевской Руси //Библиотекарь. – 1958. – № 4. – С. 59; Солонська Н.І Була там, наче мед у сотах мудрість одвічна. Бібліотеці Ярослава Мудрого – 965 років //Президент. вісн. – 2002. – № 43 (121).

18. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 508.

19. Там само; Адрианова-Перетц В.П. Человек в учительной литературе Древней Руси... – С. 4.

20. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 509.

21. Там само; Тихомиров М.Н. Русская культура X–XVII... – С. 100, 130, 132.

22. Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української... – С. 509; Адрианова-Перетц В.П. Древнерусские литературные памятники в югославской письменности //ТОДРЛ. Русская литература в XI–

XVIII веках среди славянских литератур. 1963. – С. 33-35.

23. Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. – К.: Наук. думка. – 181 с.

24. Там само. – С. 57-62.

25. Там само. – С. 169.

26. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської писемності. – К.: Наук. думка, 1964. – 354 с.; Лихачев Д.С. Исторические предпосылки русской письменности и русской литературы //Вопр. истории. – М., 1951. – № 12. – С. 30–54.

27. Брайчевський М.Ю., Дзира Я.І. Українські славісти про Климента Охридського (до 1050-річчя з дня смерті) //Укр. істор. журн. – № 9. – С. 139–143.

28. Там само. – С. 140.

29. Там само. – С. 141.

30. Там само; Адрианова-Перетц В.П. Древнерусские литературные памятники в югославской письменности ...

31. Брайчевський М.Ю. Натурфілософія //Наука і суспільство. – 1966. – № 11. – С. 24–27.

32. Тихомиров М.Н. Русская культура X–XVIII ... – С. 100.

33. Брайчевський М.Ю. Натурфілософія ... – С. 25-26.

34. Там само. – С. 27.

35. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка. – С. 183.

36. Його ж. Коли збудовано Софію Київську //Наука і суспільство. – 1972. – № 1. – С. 24-26.

37. Брайчевский М.Ю., Высоцкий С. Откуда пошла славянская письменность //Знание – сила. – 1972. – № 3. – С. 24–27.

38. Bräuer H. Untersuchengen zum Konjunktiv in Altkirchenslavischen und im Altrussischen, Teil I. Die Final und abhaengingen Heischersaetze. Wiesbaden, 1957; Bräuer H. Zur Frage der altrussischen überselzungsliteratur. Der Welt syntaktischen Beobachtungen für die altrussischen übersetzungsliteratur. Heidelberg, 1958; Мещерский Н.А. Проблемы изучения славяно-русской переводной литературы XI–XV вв. //ТОДРЛ, 1964. – С. 192.

39. Брайчевский М.Ю., Высоцкий С. Откуда пошла славянская письменность ... – С. 24.

40. Там само. – С. 26.

41. Лихачев Д.С. Избранные работы в трех томах. Т. 1. Развитие русской литературы X–XVII столетий. Поэтика древнерусской лите-

ратуры. – Л.: Худ. лит. Ленинград. отд-ние, 1987. – С. 36.
42. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с греками //Советский ежегодник международного права. – 1978 г. – М.: Наука, 1980.
43. Його ж. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860-863 гг.) //Советский ежегодник международного права. – 1982 г. – М.: Наука, 1983. – С. 276-298.
44. Його ж. О первых договорах Руси с греками ... – С. 276.
45. Його ж. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину, в 988 р., призначеному митрополитом на Русь //Византийский временник. – 1986. – Т. 47. – С. 31–39.
46. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 361 с.
47. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 36.
48. Там само.
49. Там само. – С. 37.
50. Його ж. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наук. думка, 1988. – 260 с.
51. Його ж. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 70.
52. Тихомиров М.Н. Русская культура X–XVIII... – С. 99, 100.
53. Там само. – С. 99.
54. Иконников В.С. Исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; Опыт русской историографии. Т. I. Книга первая. – К.: Типограф. Император. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 366.
55. Тихомиров М.Н. Русская культура X–XVIII... – С. 22.
56. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 71.
57. Брайчевский М.Ю., Высоцкий С. Откуда пошла славянская письменность ... – С. 26; Лихачев Д.С. Текстология. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 71.
58. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с греками ... – С. 95.
59. Там само. – С. 170.
60. Там само. – С. 165.
61. Там само. – С. 139-140.
62. Там само. – С. 175-184; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – 497 с.; Павленко С., Солонська Н. Літописознавство в Україні в 50–90-х рр.: Анотований огляд матеріалів «Українського історичного журналу» (1957–1998) //Наук. праці Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. Вип. 3. – К.: НБУВ. – С. 120–145; Солонська Н.Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 209–231; Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах //Летопись занятий Археографической комиссии. – Т. 13. – СПб., 1908; Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и процесс жанрообразования XI–XIII вв. //ТОДРЛ. История жанров в русской литературе X–XVIII вв.. – Т. 27. – 1972. – С. 71.
63. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 176-177.
64. Там само. – С. 183.
65. Лихачев Д.С. Литературный этикет древней Руси //ТОДРЛ. – Т. 17. – 1961. – С. 10, 12, 15, 17.
66. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 176.
67. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – 1962. – Т. 2. – С. 108-112.
68. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 187, 188-190, 192.
69. Там само. – С. 195.
70. Там само.
71. Там само.
72. Иконников В.С. Исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; Опыт русской историографии. Т. I. Книга первая. – К.: Типограф. Император. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 102.
73. Брайчевский М.Ю. О первых договорах Руси с грекам ... – С. 197-205.
74. Його ж. Київський великокнязівський архів X–XIII ст. //Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доп. Респ. наради. Груд. 1988. – К., 1988. – С. 104–106.
75. Там само. – С. 104.
76. Там само.
77. Там само.
78. Там само. – С. 105.
79. Там само.

80. Там само.
81. Солонська Н.Г. Книгознавчі читання в НБУВ, присвячені реконструкції Бібліотеки Ярослава Мудрого //Бібл. вісн. – 1999. – С. 45-46; Солонська Н.Г. Автори книг бібліотеки Ярослава Мудрого: біографічні матеріали //Наук. праці Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. Вип. 7. – 2001. – К.: НБУВ. – С. 333–383.
82. Брайчевський М.Ю. Ольга и Константинополь //Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (К XVIII конгрессу византинистов). – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 83.
83. Його ж. Походження слов'янської писемності //Книжник. – 1991. – № 3-6.
84. Його ж. Чи збереглася бібліотека Ярослава Мудрого //Наука і життя. – 1964. – № 7. – С. 28-30.
85. Солонська Н.Г. Книгознавчі читання в НБУВ, присвячені реконструкції Бібліотеки Ярослава Мудрого //Бібл. вісн. – 1999. – С. 46; Солонська Н.Г. Автори книг бібліотеки Ярослава Мудрого: біографічні матеріали //Наук. праці Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. Вип. 7. – 2001. – К.: НБУВ. – С. 333–383.
86. Там само.
87. Там само. – С. 47.
88. Брайчевський М.Ю. Історичні портрети. Каталог ювілейної виставки. – К.: Спалах, 1999. – 95 с.
89.Там само. – С. 42, 49, 50, 51.
90. Попроцька В.Г., Солонська Н.Г. Від бібліотеки Ярослава Мудрого до Національної бібліотеки //Дивослово. – 2001. – № 10. – С. 66–69.
91. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. – К.: Укр. центр духовної культури. – 2001. – 129 с.
92. Там само. – С. 53.
93. Там само. – С. 59.
94. Там само. – С. 53.
95. Там само. – С. 51.
96. Там само.
97. Там само. – С.101.
98. Там само. – С. 10.
99. Там само. – С. 47.
100. Там само. – С. 49.
101. Там само. – С. 113, 96.

Людмила Маркітан

ОСОБОВИЙ АРХІВ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

«Михайла Брайчевського називають совістю української науки. Його немає серед нас, але він залишається у своїх наукових творах, у пам'яті народу» – так розпочинається лист, підписаний видатними діячами науки і культури України та зарубіжжя І.Драчем, М.Плав'юком, В.Смолієм, М.Жулинським, І.Дзюбою, А.Жуковським, П.Толочком, В.Дончиком.[1] У ньому йдеться про необхідність видати повне зібрання творів визначного вченого-історика, археолога, історіософа, мистецтвознавця, письменника, доктора історичних наук, професора, дійсного члена Української Вільної Академії, лауреата премії Антоновичів (США) та премії ім. М.Грушевського Національної академії наук України в галузі історії, голови Київського осередку Українського історичного товариства ім. М.Грушевського Михайла Юліановича Брайчевського.

У книжці «Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика» (Нью-Йорк; К., 1999) редактор Любомир Винар у передмові констатував: «В анналах української науки Михайло Брайчевський займає винятково важливе місце як будівничий української національної культури. Він став для української інтелігенції, зокрема молоді, символом правдивого патріота Батьківщини, який своїм творчим пером і ділами протиставився т.з. «совєтській творчій науці» і своїми працями кинув виклик партійним історикам-фальсифікаторам історії України».[2] Це ясно видно хоча б з його праці «Приєднання чи возз'єднання?» (Критичні замітки з приводу однієї концепції), про яку мова піде нижче.

Характеризуючи науковий доробок М.Брайчевського відомий археолог д.і.н. Г.Івакін в своїй статті «Слово про історика» писав, що вчений володів різними видами джерел, опери-

вав доробком, опублікованим у давно забутих чи заборонених виданнях, постійно опановуючи нові. Він успадкував та продовжував традиції української історичної школи М.Грушевського, науковців 20-30-х рр., праці яких у післявоєнний час стали забороненими і фактично випали з історіографії радянського періоду,[3] тобто широко використовував досвід своїх попередників, розвиваючи далі вузлові проблеми історії України.

Діапазон наукової діяльності М.Брайчевського надзвичайно широкий і хронологічно, і тематично. Він охоплює археологію та майже всі періоди української історії, історичну методологію, теорію історії (історіософію), спеціальні історичні дисципліни. Вчений залишив понад 600 наукових досліджень, серед яких такі фундаментальні монографії як: «Римська монета на Україні» (1951), «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), «Утвердження християнства на Русі» (1988), «Вступ до історичної науки» (1995), «Походження слов'янської писемності» (1998), «Скарби знайдені та незнайдені» (1992) та велику кількість наукових розвідок з археології та історії України, літературних та мистецьких праць.

З науковим доробком Брайчевського, його творчою лабораторією, мистецькою спадщиною фахівці можуть ознайомитися завдяки матеріалам особистого архіву вченого, частина якого була передана 1 березня 1992 р. його дружиною І.М.Мельник-Брайчевською до Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Архіву присвоєний фондовий номер 320. На жаль, це тільки невелика кількість документів з величезного архіву дослідника. Зараз архів знаходиться в стадії опрацювання. Після завершення цієї роботи документи будуть введені до наукового обігу, і архів дослідника стане доступним всім, кого цікавить вітчизняна історія України.

При знайомстві з матеріалами архіву вражає різнобічність інтересів вченого. Певне місце в архівному фонді займають документи особистого походження: тексти дисертаційних робіт, особисте і службове листування, список наукових

праць, матеріали службової, громадсько-суспільної і творчої діяльності. Можливо, тут знайдуться й особисті документи, такі як біографія, анкети, особисті листки та інше, заповнені власноручно М.Брайчевським, що дали б можливість повніше ознайомитися з його життєвим шляхом, науковою та мистецькою творчістю.

Але основну групу документів складають рукописні та відруковані часом з правками автора тексти розділів монографій, статей, відгуків, повідомлень, рецензій, анотацій, доповідей, виступів тощо. Це так звані «творчі матеріали». Їх налічується 467 одиниць зберігання. Архівні документи свідчать, що М.Брайчевський досліджував найважливіші проблеми давньої історії України. Головні наукові інтереси вченого – зародження та становлення східного слов'янства, формування у них державності та феодальної системи, їх перехід на нові засади життя. В своїх багато чисельних працях дослідник висвітлює проблему етногенезу українського народу в контексті схеми ранньої історії України.

Автор розглядав черняхівську культуру (II-VI ст.) як початок слов'янської цивілізації. А на основі довголітніх археологічних і історичних досліджень етнічного розвитку східного слов'янства впродовж І тисячоліття він приходить до висновку, що саме анти були предками українців. В своїх фундаментальних працях, багаточисельних статтях, наукових розвідках, що зберігаються в архіві, Брайчевський стверджує, що після поразок, завданих аварами, центр антів-полян переміщується з Волині – Прикарпаття до середньої Наддніпрянщини, котре і стало серцевиною формування Київської Русі як держави.

Більшість архівних матеріалів присвячено саме Київській Русі – її походженню, державності, політичній структурі, соціально-економічному розвитку, суспільно-політичним рухам, міжнародним зв'язкам з іншими державами, культурі, науці, релігії, історичним пам'яткам тощо.

Зупинимося на роботі М.Брайчевського «Аскольд – цар київський» (Русь в середині IX ст.), де кожний розділ має свою пагінацію: легенда про Аскольда і Діра (20 с.), першопочатки

Русі (30 с.), ранній феодалізм на Русі (63 с.), держава Аскольда (52 с.), зовнішня політика Аскольда (43 с.), походи на Константинополь (53 с.), перші договори Русі з греками (28 с.) запровадження християнства (55 с.), виникнення слов'янської писемності (57 с.), літопис Аскольда (40 с.), переворот 882 р. (37 с.).

Інша праця вченого «Суспільно-політичні рухи Київської Русі» зберігається в машинописному вигляді. Вона також має кілька розділів з зазначенням сторінок: частина 1 – вступ, перші Рюриковичі (125 с.), піднесення Київської держави, часи Ярослава Мудрого, початок феодального роздрібнення (всього 164 с.), міжусобні війни (59 с.); частина 2 – на роздоріжжі (60 с.), політична деструкція (74 с.), нові тенденції (58 с.), давньоруський ренесанс (64 с.), перед катастрофою (57 с.).

З архівних матеріалів дізнаємося яку увагу М.Брайчевський приділяв християнізації Русі та появі писемності. Як зауважує Г.Івакін: «Михайло Юліанович блискуче довів, що утвердження християнства на Русі не є актом «прозріння» Володимира, а було підготовлено всім ходом розвитку східних слов'ян. Офіційному хрещенню Русі передувало багатовікове прилучення слов'ян до нової віри – через пропаганду та поступове проникнення християнських ідей в коло східних європейських народів... процес християнізації... набуває нової сили з рубежу VIII-IX ст. і втілюється в офіційному хрещенні Русі Аскольдом у середині IX ст.»[4]

Архівні матеріали особистого архіву вченого вражають не тільки кількістю праць але й вирішенням цієї проблеми автором. У монографічному дослідженні «Утвердження християнства на Русі» (понад 550 с., з правками автора) розглядаються питання: релігії східних слов'ян до середини IX ст., перше (Аскольдове) хрещення Русі, боротьба християнства та язичництва протягом X ст., Володимирове хрещення 988 р., виникнення Володимирової легенди, наслідки християнізації Київської держави.

Ці ж проблеми порушуються в статтях вченого: «Перше запровадження християнства на Русі» (декілька варіантів), «З

історії ранньої агіографії в Київській Русі», «Хронологическая справка относительно утверждения христианства в Киевской Руси с присовокуплением данных о древнейшей отечественной агиографии», «Ольга и христианство», «Византия и древнерусское христианство» тощо.

Вчений в своїх працях висвітлює питання суспільно-політичного життя Київської Русі: «Политическая структура Руси в IX-X вв.», «Суспільно-політичний рух в Київській Русі», «Формування давньоруської народності» (315 с.), «Административная реформа Владимира Святого», «Політичний план князя Романа Мстиславича» тощо; проблеми культури, науки, освіти, мистецтва: «Вища освіта в Київській Русі», «Школи Київської Русі», «Маленький астрономічний трактат XI ст.», «Бібліотека Ярослава Мудрого», «Сонцесяйне мистецтво Київської Русі», «Натурфілософія в Київській Русі», «Велична пам'ятка давньої культури» («Руська правда»), «В начале было слово» (о возникновении древнерусской писменности в соавторстве с С.Высоцким) і таке інше.

Цікавою є робота «Русь і Хазарія» (обсяг 232 с.), де автор аналізує окремі моменти виникнення Хазарії, етнічний склад її населення, соціально-економічний розвиток каганату, стан слов'ян та кочівників у період формування Хазарії, експансія каганату, Русь і Хазарія в IX ст. та в кінці IX – I пол. X ст.

В архіві М.Брайчевського маємо тексти понад 30 статей, написаних на замовлення редакції УРЕ: «Олег», «Анти», «Венеди», «Готи», «Київське князівство», «Кий», Щек, Хорив та Либідь» тощо.

Зберігаються рецензії та відгуки на дисертаційні роботи, праці вчених, письменників, публіцистів: Б.А.Рибакова, П.П.Толочка, В.О.Голобуцького, Ю.Г.Логвина, В.Д.Барана, О.М.Апанович, Зенона Косідовського, А.І.Білоконя, І.П.Мельниченка, Л.І.Крушельницької та багато інших; на фундаментальні дослідження: «Археология УССР» (Т.3, 2-е дополненое и переработанное издание), «История СССР» (Т.1) та ін.

Як відомо, М.Ю.Брайчевський багато років свого життя віддав улюбленій справі – археології. Ще навчаючись у Ки-

ївському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка (1944-1948 рр.), він брав участь у польових експедиціях, де працював з видатними вченими Л.М.Славіним, П.П.Єфименком, М.Я.Рудинським, С.М.Бібиковим, В.Й.Довженком. Тому у великій кількості до Інституту рукопису надійшли картотеки археологічних знахідок, літературних джерел, відбитки статей та 359 авторефератів частково з дарчими написами та фотографії. Архів містить понад 10 шухляд картотек та щоденників археологічних експедицій. Йдеться про археологічні пам'ятки, окремі розвідки по вивченню Черняхівської, Мищерської, Пшеворської культур, матеріали досліджень Лівобережжя, Волині, Галичини, Поднестров'я, Правобережжя, Польщі (Помор'є, Велика Польща, Куявія, Сілезія, Мала Польща, Любачивщина), Румунія, Молдова тощо.

Розробку сучасної концепції етногенезу східних слов'ян знаходимо і в таких виданнях: «Стародавні східні слов'яни» (науково-популярний нарис, 124 с.), «Древні східні слов'яни», «Етногенез слов'ян – проблема вічна», «Славяне в Придунавье и на Балканах в VI-VIII вв.» (по данным письменных источников), «К изучению славянского етногенеза»; у статтях, присвячених антам: «Основные вопросы археологического изучения антов», «До питання про антів», «Антский период в истории СССР», «К вопросу о составе антского союза племен» (тезисы), «Антские клады», «Анты и юго-западная группа восточно-славянских племен», «Антський цар Бож (з першопочатків української державності)»; о матеріалах, що досліджують Черняхівську культуру: «К антропологии черняховских племен», «Проблема структурного изучения Черняховской культуры», «Етнічна приналежність Черняхівської культури».

Окрему групу архівних матеріалів складає вивчення унікальної пам'ятки XII ст. «Слово о полку Ігоревім». До архіву увійшли переклади (С.Руданського, Ю.Федьковича, П.Мирного, І.Франка, В.Жуковського та ін.), коментарі, статті, серед яких «Автор «Слово о полку Ігоревім» (понад 280 с.), інший варіант має свою пагінацію: ім'я автора

(40 с.), станова та класова приналежність (84 с.), коли і де народився автор (58 с.), освіта автора (102 с.), чи був учасником походу (71 с.), ідейно-політична концепція «Слова» (97 с.), «Черниговский княжий дом и автор «Слово о полку Игореве», «Хазарська спадщина і «Слово о полку Ігоревім», «Варіації на тему «Слово о полку Ігоревім» (вінок сонетів) та ін.

Об'єктом наукового дослідження вченого були не тільки літературні, але й архітектурні пам'ятки. Як корінний киянин М.Брайчевський знав кожну околицю, кожний завулок, кожну площу, які були для нього окремою сторінкою багатовікової історії міста. Матеріали, що надійшли до архіву, поділяються на письмові джерела та картотеку. На кожній картці вказані назва вулиці, хто будував будинок, його архітектор, кому він належав, хто в ньому мешкав. Документи згруповані за таким принципом: Центр, Липки, нові будівлі, Печерськ, Поділ та інші історичні місця Києва. В кожній статті – історія міста, його минуле і сьогодення. Так, «Місто Київ за часів Ярослава Мудрого», «Серце київського Подолу», «Як Київ став столицею Давньоруської держави», «Проблема Київського центру», «Поділ центр стародавнього Києва», «Еще раз о происхождении имени Киев» (критические заметки).

В коло наукових інтересів М.Брайчевського попадають й багато інших міст України – Чернігів, Кам'янець-Подільський, Черкаси, Новгород-Сіверський, Львів, Переяслав-Хмельницький тощо.

Стан пам'яток історії, археології, архітектурних об'єктів не міг не хвилювати дослідника. Він неодноразово виступав на їх захист. Про це свідчать такі статті: «Пам'ятки археології та проблеми їх охорони», «Актуальные проблемы организации реставрационных работ на памятниках архитектуры», «Экологический аспект охраны памятников» (на материалах Киева), «Нищення або псування пам'яток історії та культури – кримінальний злочин», «Охорона пам'яток – всенародна справа» та ін.

Будучи людиною енциклопедичних знань в архіві вченого

знаходимо низку статей, присвячених видатним українським діячам – Т.Г.Шевченку («Шевченко – археолог», Т.Г.Шевченко і археологія», «Історичні мотиви в мистецькій творчості Т.Г.Шевченка», «Тарас Шевченко – дослідник історичної культурної спадщини українського народу»), А.Веделю («До 200-річчя Артема Веделя»), В.Григоровичу-Барському («Василь Григорович-Барський на Кіпрі»), М.Берлинському («Максим Берлінський та «Історія міста Києва»), В.Б.Антоновичу («Володимир Антонович»), Г.Нарбуту («Пам'ятники старовини в творчості Ю.Нарбута», «Шляхи реалізму та Ю.Нарбут»).

Архів містить поетичну поезію – поему «Григорій Сковорода», «Книгу притчей», «Гориславъ», теку з віршованими творами й кілька детективів, що вийшли з-під його пера, 15 малюнків-шаржів, зроблених олівцем.

Не обійшов увагою М.Брайчевський й проблеми спеціальних історичних дисциплін – нумізматики, епіграфіки, археографії, історичної географії, топоніміки, літописознавства, археології, агіографії, демографії, джерелознавства, ономастики.

Застосування кібернетики в суспільних науках знайшло відбиття в таких його працях як «Археологія і кібернетика», «Кібернетика і методи історичного дослідження». В своїх роботах він вирішує проблеми інваріантності метакомплекса археологічної культури, залучення ЕВМ для автоматичного пошуку політематичних документів та в археологічному дослідженні автоматичної побудови археологічних ізонот, машинного бібліографічного пошуку в галузі археології України.

Знайомлячись з науковою спадщиною вченого, не можна не зупинитися на статті «Приєднання чи возз'єднання?» (Критичні замітки з приводу однієї концепції), що вийшла друком 1972 р. в Торонто (Канада),[5] а в нашій країні в часопису «Україна» 1991 (№№ 16, 17). У передмові до неї в часопису «Україна» зазначалося, що «цю працю було підготовлено 1966 р. для «Українського історичного журналу». Автор мав висвітлити одну з гостро дискусійних проблем науки, яка

зачіпала події середини та другої половини XVII ст. – питання, пов'язане з Переяславською радою та подальшою долею розвитку України в складі Московської держави. На жаль, редакція відмовилася вмістити цю працю, що мала критичний характер, і вона розійшлася серед публіки в списках та випусках самвидаву».[6] Додамо від себе, стаття неодноразово передавалася й західними радіостанціями. Вчений вважав, що його праця не втратила й досі своєї злободенності й гостроти.

І дійсно вона набуває особливого значення в наші часи напередодні річниці Переяславського акту 1654 р.

В своїй праці М.Брайчевський спростовує міфи радянської історіографії щодо Переяславської ради, договору 1654 р. і проблем, пов'язаних з ними. «В цій статті, – зазначає автор, – я хочу піднести питання, що давно назріло; яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни подій, зв'язаних з завершенням національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і переходом України під протекторат Росії. Отже про події середини і другої половини XVII століття, головне – між 1654 та 1667 роками».[7]

Основну увагу автор приділяє терміну «возз'єднання». Він розкриває термінологічне шахрайство, коли замість загальновживаної, правильної філологічної лексеми – «приєднання України до Росії» було декретоване – «возз'єднання України з Росією». За твердженням вченого, «з точки зору філологічної ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця, а з точки зору історичної є елементарним невіглаством. Адже «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного, зокрема народу, а не народів, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства»,[8] – робить висновок дослідник.

На сторінках статті М.Брайчевський показує як формувалася ідеологічна колізія цього терміну. «Ще з 30-х років Переяславський акт в радянській історіографії оцінювався «як союз українських феодалів з російськими, який по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над

Україною». Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як безумовне зло».[9]

Але 1937 р. у постанові Урядової комісії про конкурс на кращий підручник з історії СРСР (за спиною якої стояв Й.В.Сталін) випливає на поверхню «теорія найменшого зла». Не можна, йшлося в цій постанові, вважати «абсолютним злом» факт переходу України та Грузії «під протекторат Росії», інакше би їх поглинула панська Польща, шахська Персія, султанська Туреччина. «Єзуїтська софістика», – оцінює М.Брайчевський теорію «врятування» як загарбання шляхом загарбання».[10] «Оскільки в умовах культу особи кожна теза, зв'язана з іменем Сталіна, одразу ж набувала значення абсолютної істини, що не підлягає найменшому сумніву, формула «найменшого зла» набула загального і універсального поширення, зокрема, й щодо приєднання України до Росії»[11] – пише автор.

Нарешті, третій етап трансформації офіційної оцінки договору 1654 р. було замінено назву «меншого зла» «абсолютним благом», що відбулося після 1947 р. Приєднання України до Росії стали оцінювати як «найкращу перспективу для українського народу, як умову для дальшого прогресу», а «возз'єднання України з Росією стало тепер розглядатися як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів – російського і українського.»[12]

У тезах було спотворено історичний процес, починаючи з термінологічного нонсенсу – «возз'єднання України з Росією», не кажучи вже про самі історичні події. А в умовах безприкладної фальсифікації історії України народжувалися, виростали, виховувалися не одне покоління українців, які своїх історичних діячів, що очолювали національно-визвольний рух нашого народу проти царської Росії, сприймали як «мерзенних, підлих зрадників», одвічних найлютіших ворогів українського народу». М.Брайчевський наводить прізвища найвидатніших діячів української історії від середини XVII ст. до початку XVIII ст., виписану з І т. «Історії Української РСР»:

– Іван Виговський – «підлий зрадник».

– Юрій Хмельницький – «нікчемність, маріонетка в руках пропольської групи української феодальної знаті, а до того ж – «турецький ставленик і людина, яка зрадила інтересам народу».

– Павло Тетеря – «ставленик і слухняний агент польських панів».

– Іван Брюховецький – «демагог», а за іншими відомостями – «зрадник».

– Петро Дорошенко – «турецький ставленик», «зрадник, який прагнув «віддати» Україну в рабство одвічним ворогам українського народу – султанській Туреччині і Кримському ханству»...

– Кость Гордієнко – «зрадник» і «демагог».

– Іван Мазепа – «підлий зрадник, що продавав Україну іноземним поневолювачам», який «зобов'язався перетворити Лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави», який «допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі», «ненависний українському народу, прихильник шляхетської Польщі тощо.[13]

З цими ярликами, тільки більш жорсткими ми зустрілися значно пізніше, а саме в період сталінських репресій.

Не можна не зазначити, що таке ставлення до національних героїв входило в генетичну пам'ять поколінь, формувало національну свідомість і породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування і неспроможність створити свою незалежну державу.[14]

Даючи оцінку Переяславському акту 1654 р., вчений розглядав такі питання:

1.Що становила собою Україна в середині XVII століття і які обставини викликали війну 1648-1654 рр.?

2.Якою була класова позиція Богдана Хмельницького та його оточення?

3.Чого шукала на Україні царська влада і яку мету переслідувала, втручаючись в польсько-український конфлікт?

4.В чому полягав зміст Переяславського акту і які наслідки він мав для подальшого розвитку України та Росії?

5.Чи було Андрусівське перемир'я 1667 року і Вічний мир 1686 року підтвердженням і увічненням «союзу двох братніх народів»?

6.Які зміни соціально-економічного порядку відбулися на Україні у складі Росії протягом кінця XVII-XVIII століть?[15]

І відповідає, якими були наслідки цього «возз'єднання».

Автор зазначає, що в Україні були реставровані феодальні порядки в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, яке межувало з рабовласництвом. Воно існувало до 1861 р. В свою чергу закріпачення селян привело до задушення з'явившихся в Україні в XVII ст. буржуазних елементів, які починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Мануфактурне виробництво підупало, а міста, позбавлені самоврядування, переживали занепад соціально-економічного життя.

Значний крок назад, пише далі вчений, було зроблено в сфері культурного життя. Українська держава з майже суцільною грамотністю перетворилася на країну з майже стопроцентною неписемністю. Занепали національна наука, література, мистецтво, книгодрукування. Українська мова була заборонена. Завдяки Переяславській раді, договору 1654 р., – зазначає автор статті, – політична автономія України була остаточно ліквідована в другій половині XVIII ст. 1764 р. скасовано гетьманщину, а 1775 р. здобуто і зруйновано Запорізьку Січ – останнього носія української державності.

«Все це звичайно було наслідком не «возз'єднання двох братніх народів», а класовим зговором з російським царизмом української шляхти і старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу» – робить висновок вчений.[16]

Спираючись на об'єктивні історичні факти, М.Брайчевський сам спростував офіційну версію «возз'єднання України з Росією».

«Поява цієї блискучої статті, – пише Г.Івакін, – стала визначним явищем в українській науці і культурі, відіграла надзвичайну роль в самоусвідомленні українців».[17] Академік НАН України Я.Ісаєвич висловив думку, що вона стала «переломною подією», а автор «врятував честь української академічної науки».[18]

Закінчити огляд архіву М.С.Брайчевського хотілося б словами упорядника канадського видання статей вченого Р.Рахманного: «Від вченого ждемо не лише грунтовного знання фактів, але й наукового аналізу та висновків, що допомогли б іншим людям пізнати правду».[19] І далі: «Народ повинен знати правду. Тому повинні знайтися й люди, які зважилися б сказати правду. Кожний читач цієї книжечки визнає, що *її автор посмів виконати священий обов'язок українського інтелектуала*»[20] (курсив наш – Л.М.)

---

1 Спадщина Михайла Брайчевського //Літературна Україна. – 2001. – 22 листоп.

2 Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. /Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім. КМ Academia, 1999. – С.7.

3 Там само. – С.16.

4 Там само. – С.23-24.

5 Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції). – Торонто: Вид-во «Нові дні». Видано коштом Центр. Комітету об'єднання Демократичної української молоді (ОДУМ). – 1972.

6 Україна. – 1991. – № 16. – С.34.

7 Україна. – 1991. № 6. С.35-36.

8 Там само.

9 Там само.

10 Там само.

11 Там само. – С.34-35.

12 Там само. – С.35.

13 Україна. – 1991. – № 16. – С.35-36.

14 Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С.4.

15 Україна. – 1991. – № 17. – С.31.

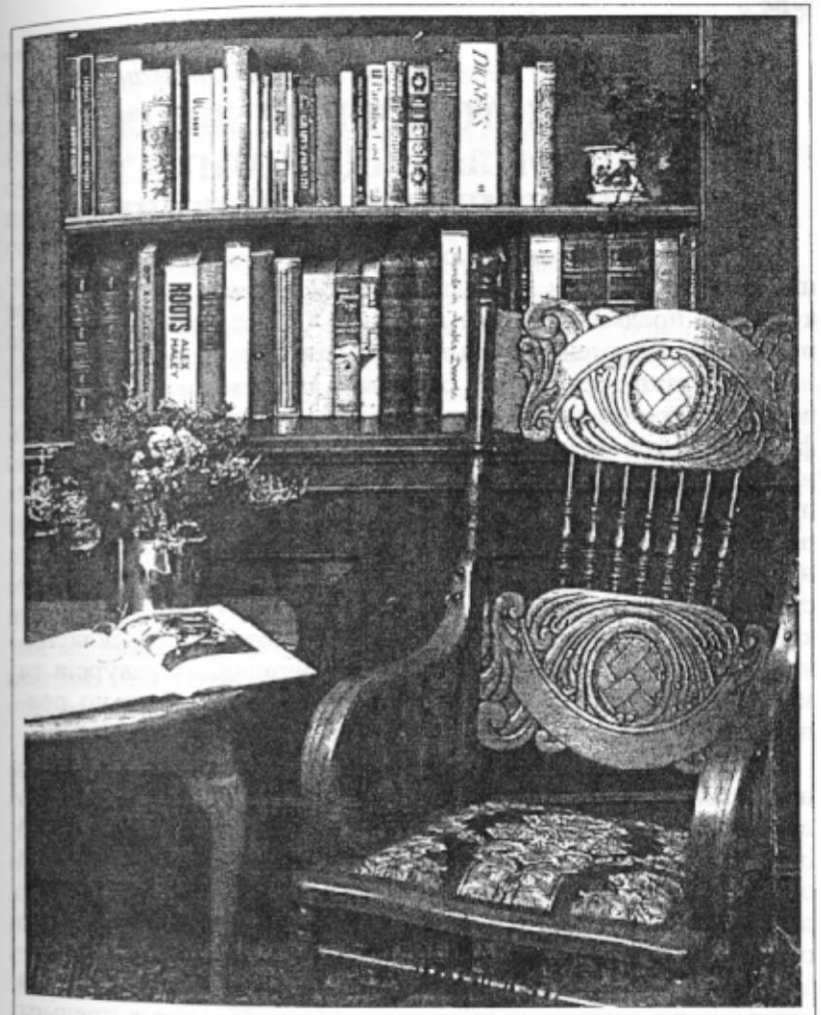
16 Там само. С.34.

17 Михайло Брайчевський. Вибрані твори... – С.18.

18 Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України //VI. (Нью-Йорк, Торонто, К., Львів, Мюнхен). 1994. – Т.XXXI. – Ч.1-4 (120-123). – С.192-193.

19 Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції). – Торонто. – С.5.

20 Там само. – С.6.



Теоретико-методологічні проблеми спеціальних історичних дисциплін

Олександр Огуй

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА ФІЛОЛОГІЯ: МІСЦЯ ДОТИКУ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ПОШУКІВ

Дослідження XX ст. ховалися у своїх вузькоспеціалізованих комірках – вони переважно обмежувалися аналізом конкретного предмета. Наука початку XXI ст., підсумовуючи попередні досягнення бурхливої епохи, вступила в постнекласичний етап досліджень[1]. Змінивши «призми своєї оптики», вона, встановлюючи нові особливості досліджуваних багатофакторних феноменів, відкрила нестандартні способи вивчення, а звідти й нові обрії голістичних (цілісних) наукових пошуків. Саме такі дослідження дозволяють бачення куматоїдного (зі змінними, хвилеподібними межами) історичного феномена в кооперативній, емерджентній (що додає нових якостей) взаємодії з іншими, в їх життєвій силі та цільності, максимально наближеній до дійсності. Типовим постнекласичним засобом досягнення цього стає різнорідність ракурсів та міждисциплінарність підходів, що можуть оптимально реалізувати себе в спеціальних історичних дисциплінах (СІД).

У такий спосіб СІД, певним чином, виступають з'єднувальною ланкою між історією (як комплексом історичних наук, що вивчають минуле суспільства) та філологією. Історики інтуїтивно відчули цей зв'язок. Певним свідченням того є та обставина, що Робер Делор[2], розглядаючи СІД, випустив палеографію, проте виділив в них лінгвістику (латинську та національні мови), фонологію та синтаксис. Зупинимося на визначеннях цих категорій, вивчення взаємозв'язку та пошуків оптимальних методів дослідження яких становитиме предмет дослідження. Зазначивши, що подібний підхід ще не був предметом окремого аналізу, констатуємо певний доробіток з цієї проблематики окремими дослідниками (М.Ф.Дмитрієнко, І.Н.Войцехівська, М.Ф.Котляр та ін.).

Спеціальні історичні дисципліни (СІД) складають певні науки спеціалізованого характеру, які, досліджуючи різні групи

історичних джерел для з'ясування їхнього походження, особливостей змісту тощо, уточнюють синергетичний перебіг куматоїдного (хвилеподібного) розгортання історичного процесу. Джерелом дослідження, як правило, служить все те, що дає змогу досягти всебічного пізнання предмета – «від мертвого паперу до посілих залишків життя» (Л.фон Ранке). За сучасними класифікаціями[3], джерела розділяються за своїм характером на письмові (акти, літописи, пам'ятки) чи усні (повідомлення), матеріальні (предмети, монети) чи нематеріальні (відносини, менталітет). Автори «Історичного джерелознавства» (за ред. Я.С.Калакури)[4] роблять детальнішу класифікацію, визначаючи джерела: речові (монети, зброя), зображальні (карти, портрети), усні (проза, вірші), писемні (літописи, ділові акти), лінгвістичні. На інших сторінках цього видання автори виділяють документальні, оповідні, періодичні та джерела особового походження[5]. Враховуючи родо-видове співвідношення, можна вважати, що документальні, періодичні та джерела особового походження, на нашу думку, належать до тих же писемних, як і лінгвістичні джерела (антропоніми, топоніми; іншомовні терміни). Ці різнотипні джерела, будучи первинного, вторинного чи третинного походження, можуть стосуватися загальноісторичних, соціально-історичних, економіко-історичних чи філолого-історичних фактів, які стають предметом СІД. На цій основі до СІД можна віднести: джерелознавство, нумізматику, архівознавство, палеографію, хронологію, епістолологію, кодикологію та ін. СІД звичайно ділять на дві групи. До першої належать ті, що вивчають сукупність джерел різних родів і видів специфічними засобами, властивими певній дисципліні (джерелознавство, епістолологія та ін.); дисципліни другої групи досліджують види джерел з точки зору основних особливостей їхнього змісту та форми (нумізматика, геральдика, сфрагістика тощо)[6].

Філологія (до грец. *phileo* + *logos* «люблю слово») – це галузь знань, що вивчає письмові тексти та на основі їх змістового, мовного та стилістичного аналізів – історію та сутність духовної культури даного суспільства. Іншими словами, нині філологія охоплює комплекс наук, що практично вивчають

культуру народу, виражену в мові та літературній творчості. За цими об'єктами дослідження філологію звично розділяють на лінгвістику (мовознавство) та літературознавство.

Лінгвістика вивчає мову як засіб суспільної комунікації та джерело збереження інформації, завдяки чому та стає невід'ємним компонентом усіх без винятку видів діяльності людини[7]. Розділи мовознавства охоплюють різнотипні дисципліни, що відповідають різним основним рівням мови: фонетику (об'єкт: звуковий склад мови), морфологію (об'єкт: будова слова), лексикологію (о.: слово в цілому), синтаксис (о.: будова речення) та лінгвістику тексту (о.: будова тексту, його типи). На основі системного підходу до вивчення мовних явищ, розуміння їх міжрівневих зв'язків та принципу історизму в поясненні мовних фактів з'явилися науки, що виражають проміжні рівні мови. Це: етимологія (о.: походження слів та значення вихідних форм), що виникає на перехрещенні історії мови, фонетики та семантики; семантика, чи семасіологія (о.: значення слів), термінологія (о.: слова як фахові терміни); ономастика (о.: власні назви), фразеологія (о.: сталі словосполуки); стилістика (о.: стильові різновиди мови, їх засоби та використання) тощо[8].

Літературознавство – наука, що вивчає особливості художньої літератури, її розвитку та оцінки сучасниками, складається з трьох основних розділів. Теорія літератури аналізує своєрідність художніх творів як особливої форми духовної діяльності людей, вивчає закони її розвитку, методи, жанри, структурні особливості будови твору та його мови. Історія літератури розглядає процеси розвитку світової літератури, виявляє їх своєрідність на різних етапах розвитку. Критика як «рухома естетика» (В.Бєлінський) спрямована на визначення ролі твору в суспільному житті[9]. Поряд з цим в літературознавство входять допоміжні дисципліни: текстологія (о.: текст літературного твору, автентичність та реконструкцію архетипу якого проводять дослідники), бібліографія (о.: теорія та методика бібліографічної діяльності як відбору літератури), історіографія (о.: історія розвитку літератури та методів її дослідження) тощо.

Основною проблемою, на якій перетинається інтерес літературознавства та лінгвістики, можна вважати проблему мови художнього твору, вербальної структури художнього тексту та систему засобів вираження художнього змісту[10]. Виявлення художніх (жанрово-стильових особливостей літературного твору) вимагає зусиль як літературознавчої так і лінгвістичної стилістики. Використання формальних методів (термін Б.Ейхенбаума) зближує ці два комплекси в єдиній дисципліні – філології. Ряд СІД як палеографія, джерелознавство, епістолологія та ін. користуються надбаннями філології. Сучасну епістолологію як науку про епістолярні джерела чи кодикологію як науку про рукописні книги[11] неможливо уявити як без історичних знань про особливості конкретно-історичної доби, її політико-економічні трансформації, так і проведеного «лінгво-літературознавчого» (термін В.В.Виноградова) стилістичного аналізу тексту, що оптимальніше допоможе визначити психологічні характеристики кореспондента, визначальні для розуміння цих джерел.

Однією із перспективних філологічних дисциплін для використання СІД виступає ономастика. Ономастика (від грец. онома «ім'я»), яка вивчає власні назви, розглядає як імена людей (антропоніміка), так і географічні назви (топоніміка). Якщо імена людей, навіть зазнавши певних перекручень іншомовного правопису, все ж таки піддаються певній реконструкції, яка дозволяє з якимось ступенем впевненості говорити про відносно недавнє тюркське походження, наприклад, родини Балабанів, Джелалиїв чи сербське – родини Гудим, Милародовичів тощо, то топонімічне дослідження більшості географічних назв стосується віддаленіших часів.

Топонімія України загалом та Буковини зокрема в галузі гідронімії (назв водних басейнів) та ойконімії (назв населених пунктів) стала об'єктом дослідження як істориків-краєзнавців (Ф.А.Вікенаузер, Р.Ф.Кайндль, Д.Веренка, Е.Фішер, І.Ністор, Т.Балан, М.Штефанеску; І.Г.Чеховський та ін.), так і філологів (Д.Г.Бучко, І.М.Желєзняк, О.П.Карпенко, О.А.Купчинський, Є.С.Отін, О.С.Стрижак, О.Н.Трубачов, М.Л.Худаш та ін.). Топоніми, власні географічні назви, як своєрідні істо-

ричні терміни становлять неперехідний інтерес для дослідників, оскільки зберігають унікальну інформацію про діяльність носіїв національної мови в дуже віддаленому від нас історико-географічному середовищі. Топонім є лінгвістичним явищем (з певними граматичними характеристиками, семантикою, словотвірної моделлю тощо), внутрішня ознака якого здебільшого лежить у царині історії та географії. Звертання до етимологічного аналізу дозволяє провести реконструкцію вихідної форми, за допомогою якої відновлюється історична істина – проживання певного етносу. У такий спосіб назва *Роша*, що стосується частини Чернівців, відновлюється як *Рошош* («місце розгалуження річки в лісі»), а мікротопонім *кичера* є суфіксальним утворенням від слов. **kyka* «коса». За дослідженням І.Г.Чеховського[12], основа базової мікротопономічної термінології для Буковини (90% для гідромережі; 75% – для рельєфу) сформувалася в межах природних ландшафтів, освоєних за праслов'янської доби. Подальший розвиток відбувався у постійному слов'янському та українському мовному середовищі, що зазнавало несуттєвого чужомовного (румунського, німецького) впливу. У такий спосіб сучасна історія отримає ще один вагомий аргумент на користь автохтонності українського населення Буковини.

Близьким до топонімічних пошуків є аналіз місцевих термінів іншомовного походження. У селах Північної Буковини, наприклад, були популярними монетні жіночі прикраси різної форми та ваги (до 4 кг) – **салби** (до рум. *salba* «намисто», «огруддя бика»), які буковинки кінця XIX – початку XX ст. одягали на шию поверх вишиваної сорочки та коралів. В основі таких салб із східних сіл Глибоцького, Сторожинецького та Заставнівського районів лежали, наприклад, три-, чотири-, п'ятикутні чи овальні домоткані плахти з прикріпленими, переважно пробитими монетами, зрідка гудзиками. Цей тип монетних прикрас також часто прикрашали кольоровими тасьмами та нашитими герданами із різнокольорового бісеру. Дослідження як типу та форми прикраси, так і етимології (вихідної форми) самого терміну засвідчує, що салби з'явилися на Буковині під турецьким впливом ще в XVII ст.[13]

Для подальшого розвитку СІД важливим є пошуки оптимальних методів, які дозволять цілісне бачення історичного процесу. Як відомо, залежно від об'єкта вивчення гуманітарні дослідження, що певним чином співіснують із природничо-точними, можуть бути спрямовані на конкретні факти, їх послідовність (**історичні** пошуки), тенденції їх становлення (**соціально-економічні**) та засоби їх вираження – текст чи мову (**філологічні**). Їх предмети, як правило, вивчаються незалежно. Однак ще Езра Паунд дивувався, як це можна вивчати історію, не розуміючись в економіці. Не меншою мірою це зауваження стосується й філології, яка вивчає мову у практичному відриві від явищ дійсності. Загалом всі три об'єкти вивчення, що зачіпають різні ракурси того ж суспільного життя, в дійсності не стільки контрастують, як взаємодоповнюють один одного. Саме інтердисциплінарне поєднання методів допоможе, на нашу думку, розкрити куматоїдний (хвилеподібний) характер багатьох історичних феноменів та дисциплін.

Спільними методами, тобто типовими шляхами цих досліджень виступають **загальні методи** пізнання – евристичне формулювання ***гіпотез*** на основі ***індукції*** (збір фактів для їх узагальнення) та ***дедукції*** (визначення загальної закономірної моделі, яка уточнюється фактами), тобто у дослідженнях при побудові гіпотез та теорій прокладається шлях від конкретного до загального та навпаки. Результати, отримані за допомогою цих методів, є, як правило, надмірно узагальненими і тому вимагають уточнення за допомогою інших, спеціальних чи конкретних методів.

Серед конкретних методів (шляхів та прийомів дослідження), як правило, визначають герменевтичні та аналітичні[14]. Інтерпретаційні **герменевтичні** методи (H.Forster), що здебільшого базуються на філологічному матеріалі, стосуються оцінки, витлумачення певних фактів (у т.ч. мовних) та виявлення їх прихованого змісту на основі ключових слів. Більше того, синтетична герменевтика не обмежується однією пам'яткою, а досліджує її як «міст між філологією та історією». Інтерпретаційні методи включають, окрім суто герменевтич-

ного, ряд методик та методів. ***Історичний*** метод (Л. фон Ранке), як правило, служить для визначення достовірності джерела та фактів, описаних в ньому, тобто може бути використаний і для філології. За допомогою ***порівняльного*** (Flik, Reiner) зіставляються паралельні умови в межах одночасних систем, у т.ч. літературних пам'яток. ***Діалектично-системний*** (F.Hegel; K.Marx; М.Покровський), грунтуючись на аналізі тези – антитези, показує принцип розвитку різнотипних систем. ***Понятійно-історичний*** (W.Conze, O.Brunner; R.Kosellek) стосується інтерпретації способу суспільного буття на основі провідних слів певного часу (типу «гроші»). Допоміжну увиразнюючу роль виконує ***генеалого-біографічна*** методика, за допомогою якої враховуються індивідуальні прояви особистості в контексті загально історичного. ***Графічна***, чи картографічна методика, унаочнює виявлені факти у вигляді схем чи на географічній карті для їх подальшої інтерпретації. Групу герменевтичних методів загально гуманітарного спрямування доповнюють лінгвістичні методи, спрямовані на вивчення мовних феноменів, якими виражаються історико-економічні поняття. ***Порівняльно-історичний*** метод (як звертання до різночасових форм різноспоріднених мов) допомагає оцінити історичні реалії у мовному відношенні. ***Системно-структурний*** метод надає змогу розглянути функціонування терміносистеми в залежності від оточуючих позамовних реалій – наприклад, грошової системи. ***Пост-структурні*** методи дозволяють поєднання різнотипних методик у єдиному цілісному описі, що дозволяє простежити синергію історичних феноменів як поєднані, спільні, кооперуючі недетермінованості, що забезпечують самокерованість розвитку[15].

Серед **аналітичних** методів значні перспективи мають методики «***Histoire totale***» чи «нової історії» (F.Braudels, P.Chaunu; D.Groh; W.Wustemeyer), які допомагають виділити цілісні, управляючі компоненти історичного розвитку, взявши на озброєння прийоми квантитативної, структурної та «людської» історії. Історія в них розглядається як поєднання : «мінеральна» чи матеріальна історія – соціальна історія – дієва

історія. Недоліком підходу є спрямованість переважно на історичний, а не на суцільний суспільний процес. Для спрощення складного пошуку проводяться ***репрезентативні вибіркові*** дослідження його складників (підприємств, регіонів, ринків чи товарів) як, наприклад, дослідження історії Німецького митного союзу для розуміння суті митних союзів (Case studies: W.Fischer). Кількісно орієнтовані прийоми «***нової економічної історії***» (Neue Wirtschaftsgeschichte: A.H.Conrad, J.R.Meyer, R.Easterlin, D.C.North – USA; R.W.Fogel, S.E.Engerman; J.Marczewski; P.Vilar; G.S.Murphy; J.Hughes – D.C.Platt) спрямовують на доведення дедуктивних гіпотез за принципом «Що сталося б, якби». Синтезуючі методики «***longue duree***» (E.Bloch, L.Febvre, T.Vasko, J.A.Schumpeter, H.-U.Wehler) допомагають розглядати історію як хвилеподібний процес певної циклічності, кількісні показники якої вирахував Н.Кондратьєв. Прийом ***зіставлення з ідеальним взірцем*** (Idealtyp: M.Weber; A.Mьller-Armack) чи із середнім показником допомагає розкрити окремі відхилення в досягненні цих моделей. Використання об'єктивних аналітичних методів щодо соціального об'єкту стає ефективним лише при оптимальному поєднанні їх із герменевтичними інтерпретаційними методами[16].

Історія вже дозріла до нових методів, і тому історики шукають кардинально інші шляхи, щоб «позбутися суб'єктивного в історії нашого минулого, переглянути проблему з погляду структурності, нових наукових методів»[17]. Оптимальним для цього видається багатофакторний міждисциплінарний методологічний підхід, який випрацювали в постнекласичному періоді[18].

Звертання за допомогою такого підходу на основі широкої джерельної бази (пам'ятки літературної творчості, статистичні звіти, матеріали преси; монетні скарби та прикраси) дозволяє по-новому оцінити історію Буковини[19]. Становлення грошового обігу Буковини виявилося рівнодійною її геополітичному розташуванню в межах Австрії (з 1867 – Австро-Угорщини) та загальнодержавної політики щодо карбування монети. Географічне положення Буковини (низо-

вина між Прутом та Дністром) зумовили переважно сільськогосподарське спрямування її економіки (в межах економічно розвинутих західних провінцій) і деревообробний тип ремесла та промисловості (враховуючи наявність гірських лісів та можливість їх сплаву Черемошем та Прутом). Митні тарифи Австрії (в умовах монетного дефіциту) стимулювали Буковину на зовнішньоторговельні зв'язки своїми сільськогосподарськими товарами та деревом переважно з Росією та з Молдовою (з 1867 р. – з Румунією), яка для Буковини стала своєрідним ринком збуту промислових товарів із західних провінцій. Взамін товарів на Буковину поступали, крім всього, ВРХ, яка в свою чергу перепродувалася в західні провінції. Збільшення грошової маси в Австрії (внаслідок реформ 1857 та 1867 рр. на базі срібного монометалізму до 5 фл. монети на душу населення), засвідчене за архівним матеріалом, призвело до зростання замість зовнішніх саме міжкрайових економічних зв'язків. Успішне проведення на базі золотого монометалізму грошової реформи 1892/1900 рр. збільшило грошову масу до 35 фл. монетами на душу населення. Завдяки налагодженню банківської системи та дешевої робочої сили посилилися інвестиції в буковинську економіку, а з іншого – зміцнилися внутрішньо– та позакрайові економічні зв'язки, що означало поступ Буковини. Буковина у складі Австрії завдяки зусиллям метрополії прокрокувала шлях становлення цивілізації, яка занепала в кровопролитних боях 1914-1918 рр. (у т.ч. і через здобутки цивілізації – порушений безготівковий та кліринговий розрахунок).

Слід зазначити, що, синтезуючи дані історичного, економічного та лінгвістичного аналізу, спостерігаємо кореляцію грошового обігу на Буковині з дією закону «довгої хвилі». Згідно з ним, за розрахунками російського статистика Н.Кондратєва, кожні 50 – 60 років відбуваються соціальні коливання. Й.А.Шумпетер[20] визначив першу «довгу хвилю» 1780-х–1842-х рр. як фазу Першої промислової революції, другу «хвилю» (1842–1897) як «період пари та сталі», а третю (з початку XX століття) – як період електрики, хімії та автомобіля. Іншими словами, кожне технологічне зрушення опосередковано виражається у зміні фінансово-економічних орієнтирів, їх показників, а згодом і грошових реформах, що опосередковано призводить до змін монетно-лічильної термінології, періодизація якої незалежно накладалася на етапи цієї хвилі.

Вивчення термінологічних позначень монет на Буковині XVIII – початку XX ст. допомагає визначити як лінгвістичні, так й історичні особливості формування нумізматичної терміносистеми. За **лінгвістичним** термінознавчим аналізом автор статті[21] визначив, що досліджувана терміносистема може характеризуватися як зразок адаптивної системи, що внаслідок порушення рівноваги у процесі історичного розвитку могла саморегулюватися, тобто водночас пристосуватися як до зовнішніх умов свого функціонування, так і до функціональної зміни внутрішніх властивостей своїх об'єктів – монет. Це адаптивне пристосування здійснювалося в межах терміносистеми на основі поліномінацій – перенесення назв одного типу монет на інший, близький за своїми характеристиками (вагою, розміром, пробою), чим забезпечувалась єдність групи понад 145 років її функціонування на Буковині в складі Австрії.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати кілька специфічних закономірностей (полі-)номінаційних процесів, властивих саме монетно-лічильним найменуванням (МЛН), в основі яких лежить не стільки «принцип подібності функцій»[22], як індивідуально-характерна «прикметна» ознака відображуваного предмета, що стосовно монет у вихідній мові підкреслює їх підвищені якісно-вагові показники (флорин, корона) тощо. Ці закономірності, позначені відносним терміном «закон» як стабільні регулярності можна сформулювати як закони функціональної поліномінації (функціональне перенесення старих термінів на позначення нових грошових одиниць, які мають, завдяки відповідній кількості срібла, (вазі, пробі) подібний грошовий курс, що й попередні: голландський таляр «лев» позначав турецький купуш та австрійський флорин), запозичення номінації (на основі підвищеної якості монети), закріплення номінації (з побутового вжитку в дер-

жавній канцелярії), зникнення чи збереження реліктових поліномінацій (з утвердженням нової терміносистеми), перенесення значень реліктових поліномінацій (при якому поліномінації можуть метонімічно переноситися на суміжні поняття як *гривна*, що виражала такі значення як «шийна прикраса» (VIII-X ст.) – «грошова одиниця» (XI-XIV ст.) – «вагова одиниця» (XV-XVII ст.), отримала завдяки спільним контекстам і значення «штраф» (XIX ст.) тощо). Для збереження поліномінацій важлива їх відповідність закону «найменших зусиль»: короткість, легкість та звучність назви (*лей* замість *гульден*; *руб* замість *гривна*).

Як бачимо, СІД та філологія, межі між якими часто носять умовний характер, взаємно збагачують одне одного, що спонукає до їх спільного розвитку в межах постнекласичної парадигми. У перспективі доцільно зупинитися на взаємозв'язку конкретних філологічних дисциплін з СІД та можливостях їх взаємозбагачення.

1 За концепціями сучасного наукознавства, для історії наукових пошуків характерні три етапи розвитку: класичний (збирання даних), некласичний (створення на їх основі системи) та сучасний постнекласичний (пояснення принципів її розвитку). Саме на сучасному етапі утверджується на основі розуміння синергії об'єктів голістичний (цілісний) підхід, детально описаний в: Пащенко В.М. Методологія природничо-географічних знань. – К.: б.в., 2000. – 320 с.; Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980. – 408 с.; Moser F. Bewusstsein in Raum und Zeit. Grundlagen einer holistischen Weltauffassung auf wissenschaftlicher Basis. – Graz: Leykam, 1989. – c.17; 100 etc.

2 Delort R. Introduction aux sciences auxiliaries de l'histoire. – Paris: Collection Universites, 1969. – 369 p.

3 Kaser K. Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. – Wien; Köln: Böhlau, 1990. – C.282-283; Wagner Rolf. Einführung in die Wirtschafts– und Sozialgeschichte. – Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 1994. – C.19-23.

4 Історичне джерелознавство. Підручник для студентів іст. факультетів / за ред. Я.С.Калакури. – К.: Либідь, 2002. – С.326-342.

5 Там само. – С.116-117.

6. Курас І.Ф., Багмет М.О., Федьков І.І. та ін. Короткий довідник з історії України. – К.: Вища школа, 1994. – С.77.

7 Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. Підручник. – К.: Академія, 2000. – С.11.

8 Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – Вид.2. – К.; Одеса: Либідь, 1991. – С. 48-49.

9 Мясников А. Литературоведение // Словарь литературоведческих терминов / под ред. Тимофеева Л.И., Тураева С.В.. – М.: Просвещение, 1974. – С. 181.

10 Іванюк Б.Ю. Літературознавство // Лексикон загального та порівняльного мовознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.304.

11 Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 54 с.; Дубровіна Л. Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, її об'єкт, предмет, методи і методи і перспективи дослідження в Україні // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Число 5. – К.: Ін-т історії України, 2000. – С.362-377.

12 Чеховський І.Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології). Спец. 07.00.01 – Історія України. Автореф. дис. канд.. істор. наук Чернів. Держ. Університет. – Чернівці, 1996. – С.14; 16; 21.

13 Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. Т.1.– Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.287-288; Костишина М.В. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність. – Чернівці: Рута, 1996. – С.34-35; 52-54; Огуй О. Особливості грошового обігу Буковини 1774-1918 рр. (на матеріалі монетних прикрас) // Буковинський історико-етнографічний збірник. – Вип.4. – Чернівці: Золоті литаври, 2002.— С.65-69.

14 Wagner Rolf. Einführung in die Wirtschafts– und Sozialgeschichte. – Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 1994. – C. 33.

15 Пащенко В.М. Там само, С.158; Хакен Г. там само, С.83-84.

16 Див. детальний опис методів у : Wagner Rolf . Там само – С.19-23.

17 Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т.1-2. -К.:Обереги, 1997. – С.*191*.

18 Вовк С.М., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы: Прут, 1996. – С. *4*.

19 Огуй О.Д. Особливості грошового обігу та монетно-лічильних найменувань на Буковині (1774-1918). – Чернівці, 2003. (в друці).

20 Див: Wagner. – Там само, с.53-54.

21 Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, 1997. – С.180-185; а також:

22 Рядченко Н.Г. Действие внутренних и внешних факторов языкового развития в истории русских денежных названий Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Одесса, 1966. –*С. 21.*

Олександр Лисенко, Тамара Вронська

ФЕНОМЕНИ НАСИЛЬСТВА, ТЕРОРУ І ТЕРОРИЗМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІД ТЕРМІНІВ ДО ЯВИЩ

Твердження, що терор і тероризм старі, як світ, не зовсім відповідає дійсності, оскільки старі не вони, а саме насильство, що лежить в їх основі й викликає стан страху, жаху, тривоги. Тому, перш, ніж розглядати складний феномен цих явищ, особливості їх природи, сутності, форм, складових, спрямованості тощо у Другій світовій війні, варто взагалі звернути увагу на війну як складне соціально-політичне явище, котре породило кілька різновидів насильства, що само по собі необхідно усвідомити.

Трагічні події вересня 2001 р. в США стали своєрідним нагадуванням людству, що тероризм це є ніщо інше, як «нове старе» явище. Тобто всі знали про його існування, але треба було впасти хмарочосам від атаки терористів, щоб примусити громадськість світу, політичних діячів й науковців не тільки замислитись над драматичними наслідками цього страхітливого явища, а й почати аналізувати його витоки та шукати історичне коріння й аналогії.

Правники, психологи, політологи, історики активізували свої дослідження, намагаючись, кожен по-своєму, пояснити причини та наслідки насильства взагалі й терору і тероризму зокрема. Звичайно, студіювання цих явищ велося й до сьогодні. Стверджувати, що цей процес йшов мляво, буде великим перебільшенням. Але ставлення вчених до терору й тероризму було, певною мірою, академічним і навіть терпимим. І тільки тепер, коли тероризм став частиною нашого буття, й прийшло усвідомлення того, що покінчити з ним раз і назавжди не вдасться, актуалізувалася потреба вивчення проявів різних форм насильства у різні історичні епохи.

Треба визнати, що саме поняття «терор», так би мовити, «списане з натури». Добре відомі «червоний терор», «білий терор» тощо. Але чомусь о тій порі, коли вони були реаліями життя, й пізніше, коли форми його набули видозмін, ніхто не називав хвилі сталінських репресій терористичними діями або насильством.

Так і в роки Другої світової й Великої Вітчизняної воєн й десятиріччя після них терором звикли називати виключно політику окупаційної влади. Вже пізніше призвичаїлися до сприйняття дій ОУН та УПА, протистояння українських й польських націоналістів як терористичних. Мало хто згадував про терор влади проти власного населення країни, диверсійно-терористичні за своїм характером методи боротьби радянських партизанів проти гітлерівців, не кажучи вже про теракти, здійснені на окупованій території проти представників німецько-фашистської влади та їх підсобників з числа місцевого населення спеціальними групами з числа працівників НКВС, або підпільниками чи партизанами.

Застосовуючи сьогодні в історичних дослідженнях певний понятійний апарат, варто пам'ятати, що завданням науковців є не тільки знати й володіти певними термінами та вміти оперувати ними, але й прагнути розширити їх зміст через видозміну суті самого явища терору.

Так, насильство, як соціально-політичний феномен, зазвичай, трактується як застосування різних форм примусу з метою отримання або збереження панування, завоювання тих

чи інших привілеїв. Власне йдеться про status quo у разі, коли на сцену історії виступають сили, що властивими виключно їм методами, чинять дії, за інших умов протистояння непридатні.

У дослідженнях доби Великої Вітчизняної війни класифікація насильства, з нашої точки зору, найбільш доречна за ступенем виняткової жорстокості, способів всебічного обґрунтування, ставленням суспільства та суб'єктів терору і тероризму до таких актів, що ведуть за собою інші, супротивні дії.

Типологія насильства та її варіативність теж має враховувати велике коло складових, зважати на об'єктивні та суб'єктивні фактори.

Збройний конфлікт, зіткнення військової сили практично завжди несе з собою насильство у найбільш цинічних та брутальних формах. Опріч того, саме насильство у будь-якій війні, з точки зору стратегії, може бути наступальним та оборонним. У останніх можна виділити окремо ще кілька типів, що вирізняються через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини.

Типологія насильства дозволить дослідникам, розглядаючи терор і тероризм, здійснювати акцент на їх ініціаторах і на стосунках між діючими особами насильства та самими актами насильства, що, у свою чергу, сприятиме більш глибокому розумінню природи цих трагічних явищ у період Другої світової війни. Це важливо ще й у контексті сучасних болісних проблем, оскільки жоден інший відтинок вітчизняної історії не «проростає» й до сьогодні такими непримиренними ідеологічними дискусіями, неприхованою поляризацією суспільства на грунті сприйняття трагічних і багатовимірних подій минулої війни.

Розмірковуючи над проблемою насильства, терору і тероризму, зокрема у будь-якій з воєн, слід зважати на їх типологію у сенсі покладання відповідальності за вчинені терористичні акції. У цьому контексті більшість дослідників вдаються до розмежування воєн на справедливі (визвольні) та загарбницькі.

З точки зору стратегії війна для СРСР була оборонним збройним насильством щодо країн-окупантів гітлерівського блоку, захистом від зовнішньої агресії.

Зважаючи на різноманітні варіанти насильства, варто враховувати і фактори відносності оцінок терору і тероризму, позаяк однією з головних проблем ставлення до цих явищ, особливо у досліджуваний період, залишається так званий «подвійний стандарт». Сутність останнього доволі проста. Терор завжди був і залишається одним з інструментів соціально-політичної дії. Як і будь-який інструмент, він може бути і корисним, «продуктивним», і шкідливим, «деструктивним». Це – питання оцінок. Ті, хто застосовує терор, завжди знаходять для цього численну кількість виправдань та пояснень, вважаючи його «корисним», «продуктивним», або, принаймні, «змушеним». Навпаки, ті, проти кого застосовується терор, зазвичай не знаходять (не хочуть знаходити) цьому ніяких виправдань. Причому часто одна й та сама сторона може й сама застосовувати терор, і бути жертвою терору ворога. І тоді «свій терор» буде завжди виправданий, «чужий», як правило, не буде виправданий ніколи (наприклад, радянський рух опору проти окупантів, протистояння ОУН та УПА – НКВС-МДБ. – *Авт.*). Таким чином, оцінки терору завжди відносні.

Що стосується людської психології у контексті сприйняття терору, то, як правило, виправдовуються два його варіанти. Перший – використовуваний державою, коли він відносно легітимований (або підкріплений статтями чинного кримінального кодексу, зокрема, такими, що підпадали у свій час під визначення – «злочини контрреволюційного характеру». Терор вважався виправданим, коли виявляв волю більшості (реальну волю або її імітацію з боку правлячої еліти), і спрямовувався проти тих, кого ця більшість не сприймала. Прикладами можуть бути тоталітарні фашистські режими в Італії та Німеччині, котрі «гестапівськими методами», (за суттю своєю – терором), поборювали у своїх країнах кримінальну злочинність.

Другий випадок відносної легітимності терору – це терор у межах війни, що ведеться на офіційних підставах. У цьому

випадку він наче б також легітимований і навіть обмежений офіційно визнаними міжнародними правилами ведення війни (враховуючи всю відносність цих «правил» – *Авт.*). Так, терор у найрізноманітніших формах (від знищення «живої сили» та бойової техніки до інформаційного терору) вважається цілком припустимим стосовно військовослужбовців армії противника (це виправдовується, тобто легітимується патріотизмом, необхідністю захисту своєї держави, народу тощо), проте різко засуджується застосування його найбільш жорстоких форм проти цивільного населення супротивної сторони. Більше того, навіть проти солдатів регулярної армії ворога терор вважався припустимим тільки у ситуаціях необхідності, скажімо, відкритих бойових дій; терор проти військовополонених (не тільки вбивство беззбройних, але і, наприклад, застосування катувань) вважалися неприпустимими і ще з початку XX ст. заборонений. Прийнято вважати, що терор проти офіційної армії, що загрожує терором, цілком припустимий, але також тільки з боку регулярної («офіційної») армії. Тоді це – ніяк не «терор», а, хоча й «жахливі», але досить прийнятні «бойові дії». Звичайно всі ці заборони досить часто порушуються, але тоді невідворотними є моральні санкції з боку всього людства (демократичної його частини – *Авт.*) – порушник отримує обвинувачення у людиноненависництві. Іноді моральні санкції обертаються на фізичні. Так, за вироком Нюрнберзького суду в 1945 р., наприклад, оголошені «поза законом» і страчені окремі керівники, верхівка уряду і нацистської партії гітлерівської Німеччини – за «злочини проти людства».

Інший аспект терору у межах війни – це бойові дії неофіційних збройних формувань проти регулярної армії. Це далеко виходить за межі офіційно визнаних військових дій і вважається вже «партизанщиною».

Знову ж, все залежить від того, хто кого оцінює. Німці вважали партизанів «бандитами» і вели з ними жорстоку боротьбу, як з відвертим кримінальним елементом. Хоча з боку сторони, яка захищається і вживає такого року терористичні методи у випадку (і за причин) відвертої слабкості й недостатності сил своєї регулярної армії, зовсім не принципово, одягнений чи ні у військову форму, має чи ні потрібні знаки розрізнення людина, що завдає шкоди противнику.

Отже, «подвійний стандарт», що грунтується на підставі мотивів здійснення терористичних актів, є підставою для оцінки їх як інструменту соціально-політичної боротьби. Все, зрештою, залежить від того, яка сторона і в чиїх інтересах використовує терор. Оскільки оцінювати прийнято не за вчинками, а передусім (і зазвичай) за тими мотивами, якими керується той, хто здійснює вчинок, то пріоритетним вважається не стільки те, що зроблено, скільки те, в ім'я чого це відбулося. І вже потім співставляється з тими нормами й правилами, котрі вважаються (тим, хто здійснив оцінюваний вчинок, або іншим «оцінщиком») справедливими й досконалими.

Саме тому один і той же вчинок однаковою мірою може вважатися і найвищим благом, подвигом в ім'я народу, ідеї або Батьківщини, і кримінальним злочином.

Зло насильства може бути відносно виправданим для попередження ще більшого зла у кількох ситуаціях, серед яких є і така, котра склалася у роки Другої світової: відбиття зовнішньої агресії, насильницький спротив загарбникам, який дозволяв відстояти цілісність держави, життя її громадян, врешті – незмінність державного ладу.

Всесвітня і вітчизняна історія засвідчує, що тотальний терор, на відміну від революційного, масового терору, не обирає собі конкретних жертв. У його межах кожна людина реально чи потенційно є як жертвою терору, так і катом – учасником масового терору. Так, гітлерівський режим першим в історії людства зумів перетворити масовий терор з виключної міри в політиці – у повсякденну практику життя. У цій країні напередодні Другої світової війни сотні тисяч людей стали безпосередніми жертвами терору, інші були залякані ним настільки, що самі йшли в карателі, внаслідок чого отримували своєрідний захист влади, своєрідну індульгенцію і право на життя.

З особливою силою гітлерівський терор проявлявся стосовно до представників інших націй, держав і народів. Всі про-

тивники нацистського режиму, які проживали на окупованих німцями територіях, підлягали фізичному знищенню. Сам процес знищення здійснювався у концентраційних таборах: голод, тортури, нелюдське ставлення швидко скорочували життя ув'язнених. Розстріли та смерть у газових печах були продовженням конвеєру смерті.

Німці ретельно готувалися до окупації тієї чи іншої країни, складаючи наперед проскрипційні списки, картотеки, адресні книги, до яких вносили осіб, що підлягали першочерговому знищенню. У практиці боротьби з партизанським рухом та підпіллям широко використовувалася система заручництва. Остання відома нам і через велику кількість прикладів війни у Чечні, в країнах Сходу, Африки.

Ідеологічне обгрунтування необхідності тотального терору було досить простим для гітлерівців, котрі не вдавалися до складних ідейно-риторичних конструкцій, а оперували простими й досить примітивними формулами. Г.Герінг говорив: «У мене немає совісті, мою совість звуть Адольф Гітлер... Я не збираюсь дотримуватися справедливості, – я повинен лише знищити і винищити, і нічого більше!» Це висловлювання другої людини в імперії нацизму мало коріння у відомих галасливих закликах самого фюрера: «Убивайте, убивайте! Я візьму відповідальність за все... Я позбавлю молодь від химери совісті»[1].

І дійсно, фактор зняття відповідальності з безпосередніх учасників каральних акцій спрацьовував. Озброєні ідейним обгрунтуванням своїх дій, виконавці переконано і безоглядно чинили нелюдські розправи над мирним населенням. За все взяв відповідальність на себе теоретик тотального терору – сам фюрер!

Відмінним за політичним забарвленням, структурною побудовою та й, зрештою, головним – метою та вибором об'єкту, був терор в іншій тоталітарній державі – СРСР. Він став наслідком внутрішньої боротьби за владу, мав кілька етапів, кожен з яких обгрунтовувався у відповідності з конкретно-історичним моментом, наявністю реальної та уявної опозиції тощо.

Терор в СРСР був спрямований не назовні, як це було у Німеччині, (хоча у країні існував внутрішній терор), а всередину, проти своєї власної людності, свого народу. На відміну від тотального нацистського системного терору, сталінська тоталітарщина спиралася на монократичні рішення свого вождя, його антипатії. Проте, незважаючи на відмінності (в окремих рисах) терор у практиці гітлеризму й сталінщини був спільним у одному – перетворенні його у повсякденний інструмент соціально-політичного життя, як за масовістю жертв, так і виконавців – спеціальних каральних органів.

Спільними для Німеччини та СРСР було ставлення переважної більшості населення до терору, або ж, іншими словами, всепокора й навіть певне розуміння, а іноді, схвалення того, що вчиняла владна верхівка.

У об'єкта насильства, котрим був за узагальнюючими ознаками народ кожної зі згаданих тоталітарних країн, тривалий час (віками й десятиріччями) формувалася звичка до покори репресивній владі. Жан-Жак Руссо підкреслював, що : «...будь-яка людина, народжена у рабстві, народжується для рабства... У кайданах раби втрачають все, аж до бажання від них звільнитися, вони починають любити рабство...»[2].

Враховуючи останнє твердження, при оцінці насильства та його проявів у роки війни, окрім вже згаданої на початку даної статті кваліфікації, ми схильні дотримуватись кількох підходів. По-перше, це конкретно-історичні обставини використання насильства, по-друге, моральні аспекти та мотиви його застосування. Урахування останнього грунтується на загальнолюдських цінностях, які є найбільш гуманною етичною системою, моральним еталоном.

Обравши такі підходи, ми свідомі того, що насильство взагалі накладає дегуманізуючий вплив на свідомість і поведінку того, хто його здійснює. Воно має і великий, висловлюючись мовою медиків, «посттравматичний синдром», коли тривалий час потому справляє руйнуючий вплив на свідомість та мораль учасників актів насильства – його ініціаторів та жертв.

Російський філософ В.С.Біблер слушно зауважував: «Вітчизняна війна була війною справедливою. Але, убиваючи на фронті, ми вбивали не тільки того фашиста, якого вбивали безпосередньо, ми убивали і людину в собі. Я пройшов війну, я знаю, це величезна трагедія, тому що кожне убивство – є убивство і себе, це рефлективно»[3].

Дійсно, історія воєн, конфліктів, зіткнень на будь-якому грунті (економічному, національному, релігійному, політичному) доводить, що насильство завжди, незалежно від ступеня його виправданості, призводить до високого ступеня деформації особистості того, хто його здійснює. Прикладів таких деформацій не тільки моральних принципів особистості, але й взагалі моралі цілого суспільства минула війна дала доволі. Вже кілька повоєнних поколінь мають «щедрі ужинки» від шлейфу війни – страждають від її моральних наслідків, від різнополюсного сприйняття насильства, котре одна сторона визнає як «національно-визвольну» боротьбу, а інша – як «боротьбу з бандитизмом», одна – як окупацію, інша – як визволення.

Тривале насильство робить людину більш жорстокою, послаблює чутливість до страждань інших і, взагалі, зрештою, як правило, призводить до того чи іншого ступеня деформації особистості, котра тим сильніша, чим більшим та систематичнішим за масштабами було насильство, яке та чи інша людина завдавала іншим, або ж відчувала на собі або своїх близьких та рідних. Це виявляється як у дні війни, так і після неї. Мораль, уражена війною, дається взнаки і на ставленні навіть до праху вчорашнього ворога, до його поховань. Знищення та руйнування могил учорашніх ворогів – офіцерів та солдатів армії III рейху, котрі знайшли свій останній спочинок в українській землі, стало страшною реалією минулої війни. Пам'ять про насильство робила цілком порядних громадян здатними на нелюдські вчинки. Ця ж «пам'ять» дається взнаки і сьогодні у справі примирення й порозуміння між різними гілками політиків та групами учасників минулої війни.

Таким чином, події минулої війни з усією очевидністю довод-

дять, що людство навчилося боротися з насильством тільки насильницькими методами. На практиці, на жаль, цього важко уникнути й дотепер.

У контексті сказаного не можна проігнорувати і широковідому теорію «справедливої війни», котра, проте, ні у якому разі не повинна сприйматися спрощено. Класичне її сприйняття грунтується на поглядах, обгрунтованих ще до нашої ери та у середньовіччя християнськими теологами й філософами Фомою Аквінським, Гуго Гроцієм та іншими. Прибічники теорії «справедливої війни» намагалися обгрунтувати доречність окремих випадків застосування насильства. Так, Фома Аквінський вважав, що насильство виправдане, якщо: той, кого атакують, заслуговує на це; насильство застосовується легітимною владою; насильство застосовується з «правильною» метою; загальне зло, спричинене насильством, війною, менше, ніж добро, отримане після неї[4].

Всі ці тези середньовічного філософа можна застосувати на користь аргументації дій у роки війни і радянських партизанів проти окупаційних гітлерівських військ, і НКВС-МДБ проти формувань ОУН та УПА, і останніх – проти перших з урахуванням тези – «про добро, отримане після». Проте більшість положень теорії «справедливої війни» є настільки розмитими, що їх важко повною мірою застосувати для згаданих конкретних історичних збройних зіткнень, протистоянь та інших форм насильства.

Теорія «справедливої війни» встановлює і певні обмеження для застосування насильства, зокрема і до мирного населення, і до тих, хто капітулював тощо. Гуманістичні положення цієї теорії лягли в основу сучасного міжнародного гуманітарного права.

Втім, як це й не прикро констатувати, Друга світова і Велика Вітчизняна війни, грубі порушення в них норм права щодо збройних конфліктів довели, що всі напрацьовані за столами міжнародних форумів найкращі закони та норми, іншими словами «етикет війни», ігнорувалася.

Зрозуміло, що у загарбницьких війнах терор і тероризм, як складові умисного агресивного насильства, сприймаються та

оцінюються, як правило, однозначно негативно і не вимагають глибинного аналізу. Це очевидно, наприклад, у випадку аналізу окупаційного нацистського терору проти мирного населення у роки Великої Вітчизняної війни.

Дещо складнішою уявляється проблема оцінки цих явищ у разі їх застосування в оборонному насильстві, під час «справедливої війни», зокрема, проти окупаційної влади або ж у випадку обопільного застосування терористичних акцій у протистоянні ОУН та УПА та військових формувань радянської армії й частин НКВС–МДБ. Останнє взагалі важко класифікувати за даною типологією і вимагає окремого розгляду та аналізу.

Ще складнішими, з точки зору типології, уявляються терористичні дії (навіть і у відповідь на агресію), котрі здійснюються поза полем бою, в тилу, а, тим більше такі, котрі вважалися «справедливими» кожною зі сторін протиборства, зокрема, у громадянській братовбивчій війні. Для прикладу можна навести дії військовиків ОУН та УПА – з одного боку, та вояків винищувальних загонів, котрі представляли «легітимну» радянську владу у західному регіоні УРСР.

Як вже зазначалося вище, аналіз насильства як явища засвідчує, що підходи до вирішення проблеми його моральної виправданості страждають на однобічність. Вони або підпорядковують мораль політичній доцільності, або підміняють політичний реалізм абстрактним моралізуванням.

Не вдаючись до глибокого аналізу різних точок зору, а виходячи з певного комплексу загальнолюдських моральних цінностей, які розглядаємо як найбільш гуманну етичну систему, зазначимо, що насильство, спрямоване на відсіч зовнішній агресії, на захист громадян від масового інтенсивного терору тоталітарного режиму, на придушення антиурядового насильства в умовах демократичної держави, є виправданим політично і морально.

Терор як невід'ємна складова насильства посідав у роки Другої світової війни одне з непочесних перших місць. Жоден зі збройних конфліктів, воєн XX століття не може зрівнятися за розмаїттям форм терору, терористичних акцій воєнного лихоліття та повоєнних років в СРСР і Україні зокрема. Всі відомі вияви цих явищ – від фізичного насильства, знищення матеріальних об'єктів (підпали, отруєння води, руйнування різних об'єктів) до морально-психологічного тиску (погрози, шантаж, ультиматуми, взяття заручників) – були реаліями буремного воєнного лихоліття. Тому і розгляд цього явища у досліджуваний період не може бути спрощеним та однобічним, хоча і має базуватися на певних, визначених і усталених критеріях.

Варто, передусім, зауважити, що Друга світова війна зумовила одночасне існування двох інструментів насильства – державного терору, притаманного як системі, що існувала в СРСР, так і в Німеччині, та власне конкретних виявів тероризму й екстремізму, котрі, як досить ефективні методи впливу на ворога, або потенційного противника, були узяті на озброєння воюючими сторонами та політичними опонентами.

Відштовхуючись від загальної ознаки двох тоталітарних режимів – використання державного терору з метою централізації та зміцнення особистої влади Сталіна в СРСР та Гітлера у Німеччині, – можна дійти певного узагальнення.

Ці дві країни вступили у війну, маючи неабиякий досвід та «здобутки» у реальному впровадженні державного терору в повсякденне життя і не відмовлялися від цього ефективного методу протягом всіх років війни, тільки корегуючи його залежно від об'єктивних та суб'єктивних факторів соціально-політичної обстановки.

Розглядати феномени терору і тероризму, варто як складову насильства взагалі, а також виокремлюючи при цьому: терор окупантів проти мирного населення, терористичні акти партизанів проти окупаційних військ, як найбільш ефективний метод боротьби у тилу ворога, терористичні акти військових угруповань ОУН та УПА проти радянської влади (як політичного ворога та опонента) і проти її симпатиків – цивільного населення (мобілізованого на роботу зі східних областей СРСР), і, нарешті, – державний терор проти власного народу, коли «рідна» радянська влада після важких років оку-

пації випробовувала на міцність методами терору свій народ.

Некоректними та глибоко помилковими за своєю сутністю вважаємо позицію деяких вчених, котрі, аналізуючи державний терор напередодні війни та здійснюючи порівняльний аналіз його виявів з боку головних країн-учасниць, вважають, що коли в СРСР «акції внутрішнього державного тероризму ініціювалися прагненням владної верхівки зміцнити інтернаціональну за своєю сутністю соціалістичну єдність народів і переслідували мету покращення життя звичайних трудящих, то фашистські диктатури у Європі споконвічно були расистськими, не приховували своїх експансіоністських планів у зовнішній політиці і спиралися на підтримку буржуазії, воєнної аристократії, банкірів і промисловців, інтереси котрих вони і обстоювали»[5].

Навіть плюралізм думок і сповідування різних політичних ідей, не дає підстав для такого некоректного порівняння.

Розглядаючи державний терор у роки Другої світової війни, слід також уникати помилкової спокуси підміни або ототожнення деяких понять, зокрема «терор» і «репресії», оскільки це явища різного рівня. Треба мати на увазі те, що специфіка репресій полягає в тому, що вони синонімізують поняття покарання, яке здійснюється державними органами за порушення встановленого правопорядку. Адже, попри зовнішню схожість з політичним терором, репресії відрізняються від терору меншими масштабами каральних заходів, наявністю конкретних адресатів, а також тим, що, принаймні, декларативно обмежені діючим законодавством. На відміну від державного терору репресії мають більше інструментальний, ніж демонстративний характер. Неважко помітити, що терор і репресії розділяє досить тонка, а часто й умовна грань. Її в обох напрямах часто перетинали радянські силові структури у період 1943-1945 рр. зокрема, й тоді, коли на звільнених від гітлерівських загарбників західноукраїнських землях зустріли збройний опір оунівського підпілля й УПА. Здебільшого методи і засоби боротьби з «бандитизмом» набували форм позасудових розправ (тобто – терору) з членами «бандформувань» без особливого врахування ступеня участі і

провини кожного. Репресії ж вживалися до рідних і симпатиків учасників національно-визвольного руху.

Державний терор межував та досить «органічно» співіснував поряд з репресіями стосовно цивільного населення цього та інших регіонів України. Перебування пересічних громадян у стані жаху, перманентного залякування репресіями за невчинені злочини, зокрема, навіть за перебування на окупованій території, поступово охоплювало павутинням морально-психологічного заручництва велику кількість населення держави.

Взагалі ж вододіл між явищами терору і тероризму також досить тонкий, хоча й має певні критерії (ознаки, риси). По-перше, тероризм має не тотальний, а локальний характер. По-друге, суб'єкти тероризму (на відміну від суб'єктів терору) не мають не те що необмеженої, а будь-якої легітимної влади над соціальним контингентом, де вони оперують. По-третє, терористичні акти переслідують мету домогтися певних результатів, примусивши об'єкт тероризму прийняти певне рішення. У даному випадку насильство не є самоціллю, а засобом досягнення мети. При цьому особливого значення набуває створення обстановки страху, залякування, погроз новими терористичними акціями і, відтак, запровадження у суспільстві атмосфери тотального терору.

Деякі науковці схильні вважати відмінною ознакою тероризму те, що він є акцією не воєнного чи політичного, а кримінального насильства і «навіть наявність політичної мотивації в діяннях не перетворює терористів у політичну силу, оскільки будь-яка організація тільки тоді може вважатися політичною, коли у своїй діяльності спирається на широкі верстви населення»[6]. З таким твердженням важко погодитися. Так, наприклад, ОУН і УПА, які спиралися в основному на підтримку тільки одного – західного – регіону України, проте, безумовно, виступали в якості військово-політичного фактора. З точки зору довоєнної польської влади, а потім гітлерівської окупаційної адміністрації і радянських органів влади це були «бандити», «кримінальний елемент», а де-факто – діяли як політична опозиція, застосовуючи терористичну тактику і

засоби. І хоча судили їх у 1944-1945 рр. за Кримінальним кодексом УРСР, але у відповідністю з «політичними» статтями. Подібним чином нацисти ставилися до українського та польського націоналістичного та радянського підпілля і партизанів, називаючи їх «бандитами» і «терористами», хоча це був не кримінальний, а політичний за своєю суттю і спрямованістю рух Опору, який діяв іманентними методами: терактами, диверсіями, засідками, підпалами, вибухами на комунікаціях тощо.

Риси тероризму виразно проступають в діях польських, українських і радянських партизанів та підпільників у тих випадках, коли вони протистояли один одному. Особливо яскраво виявилися такі ознаки тероризму як прагнення залякати супротивника та співчуваюче йому населення під час українсько-польського протистояння 1942-1945 рр., коли засобом досягнення політичної мети стали масові вбивства цивільного населення на національному та конфесійному грунті.

Виведення тероризму за межі політичної сфери спричиняє низку патових ситуацій у класифікації таких феноменів як боротьба партизанів і підпільників проти окупантів і взагалі Руху Опору у всіх його проявах. Російський дослідник Ю.М.Антонян вважає діяльність радянських партизанів та підпільників різновидом тероризму[7]. При цьому автор наголошує, що він має на увазі не кримінально-правове, а кримінологічне розуміння тероризму. Однак це практично нічого не змінює для історичної інтерпретації цього явища, оскільки і перше, і друге можливе тільки стосовно злочинів і суміжних з ними дій. Але тоді виходить, що боротьба партизанів і підпільників проти загарбників – це вияв злочинності. Так воно і було з точки зору окупантів. З позиції радянської сторони – це була визвольна, справедлива боротьба проти поневолювачів, у якій застосовувався весь спектр наявних засобів, з терористичними включно.

Дослідник В.П.Смельянов вважає, що партизанська війна «не має нічого спільного з тероризмом, оскільки вона є складовою частиною загальної боротьби радянського народу за свій суверенітет, втілений в суверенітеті державному. Партизанські загони не просто виражали інтереси народу, вони складалися з самого народу»[8].

Стосовно України можна говорити, що радянські партизани стали виразниками інтересів не всього її народу, а тільки тієї частини, яка симпатизувала більшовицькому режиму. Щодо особового складу партизанських загонів, то він дійсно був справді народним. Народними месниками ставали селяни, робітники, представники інтелігенції, військовослужбовці-оточенці. Та при цьому потрібно мати на увазі, що майже всі помітні своїми діями партизанські загони й підпільні групи створювалися й очолювалися чекістами або партійними функціонерами. «Всенародна війна» у ворожому тилу була організована матеріально і морально забезпечена в основному з «Великої землі». І в цьому немає нічого дивного, оскільки характер гітлерівського окупаційного режиму не залишав жодних шансів на успіх справді всенародному вияву невдоволення загарбниками: він негайно і жорстоко придушувався методами терору в зародку. Об'єктивні (відсутність лісів, матеріальних засобів) та суб'єктивні (більшість чоловіків перебувала на фронті, а ті, хто залишився, були не спроможні чинити дійовий спротив нацистам) умови визначальним чином вплинули на характер і спосіб організації Руху Опору. Тому після того, як партійне підпілля значною мірою було виявлене і знешкоджене окупантами, цією справою займалися головним чином НКВС і НКДБ. Диверсійно-розвідувальні (а згодом диверсійно-терористичні) групи, які закидалися по цій лінії у ворожий тил, фактично вели війну проти ворога засобами терору і тероризму.

За сукупністю багатьох ознак можна провести паралелі між тероризмом і диверсією. Під останнє поняття підпадають підпали, вибухи, організація катастроф на всіх видах транспорту, обвалів, затоплень, масове отруєння людей і тварин, розповсюдження епідемій, епізоотій, епіфітотій тощо, коли такі дії переслідують опосередковану мету, містять загрозу терактом і мають на меті залякування, а також підготовхують до прийняття певних рішень чи відмову від таких. Різниця, на думку правознавців, полягає в тому, що диверсанти діють

приховано, а терористи відкрито, демонстративно, висуваючи свої вимоги. Якщо мета диверсії досягається в рамках акту насильства, то насильство через теракт є тільки однією з важливих умов формування волі та рішення потерпілого чи потерпілих. Втім, і в цьому випадку грань між актом терористичного спрямування й диверсією досить тонка і в багатьох випадках стирається, оскільки чимало явищ і подій воєнної доби мало спільні риси.

З позиції юриспруденції навмисне вбивство за низкою зовнішніх ознак також може мати спільні риси з тероризмом, але тільки в тому випадку, коли воно є засобом залякування чи впливу на будь-кого з метою коригування і спрямування поведінки певної групи людей чи владної інституції в потрібному для організаторів убивства руслі.

Виникає питання: як можна класифікувати дії радянських, польських, українських партизанів і підпільників, спрямовані проти гітлерівських окупантів ?

Цілком очевидно, що безпосередні сутички з ворогом мали характер бойових дій і тому підпадають під дефініцію «війна» або «військові дії». Такими можна вважати і бої оунівських підрозділів проти радянських партизанів, відділів Армії Крайової (АК), а також військ НКВС на завершальному етапі війни та повоєнний період.

Разом з тим, окремі акції партизанів та підпільників очевидно виходять за межі військових дій і якщо не є тероризмом у чистому вигляді, то мають ті чи інші його ознаки. Теракти проти представників німецько-румунської адміністрації та їх поплічників з місцевого населення мали на меті звичайно ж не зменшити число окупантів і завдати їм втрат, а сіяли зерно страху і, за задумом їх організаторів, мали послабити утиски «нового порядку». Проте гітлерівський і румунський окупаційний режим не лише не йшов на поступки, а відповідав терором на акти терору і тероризму, здійснюючи каральні акції, знищуючи заручників та вживаючи ще жорстокіших заходів до непокірних.

Дії терористичної спрямованості характеризують українсько-польське протистояння в період війни, коли польське під-

пілля, маючи на меті відновити польську державу в довоєнних кордонах і «поставити українців на місце», тероризувало українське населення, а також українські збройні формування задля стратегічних цілей – витіснення поляків з західноукраїнських земель, – діяли аналогічно.

Елементи тероризму були характерними для членів ОУН і вояків УПА на території західних областей УРСР після вигнання гітлерівських військ. Засоби, які вживалися щодо радянсько-партійного активу, фахівців, котрі прибували з інших регіонів республіки і цивільного населення, яке підтримувало заходи радянської влади, також можна кваліфікувати як терористичні. Радянська влада застосовувала терор, прагнучи зменшити не тільки кількість безпосередніх учасників націоналістичного підпілля, але й їх родини і потенційну опозицію в особі УГКЦ.

Ознаки тероризму чітко простежуються у діях радикальних польських та українських сил в ході переселення польського та українського населення згідно з угодою 1944 р. між урядами Польщі та УРСР. Операція «Вісла» дає підстави говорити про вияв державного терору польської влади стосовно українського населення.

Характер діяльності ОУН та УПА в роки війни на повний зріст ставить проблему визначення їх статусу і класифікації засобів, за допомогою яких вони прагнули досягти поставленої мети. Відмежовуючи національно-визвольний рух від міжнародного тероризму, дослідник проблем терору та тероризму Є.Г.Ляхов, серед іншого, зазначає: «Вирішити питання про те, відносити ту чи іншу організацію до визвольної чи терористичної слід, спираючись на поняття й ознаки нації (народу), яка бореться за своє визволення, і міжнародного тероризму. ...Міжнародні права нації (народу), що бореться, визначається правом на самовизначення. Нація в особі відповідної організації може... застосовувати в будь-якій формі примус проти держави-колонізатора й агресора, користуватися в процесі боротьби міжнародною допомогою і захистом... Акти міжнародного тероризму є міжнародним злочином, тобто, заборонені міжнародним правом. Таким чином, групи, що їх здій-

снюють, не можуть претендувати на назву визвольної організації»[9]. Останнє положення, коли його формально зкалькувати на діяльність ОУН і УПА, може дати парадоксальні результати. Як відомо, ОУН виникла і формувалася поза межами квазідержавного утворення – УРСР. І хоча довоєнний період пов'язаний з етнічними українськими анклавами у складі Польщі, що в період з вересня 1939 до червня 1941 р. були «возз'єднані» з Великою Україною, похідні групи вже розколотої на ОУН (М) та ОУН (Б) вирушили через німецько-радянський кордон саме з території третього рейху. Це означає, що за формальними ознаками їх (при бажанні) можна вважати міжнародними терористичними групами, які знищували радянсько-партійний актив, ар'єргарди регулярних військ, захоплюючи владу в залишених населених пунктах. Уряди Польщі і Радянського Союзу відмовляли ОУН у легітимності, гітлерівці до певного часу заохочували її діяльність у руслі власних геополітичних інтересів. Коли ж ОУН заявила претензії на право репрезентувати державницькі прагнення й ідеали українського народу, нацисти вдалися до терору проти націоналістів. Отже, сприймаючи ОУН та УПА поза сферою правового поля, всі вказані режими вдалися до терору щодо учасників національно-визвольних змагань в Україні. У відповідь ОУН та УПА діяли терористичними методами задля досягнення поставленої мети – відродження Української держави.

Як бачимо з цього прикладу, з формально-правової точки зору радянська влада могла вважати оунівців міжнародними терористами. З позиції україноцентризму ОУН і УПА посіли місце національно-визвольних інституцій в роки Другої світової війни і повоєнний період.

Ця, і подібні їй метаморфози трапляються щоразу, коли дослідник займає позицію однієї протидіючих сторони. З цього випливає принциповий, концептуальний висновок про відсутність універсальних критеріїв для правової оцінки таких складних явищ, про які йдеться. Адже з точки зору окупантів злочинцями були всі, хто в тилу протидіяв німецькій та румунській адміністрації (тобто радянські, польські та

українські партизани й підпільники), з точки зору радянської влади такими саме порушниками закону були оунівці й упівці; нарешті, представники не тільки праворадикального, а й центристського спектру українського національного табору вважали дії сталінського режиму (депортації, насадження колгоспів, насильницька радянізація, переслідування УГКЦ) і окупаційних властей (терор, геноцид, розстріл заручників) злочинними.

Таким чином, виникає питання: чи можна однозначно дивитися на терористичні акції доби Великої Вітчизняної війни, виходячи тільки з однієї якоїсь позиції? Можливо варто глибше аналізувати їх в цілому, переймаючись пошуком відповідей на складні й доволі болісні та «делікатні» питання?

Відтак переконуємося, що формально-правові підходи «пробуксовують», коли необхідно дати аналіз таких динамічних, суперечливих і неоднозначних процесів, які відбувалися в період Другої світової війни. Адекватний результат можна отримати тільки тоді, коли проектувати ці події на матрицю конкретно-історичної ситуації і висвітлення того чи іншого явища в певному, окремо взятому юридичному полі.

---

1 Цитується за: Ольшанский Д.В. Психология террора. – М., 2002, – С.48.

2 Руссо. Ж.-Ж. Трактаты. – М., 1969. – С.153-154.

3 Перестройка и нравственность (материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. –1990. – № 7. – С.13-14.

4 Дмитриев А.В., Залысин И.Ю. Насилие: социо-политический анализ. – М., 2000. – С.197.

5 Петрищев В.Е. Заметки о терроризме. – М., 2001. – С.207.

6 Емельянов В.П. Терроризм как явление и состав преступления. – Харьков, 1999. – С.83.

7 Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М., 1998. – С.94-119.

8 Емельянов В.П. – Указ. соч. – С.82-83.

9 Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения. – М., 1991. – С.41-42.

Олена Суховарова-Жорнова

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОРТРЕТІВ XVII – XVIII СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Історичні портрети XVII – XVIII століть представляють цікаве джерело для дослідників історії та мистецтва. Більшість з цих портретів зберігається в музейних скарбницях України, Польщі, Росії, решта в церквах Західної України та приватних колекціях. Портрети козацької старшини, польської шляхти, представників Російського уряду, міщан, церковних діячів, ватажків народно-визвольного руху являють цінну інформацію для наукових досліджень. Велика кількість портретів XVII – XVIII століть ще очікує свого атребутування: встановлення особи портретованого, авторства та датування. Іноді досліднику достатньо нетривалого часу для визначення твору. Але в більшості випадків процес вивчення живописного полотна вимагає комплексного, послідовного аналізу. Нажаль, методика дослідження історичних портретів досі не була розроблена. Мистецтвознавці внесли значний вклад в вивчення портретного живопису, хоча більшу увагу вони звертали на живопис, а не на його історичні аспекти.

Історичний жанр в українському мистецтві породжується новою добою на рубежі XVI – XVII століть. Спочатку віяння історизму в мистецтві було дуже слабким, тому що твори писалися на замовлення. Але згодом, незалежно від волі замовника, у цей жанр проникли реалістичні віяння.

Вивчення живописного полотна, в даному випадку портрета, повинно включати великий спектр досліджень. Проводиться аналіз із широким обсягом мистецтвознавчих та історичних питань: техніко – технологічне дослідження художніх особливостей, встановлення оригінальності полотна, авторства чи принаймні художньої школи, визначення портретованої особи, його біографії, вивчення гербів, написів, атрибутів, географічного походження, утилітарного призначення.

Щоб не потрапити в пастку народного примітиву, слід звертатися до історичних джерел. Саме з історичних джерел ми дізнаємося вік портретованого, достовірний опис його зовнішності, риси характеру, манеру поведінки. Професійний рівень українських живописців вже з XVII ст. був на такому високому щаблі, що міг передати усі ці характерні особливості зовнішності та внутрішнього світу.

Дуже важливо при дослідженні портрета визначитися з достовірністю зображеної особи. Деякі українські майстри XVII – XVIII ст. часто створювали образ певної історичної особи. В результаті виходив оспіваний народом образ, який іноді зовсім не мав нічого спільного в зовнішності з оригіналом. До такого роду живописних творів відносяться портрети-образи Дмитра Байди-Вишневецького (НМІУ), Анастасії Лісовської (ЛІМ), Федора Кортіатовича (Мукачівський монастир), Єрмака (НМІУ), князя Андрія Боголюбського (до 1941 р. в НХМУ), гетьмана Якова Іскри-Остряниці (ДІМ)*. Усі вони писалися за уявою автора набагато пізніше життя портретованих.

Історичними джерелами можна підтвердити достовірність зображеного, чи навпаки, піддати сумніву та спростувати портрет. Найкращим прикладом є портрети І. Мазепи. Виходячи з логічного глузду І.Мазепа став гетьманом після 50 років – тобто вже не міг бути зображений молодим хлопцем, як його ідеалізували живописці XIX ст.

Вже в XIX ст. дослідник портретів гетьмана І.Мазепи Андрій Цимбалістов прийшов до висновків, що достовірних портретів майже не збереглося, більшість з них носять спростований характер, а деякі і зовсім не відповідають дійсному образу. На його думку відмінною рисою в зовнішності є те, що усі гетьмани носили тільки вуса, а І.Мазепа мав ще клиновидну, сивоволосу, поділену надвоє бороду. Ним були вивчені дослідження знавця старовини – М.Берлинського, який свідчить, що достовірний портрет знаходився в Києво-братському монастирі, але був знищений за наказом Митрополита

* Див. Умовні скорочення.

київського Самуїла Мислявського.[1] І таке свідчення непоодиноке.

Дійсно, після накладання анафеми на Івана Мазепу усі портрети гетьмана та його прибічника Пилипа Орлика були знищені. Отже, ми маємо звертатися до західноєвропейських джерел. До більш достовірних портретних зображень Івана Мазепи слід віднести гравюру з картини Самуеля Фалька (1796 р.) роботи Даніеля Бейля, яка знаходиться в «Описі України» Гійома Левассера де Боплана.[2] Від решти портретних зображень козацької старшини його відрізняє вираз обличчя, погляд рішучої, імпульсивної людини, постава худорлявого чоловіка, одягнутого в лати, з булавою в правій руці.

Портретне зображення І.Мазепи, за свідченнями М.Берлинського, яке знаходиться в «Історії Малоросії» Бантиша-Каменського, дуже спрощене і не відповідає дійсності, так як гравер О.Осипов зробив зображення для цієї книги з картини відомого російського художника І.Нікітина «Напольний гетьман».

Справа в тому, що в образі «Напольного гетьмана» деякі митці вбачали Івана Мазепу. Довгий час не могли встановити, хто зображений на нікітенському портреті. Дослідник портретного живопису В.Петров в 1962 р. відмічав, що полотно є одним з цінніших історичних пам'яток петровського часу і датується 1720-ми рр.: «Запалені, злегка зщулені очі з їх пильним, допитливим поглядом виражають гострий розум та спокійну рішучість. В усьому вигляді гетьмана відчувається внутрішня сила і глибока свідомість своєї гідності, притаманна великим людям».[3] Пізніше робилися копії з цього портрета і в музеях України вони атрибутовані, як портрети І.Мазепи. Але, навіть враховуючи той факт, що портрет прижиттєвий, а І Мазепа помер в 1709 р., – вже не можна стверджувати, що І.Нікітін зобразив його в 1720-х рр. Насправді на портреті зображений зовсім інший напольний гетьман – Павло Полуботок, коли в 1723 р. знаходився в Петропавлівській фортеці разом з генеральним суддею Іваном Чарнишем, генеральним писарем Семеном Савичем та іншими представниками української козацької старшини. Отже, ще раз потрібно наголосити, що при виборі певного портретного зображення в цілях ілюстративного матеріалу необхідно бути впевненим у його достовірності.

Отже, іконографія вимагає вивчення документального матеріалу, різних історичних джерел: літописів, оповідань, щоденників, листів, прижиттєвих зображень. Для адекватності інформації потрібно керуватися джерелами співвітчизників та не цуратися іноземних авторів. За свідченнями сірійського мандрівника Павла Алепського, козацькі живописці XVII ст. досягали великої портретної схожості й живописної майстерності. Безперечно, образ Богдана Хмельницького буде звеличений, оспівані його подвиги, описана бездоганно зовнішність. А якщо одночасно вивчати джерела інших народів, то можна дізнатися про речі, замовчані нашими співвітчизниками. Звернемося, наприклад, до книги італійця Лоренцо Красco «Елогії уславлення воїначальникам»: «Знаменитий силою тіла й хитрістю розуму, щоб побороти шляхту, він озброїв селян.... Хоч був в союзі з татарами, московітами, турками, часто ламав їм віру, втім однім не ламаючи свого слова. Хоча, невдячний вітчизні, бо прискорив обіцянку їй до основи. Непостійний покидав замки та йшов під шатра. Чоловік без всякої релігії вмер без неї неспокійно, бо його бунтівничий дух одна смерть могла втихомирити». Що до візуально-психологічного портрету автор зображує Б.Хмельницького так: «Він мав велике обличчя, був чорнявий, міцного тіла, швидкого розуму, палкий до розуміння важливих справ, розважний у пригодах, відданий пияцтву й жорстокості, речистий, повний хитрощів».[4] Отже, цей «портрет» дуже влучно доповнює його образ, створений співвітчизниками.

Часто майстру портретного живопису вдавалося створити реалістичний образ портретованого. Так, наприклад, образ видатного політика – Богдана Хмельницького, створеного двірським художником литовського гетьмана Януша Радзівіла – А.Вестерфельдом, сповнений епічної величі та демократичної простоти. Відомо, що саме за цією картиною була зроблена гравюра голландським майстром з Гданська Вільгель-

мом Гондіусом, приурочена Білоцерківській угоді з Польщею у 1651 р. Цей портрет є достовірним джерелом, яке поєднує нас з історичними подіями народно-визвольної війни українського народу в XVII столітті. Образ Богдана Хмельницького, створений його сучасником, вдало передає дух козацького ватажка та, в якійсь мірі, відношення співвітчизників.

Низка портретних зображень гетьмана Богдана Хмельницького з Національного художнього музею, Національного музею історії України, Чернігівського історичного музею за свідченнями дослідників портретного живопису М.Анікіна та Ф. Уманцева написана іконописцями Києво-Печерської лаври.[5] Крім того, портрети цілком розкривають соціальний стан зображеного, одягненого в парадне вбрання, з булавою в руці. Професійним майстрам вдалося передати глибокий духовний зміст людини.

Найбільше цінуються портрети, написані реалістично, без прикрас. Цінним історичним джерелом є реалістичний портрет Івана Самойловича, який зберігається в Художньому музеї Ростова-на-Дону. Правдиво відтворені глибокі зморшки навколо рота, характерна лінія губ, обрамлених смугою звислих вусів, сповнений глибокого роздуму вираз очей.

Вивчення документального матеріалу розкриває також історію портрета, надає інформацію про власників, де і коли було створене живописне полотно.

Важливим джерелом дослідження для визначення деяких портретів виступають портретні зображення на іконах XVII-XVIII століть. На них можна побачити представників російського та українського уряду, українських козаків, церковних діячів. Так, на іконі «Розп'яття» з церкви міста Пирятина, яка нині знаходиться в Національному художньому музеї України, зображений лубенський полковник Леонтій Свічка.

Філософія доби бароко дозволяла виразити своє ставлення до певної історичної особи, тому не дивно, що поруч з Богородицею ми можемо побачити Богдана Хмельницького чи Павла Полуботка.

Іноді майстер навіть надавав самим святим образам схожості з національними героями – І. Гонтою, Б.Хмельницьким. По-

дібний тон – зображувати на релігійному полотні самих замовників та його близьких сягає з доби Відродження в Західній Європі. Святі були подібні до певних історичних діячів, донатори зображувалися навколішках біля образу. Саме такі сюжети знайшли своє розповсюдження і на Україні, але трохи пізніше – з XVII століття. Донатори часто замовляли ікони святих, яким іконописці надавали певної схожості з замовниками, або членами його родини, як в образі Св. Уляни (1732 р.) з Спасо – Преображенської церкви с. Великі Сорочинці Полтавської області Іван Реклинський зобразив жінку Данила Апостола – Уляну. В образах святих зображувалися крім донаторів діячі-просвітники. Так, на відомій мініатюрі рукописного Служебника Іов Борецький в образі святого Іоанна Златоуста зобразив Петра Могилу в малиновому сакосі на тлі міського краєвиду.

В Західній Україні художники не мали подібної звички прирівнювати донаторів до святих, хоча і могли їх зобразити поруч. Тому приклад натрунна ікона «Три святі» з Львівської картинної галереї. На ній зображено три постаті святих, а внизу в три рази меншу за них постать пана В. Понели. Традиція зображувати донаторів біля Богородиці існувала і на Західній Україні, як, наприклад, у кафедральному соборі м. Львова зберігається ікона Богородиці з портретом Катерини Домогалич (худ. Ю.Вольфовича), з Троїцької церкви с. Потелич на іконах Івана Рутковича «Моління» (1682, 1683 рр.) зображені портрети донаторів – Марії Коровці з сином на одній та молодого подружжя – на іншій. Подібні зображення можна побачити на іконах-портретах вірменської родини (1612 р., ЛІМ), Марії Афендик (1700, ЛКГ). Присутність донатора на іконостасній центральній іконі було актом високих почестей і визнання його заслуг перед громадою.

Виключення становлять прогресивні майстри, які отримали освіту в Західній Європі. Вони, частіше, були художниками королівських родин, і підносили їх членів до святих образів. Так, Ю.Шимонович на іконі «Благовіщення» в образі Марії зобразив королеву Марію Казимиру (ЛКГ). Обличчя корале-

ви Марії Казимири фігурувало в багатьох релігійних сценах, створених цим майстром. Такий факт пояснюється тим, що вона була однією з найвидатніших жінок свого часу.

Знаменитий майстер Василь Петранович жовківського осередку зобразив подібну ікону-портрет Покрова Богородиці з Ференцем II Ракоці та Ілони Зріні (ЛКГ). Твір має багато спільного з православним живописом центральної України. Портретовані одягнені в національне вбрання, вигляд у них поважний, відчувається прихильне ставлення митця до зображених, які боролися проти монаршої влади та окатоличення на Угорщині.

Отже, портретні зображення на іконах виступають історичним джерелом окрім автономних портретів і використовуються для порівняння.

Вивчаючи іконографію історичних постатей крім станкового живопису не можна обминути стінопис церков XVII – XVIII ст., на якому зустрічається козацька старшина, церковні діячі, народні ватажки, представники російського, польського та литовського урядів.

В живописі Києво-Печерської лаври, наприклад, представників польського уряду бути не могло, хоча на стінах Успенського собору литовські князі зображувалися: Ольшанські, Сангушки, Острозькі та інш. Крім того тут були представлені архімандрити Лаври: Інокентій Гізель, Петро Могила, Захарій Копистецький, та козацька старшина: Богдан Хмельницький та Іван Скоропадський. Залишилось цінним своєю реалістичністю зображення Петра Могили на стінах церкви Спаса на Берестові Києво – Печерської лаври. Тут митрополит зображений в останні роки життя, заглиблений в свої думки, з оповитим скорботою поглядом вже хворої людини.

На Правобережній Україні монументальний портретний живопис значно менше розповсюджений на відміну від західноукраїнських земель. На стінах парафіяльного собору в Дрогобичі, наприклад, зображений цілий цикл портретів історичних діячів і, навіть, композиції на різні історичні теми: заснування костьолу в Дрогобичі, підтвердження цісарем

Йосипом II давніх прав м.Дрогобича та інші. Монументальний живопис, в тому числі і портретний, часто зустрічався в панських та магнатських палацах. Так Підгорецький замок Ржевуських славився подібними розписами, на яких зображені козаки в характерному національному вбранні з чубами, магнати та сенатори, польський гетьман Станіслав Конецпольський. Ці розписи Підгорецького замку можна цілком використати для підтвердження портрета Станіслава Конецпольського з Національного музею історії України, де він зображений в поважному віці, з рудуватим волоссям, в латах, поверх яких накинутий червоний плащ, з булавою в правій руці. Тільки при порівнянні портретних зображень науковці визначаються з достовірністю живописного полотна.

Вивчення гравюр, як історичних джерел, займає окреме місце в дослідженні. Велика кількість малярських портретів XVII – XVIII століть писалася саме з гравюр. Гравірований портрет, на відміну від живописного, цінний тим, що містить більше інформативності і тяжіє до «словесного опису» людини. Гравюра успадкувала від ікони земну модель категорії часу. Навіть гравюри із сильними ірраціональними моментами сприймається історично, оповідно. Якраз в історизмі й виникає головна проблема часових співвідношень – відображення поточних моментів дії.[6] Необхідно відмітити нову рису в портретній іконографії цієї доби: митець знаходився в пошуці внутрішньої змістовності в людині, в прагненні проникнути в її психіку.

Дослідники відмічають, що гравери – ченці Києво-Печерської лаври Л.Тарасевич та О.Тарасевич (портрети К.Жоховського, К.Радзівілла, Я.Собеського, Г.Землі, А.Завіша, І.Перехреста, Л.Барановича), О.Ірклiївський (портрети П.Могили, Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, В.Голіцина, С.Яворського), С.Неділько (портрет Ю.Чацького) зображали козацьку старшину, духовенство, польську шляхту і представників російського уряду з яскраво вираженими рисами особистості. На відміну від своїх попередників ці майстри зверталися до вивчення в людині характерного та індивідуа-

льного, що відображалося в міміці, позі, жестах, атрибутивних елементах. Зверталася увага на внутрішню змістовність в людині.

Порівняльний процес дозволяє зробити повний аналіз для визначення приналежності до зображення. В музейних скарбницях зустрічаються невизначені портрети XVII – XVIII ст. Для встановлення постаті портретованого потрібно провести науково – пошукову порівняльну роботу. Встановлюючи ім'я майстра слід детально дослідити портрет та визначити його характерні особливості, часову належність. Шляхом порівняльного методу встановлюється ідентичність творів. Так, наприклад, розглянемо портрети козацької старшини відомого майстра-кріпака кінця XVIII ст. Ф.Землюкова.[7] Ідентифікувати ці портрети допомагають характерні ознаки пластичної манери майстра – зображення полуфігури в тричетвертному повороті праворуч з однаковим положенням рук. Зображення голови збільшене, однак манера письма, витончені лисіровки в моделюванні обличчя свідчать про обдарування митця. Його син – С.Землюков на відміну від батька працював в цьому жанрі більше як копіїст. Відомо п'ять гетьманських портретів цього майстра з Чернігівського художнього музею. Полотна датуються 40– ми роками XIX ст., однак виконані в традиціях гетьманських портретів XVII ст. Головною особливістю портретів С. Землюкова є пейзажне тло. В Національному музеї історії України зберігається один портрет І.Мазепи[8], подібний до портретів з Чернігівського художнього музею. Художник був копіїстом, і міг створити два та більше ідентичних портрети.

Окрім різного роду представлених досліджень, безперечно, ніяким чином не можна обминути техніко-технологічного. В Європі та Америці подібному роду досліджень відводять окрему роль. Необхідно налагодити співпрацю художників – реставраторів, які проводять подібні роботи, з науковими співробітниками музеїв, мистецтвознавцями, істориками. Наукове дослідження повинно бути комплексним. Отже, щоб отримати вичерпну інформацію про склад, структуру, виникнення матеріалу, техніку виконання та оригінальність портрета

необхідно звернутися також до технологічних методів дослідження, які поділяються на не руйнуючі та руйнуючі.

До не руйнуючих ми відносимо візуальні та мікроскопічні дослідження, фотографічні, рентгенографічні, в монохромному світлі, в ультрафіолетовому та інфрачервоному випромінюванні. До досліджень, що потребують взяття проб (т.зв. руйнуючі) слід віднести дослідження мінеральних складових шурфів, світову мікроскопію, фізико-хімічні методи дослідження пігментів та інших методів.[9] Для повної характеристики, безперечно, потрібно вивчити стан самого полотна, грунт, фарбовий шар полотна і пізніші підмальовки, реставраційні роботи. Всі ці аспекти вже важливі при визначенні портрета.

Під час реставраційних робіт проводяться усі перераховані техніко-технологічні методи досліджень, з яких науковці дізнаються більш вичерпної інформації про портрет. Іноді звернення до подібних методів вкрай необхідне, особливо при датуванні портрету, відкритті старих написів. Так, цікавого висновку дійшли науковці, коли дослідили портрет Ієремії Могили з сином (НМІУ). Саме полотно дійсно належить до XVII ст., але постать сина домальована пізніше, вже в кінці XVIII ст.[10] Тільки після техніко-технологічного дослідження можна з впевненістю ствердити, чи є портрет оригінальним твором чи гарною копією. Отже, дослідження полотна повинно бути комплексним, всебічним, щоб дати адекватний висновок проведеної наукової роботи.

Кожен з типів портретів: ктиторських, парадних, трумен-них несли своє утилітарне значення, на що і потрібно спиратися досліднику. Особливе місце займають епітафіальні зображення, чи натрунні (трумення), як їх називають, поширені на західноукраїнських землях. Цей вид образотворчого мистецтва має західноєвропейське походження. Традиція епітафіального портрету була запозичена з італійської культури, а його початки сягають часів Стародавнього Єгипту. Портрети Єгипту, як відомо, підкреслювали надлюдину, що, доречі, притаманно добі українського бароко. Отже, не дивно, що українські митці вибрали подібну манеру зображувати людину на порозі смерті.

Один з яскравих прикладів труменних портретів є портрет митрополита Тобольського і Сибірського Іоанна Максимовича з Софійсько-Успенського катедрального собору Тобольська.[11] Портрет виконано незадовго до смерті портретованого (1651 – 1715 рр.). На портреті зображений ще не дуже старий, але стомлений випробуваннями життя літній чоловік в митрополичому одязі, обличчя якого вкрите глибокими зморшками, з довгою сивою бородою, карими засмученими очима під припіднятими бровами, горбкуватим носом. Відомо, що в останні роки життя, з 1712 р. він служив у Сибірі на тобольській кафедрі. Порівнюючи це зображення з попередніми портретами І.Максимовича, коли він був архієпископом у Чернігові (1697-1712 рр.), явно простежуються великі зміни в зовнішності митрополита. Інші кліматичні умови в цьому віці значно вдарили по його здоров'ю, що також відображує портрет.

На території Речі Посполитої в XVII-XVIII ст. натрунний портрет набув такого розповсюдження, що став вважатися цінним документом епохи. Шляхта Речі Посполитої була переконана, що її предки походять з сарматських племен і цей обряд поховання в шляхетському середовищі досяг помпезних вражаючих форм. Портрети овальної форми залишалися під склом на труні, а переважна більшість шести, восьмикутних портретів по закінченні церемонії монтувалася на стіні церкви.[12] В цих погрудних портретах головний наголос робився на обличчі. Такі портрети цінні тим, що несуть максимальну схожість з оригіналом. Колекція натрунних портретів Львівського історичного музею: Яна Гербурта, Стефана Баторія (1586 р.), Варвари Лангіш (1635 р.), Христофора Рожка Богдановича (1767 р.), членів Львівського Ставропігійського братства (XVII-XVIII століття) мають не тільки мистецьку, але й історичну цінність. Адже, вони є ілюстрацією цілого ряду конкретних історичних осіб, які зробили вагомий внесок в історію Західної України. Переважну більшість натрунних портретів складали зображення магнатів та шляхти. Міщанські портрети були менш численними, але мало чим відрізнялись від шляхетських.

Варті уваги родові парні портрети, призначені прикрашати маєтки власників. Такі портрети не мають тієї офіційності, що дуже відчувається в ктиторських портретах. Вони направлені розкрити особистість портретованого, носять більш інтимний характер і зовсім не облишені реалізму (портрети Сулим).

Цікаві для досліджень кінні портрети історичних осіб: Яна III, Якуба Собеського (ЛКГ), Івана Мазепи (ДІМ в Москві), створення на уславлення воїнів-оборонців країни. Батальний живопис підкреслює повагу до них художника та суспільства.

Менш зовнішньої пихатості мають родинні портрети Полуботків, Сулим, Родзянок, які розкривають внутрішню сутність особистості. Цікавим явищем для дослідників є родові портрети Підгорецького, Вишневецького замків. Портрети написані на замовлення і являють ілюстрацію осіб представників знатного роду. Ці портрети майже усі атрибутовані: мають авторство, ім'я зображеного та датування. Портрети, написані на замовлення несуть для дослідників велику інформацію, хоча в них можуть бути приховані деякі недоліки. Серед портретів, що писалися на замовлення слід відмітити портрет міщанина з Слобожанщини Павла Балабухи. Митець настільки вивчив його особистість, що спромігся виразити всю сутність цього чоловіка з хворобливо-блідим обличчям старої людини зі звислою шкірою щік, змученими карими очима, невеликим ротом зі скорботними складочками довкола. Слід відмітити, що в прижиттєвих портретах автор добре знав особу, її характер та манери.

Окрему групу складають ктиторські та донаторські портрети, створені митцями для уславлення їх діяльності. На Україні було прийнято писати такі портрети на повен зріст. Портретований, як правило, одягнутий в розкішний одяг, з атрибутими влади в руках, поруч на столі розп'яття, в верхній частині портрета зображувався герб, внизу чи вгорі міг бути напис. До цієї групи слід віднести портрети Стародубського полковника Михайла Миклашевського – ктитора Георгієвського собору і Трапезної церкви Видубицького монастиря, отамана Війська Донського Данили Єфремова – ктитора Ки-

єво-Печерської Лаври, Каневського старости Миколи Потоцького – ктитора Успенського собору та братського корпусу Почаївської лаври.

Цікаво, що на Західній Україні частіше ктитори церков (Ян Гербурт, Костянтин Корнятка) зображувалися у поколінній молитовній позі перед розп'яттям або ж з моделлю храму в руках. Зображення ктитора Успенської церкви в м. Львові багатого купця, члена Ставропігійського братства, Константина Корнятки називають портретом – хоругвою. Оригінал портрета зберігався в Успенській церкві, як пам'ять про його доброчинця. Копія цієї хоругви, замовленої у 1650 р. членами Львівського Ставропігійського братства знаходиться в Львівському історичному музеї.[13] Живописцем дуже вдало вдалося розкрити характер цього чоловіка сильної волі, стриманої в проявах емоцій та наділеної почуттям гідності.

Близькі до ктиторських портретів – парадні портрети західноукраїнських майстрів. Люди в них зображувалися на повний зріст в парадному одязі біля столу, вкритого коштовною скатертю, інколи на тлі пейзажу: портрети Яна Дмитрія Соліковського, Павла Козловського, Юрія Мнішека (ЛІМ), Юрія Боїма (Львів. Каплиця Боїмів). Пан В.А.Овсійчук відмічає, що головною тенденцією цих портретів залишалося глибоке розкриття внутрішнього змісту людини з загостренням полярних рис її характеру.[14] Кращі реалістичні традиції розвивалися і в монаршому (Іван Данилович, ЛІМ) та шляхетському портретах (Ян Мнішек, Ян Жевуський (ЛІМ).

Парадні портрети польської шляхти Речі Посполитої подібні до портретів козацької старшини, створених на Київщині та Лівобережжі. На шляхетських портретах зображені подібні атрибути: обладунок, булава, червоні плащі, нагороди (ордени) – все, що підкреслювало соціальний статус та політичну значимість портретованого: портрети Станіслава та Вацлава Жевуських (ЛКГ), Яна Тарновського, Михайла Вишневецького (НМІУ) та інш.

На портрети західноукраїнських майстрів значно вплинуло польське мистецтво. До цього спричинило багато факторів. По перше, західноукраїнські землі тривалий час були під зверхністю Польщі. Після приєднання галицьких та буковинських земель до складу Австрійської імперії у 1774 році митці одержували освіту у Відні, Кракові, Римі, частіше всього заснованих на базі католицизму. Ми не просто даємо наголос на ці обставини, бо живописці-католики, часто як і православні живописці, були водночас іконописцями, а в засадах католицького і православного мистецтва велика різниця. Те, що міг собі дозволити живописець – католик ніколи не мало місця в православному живописі, і навпаки, – про що постійно повинен пам'ятати дослідник. Потрібно віддати належне західноукраїнським митцям: їх портретний живопис більш реалістичний. Художники дозволяли собі зобразити усю потворну сутність людини, як то ми бачимо в портретах Миколая Потоцького, не приховану старечу обважнілість Баторія (худ. Войтех Стефанофський), брезклість та подвійне підборіддя, пихатість з надзвичайно виразними рисами Миколи Визицького (худ. В.Петранович, ЛКГ). Слід відмітити діяльність Івана Рутковича, Миколи Петрахновича, Матвія Доморадського, Юрія Шимоновича, Мартіно Альтамонте з жовківського та львівського художніх осередків, які зробили великий крок до відкриття дійсності, формування нового ідеалу. На відміну від інших живописних шкіл, львівський осередок взяв за норму зображувати людину такою, якою вона є. Ця основоположна позиція стала міцною основою. Недостатня подібність портрета вважалася ознакою нездатності художника.

Живописці Лівобережної та Правобережної України підходили до свого портретованого більше як до образу, оспіваного народом, наділеного глибоким духовним змістом, а не фотографічного знімка, базувалися на православних нормах. Утворюється враження живих облич, що випромінюють світло. Портретовані неначе тільки що розповідали якусь цікаву подію з свого життя і на секунду завмерли, щоб їх намалювали. Митці цих живописних шкіл вміли підкреслити головні особливості зовнішності портретованого.

Живописні школи Лівобережжя підтримували тісні зв'яз-

ки з Росією в XVII-XIX століттях. Особливо ці зв'язки відобразилися на українському живописі в кінці XVIII ст., коли деякі митці отримали освіту в Росії. Наприклад, талановитим українським живописцям Д.Левицькому (портрет М.В.Репіна) та В.Боровиковському (портрет П.Руденка, О.М.Самойлова) вдалося здобути освіту в Академії мистецтв в Петербурзі. Вони вважаються академічними майстрами живопису, хоча і продовжували традиції української живописної школи.

Отже, знаючи характерні особливості певних шкіл живопису на Україні можна встановити регіон створення портрета.

Дуже важливо для дослідника визнати роки життя портретованого для співставлення з зображенням. Так, наприклад, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний ніколи не буде зображений старцем. Ніде не вказується дата народження Петра Конашевича-Сагайдачного, але відомо, що в 11 років в 1587-1588 рр.[15] він прибув на навчання до Острога. Знаючи приблизну дату його народження (1577 – 1578 рр.) і дату смерті (1622 р.) можна припустити, що помер він від поранень в 44 – 45 років.

Син славнозвісного Богдана Хмельницького – Юрій також ніколи не буде зображений у похилому віці, так як гетьманську булаву дістав в 16-18 років і прожив приблизно років 40 (1641-1685 рр.). І, хоча, його зображували молодим, але іноді з сивим волоссям. За літописними джерелами сиве волосся Юрій уже мав, коли був Архімандритом при Дорошенкові в 26 років. Юрій прожив невеликий вік, був дуже хворобливий, час від часу в нього траплялися припадки епілепсії, мав м'який характер, що зовсім було не притаманно володарю країни. Так вже випало на долю Ю. Хмельницького нести тягар, зовсім йому не підвладний. «Ему ничего не недоставало ни денег, ни любви народной; недоставало только воли, характера».[16]

Гетьман Іван Скоропадський навпаки може бути зображений сивоволосим чоловіком. Народився Іван Ілліч 1646 року. Підтвердженням цієї дати служить той факт, що старший військовий канцелярист, помічник генерального писаря Микола

Ханенко, який був поряд з гетьманом в останні хвилини його життя, в 1722 р. у своєму «Діаріуші» записав: «Его Вельможность...окончил свое житіе...од рожденія веку своего 76 году, а гетманства на чевертійнадцять рок, семого месяца». Згадаємо також славнозвісного Данила Апостола (1654-1734). Він став гетьманом в 1727 р., коли йому було вже 73 роки. На портретах XVIII ст. гетьман зображується сивоволосим та сивовусим чоловіком, з вибитим правим оком.

Дуже важливо знати характерні риси особистості, зовнішності портретованого, його характер, що буде трактувати психологічний фон портрета. Митець здатен по-різному виразити особисті вади характеру людини через обличчя, погляд, поставу. Важливо побачити ту рису особистості, яку намагався підкреслити митець. Справжній митець завжди бачить головні риси характеру, особливості зовнішності, роблячи на них наголос, іноді навіть не вдаючись до дриб'язкового зчитування з оригіналу. До таких прийомів особливо вдавалися майстри Лівобережної України. Завдання дослідника прочитати з полотна крім особливостей зовнішності весь психологічний стан та визначити характер портретованого. Для історичного процесу така довідка не менш цікава за саму зовнішність. При досягненні дійсного реалістичного портрета, а не простої маски, митець вживлювався в образ портретованого, вивчав його особливі риси та характер.

Дивлячись на портрет, дослідник повинен надати психологічну характеристику. Дуже вдалими в цьому напрямі вважаються портрети Василя Дунін-Барковського. Вони влучно розкривають імпульсивну сутність зображеного, динамічність його психологічної характеристики у вольовому повороті постаті, у рішучому русі рук, які стискують булаву та шаблю, у жвавому виразі очей. Ці мистецькі засоби, до яких зверталися митці усіх регіонів України, здатні розкрити інтелектуальний, психологічний стан людини, її настрою.

Настрій та темперамент вдало переданий в портреті галицької попівни Ганни Кульчицької (НХМУ) (II половина XVIII ст.) через пильний погляд вузьких очей, різкий поворот голови, та міцно зжату хустку в лівій руці. Через ці особливості

майстру вдалося виразити жвавий, різкий характер портретованої. Всі ці риси виказують нам неспокійну, енергійну вдачу жінки.

Неабияке значення має вибране тло при розкритті образу зображеного, кольорова гама. Іноді тло просто темне, чи зовсім нейтральне, щоб не заглушити саму ідею. Церковнослужбовці, ктитори та донатори часто зображувалися на фоні книг, розп'ять, гербів, ікон, іноді на фоні церкви (Д.Ростовський, Б.Хмельницький).

Неабияке значення при визначенні портрета займає одяг, який підкреслює, до якої верстви населення та соціального рівня належить портретований: козацької старшини, польських магнатів, чи представників Російського уряду.

Певні атрибути одягу повинні були відповідати сучасній моді та підкреслювати соціальний стан портретованого. Одяг козацької старшини, наприклад, яскраво представлений в особистих записах підскарбія Я.Марковича: «...короткополі каптани з домотканого тонкого сукна до талії, каптани з довгими полами (як верхній одяг), кунтуші, широкі гаптовані пояси, чоботи різних кольорів, оксамитові та суконні шапки».[17] Згадаємо портрет переяславського полковника Семена Сулими (1754 р.), вдягненого в традиційний козацький жупан, зверху зелений сукняний каптан, в правій руці тримає символ влади – пернач.

Жіночий одяг в XVII – XVIII ст. був значно різноманітнішим: кептар, кунтуш, запаска, плахта, спідниці, сукні, шуровані ліфи, бурнаси, очіпки, кораблики та всілякі прикраси, що також, як і в чоловічому портреті підкреслювало соціальне становище жінки. Розглянемо портрет жінки переяславського полковника – Параски Сулими (НХМУ). На портреті зображена скромна жінка, сповнена честі та доброти. Дорогий грезетовий кунтуш, затканий квітчастими візерунками, оторочений хутром, пишний головний убір (кораблик) зовсім не псують скромність та жіночість, а навпаки підкреслюють лагідний характер жінки. Отже, знаючи до якого часу належать аксесуари одягу було не складно встановити, що портрет належить жінці з верств козацької старшини. Окремі деталі одягу вказують також на певний час написання. Наприклад, згадаємо жіночий портрет Ганни Забіли, на якому вона зображена в чіпці. Саме ця деталь одягу підкреслює, що портрет писався не раніше II половини XVIII ст.

Зображені речі можуть навіть видати копійність полотна: одяг, який ще не носили, предмети більш пізнього датування. Наприклад, портрет Івана Стороженка (НМІУ) настільки є вдалою копією, що майже неможливо її виявити. Але після детального вивчення речей біля прилуцького полковника: різьбленого крісла, хреста та євангелія на столі було встановлено, що вони належать до середини XIX ст. і зовсім не відповідають часу створення оригіналу (90 рр. XVIII ст.).[18] Подібні речі автор твору додав для збагачення композиційного змісту свого полотна.

Одяг та зображені речі мають величезне значення в атрибутуванні полотна, розкриваючи соціальний ступінь портретованого, датування, оригінальність та регіональну належність портрета.

Регіональну належність нам також виказують написи. Західноукраїнські портрети частіше підписували польською та латинню. Ці написи могли містити крім прізвища портретованого інформацію про посаду, заслуги перед вітчизною. В портретах Лівобережної України майстер частіше вказував лише прізвище портретованого та його посаду. Бували випадки, хоча дуже поодинокі, коли написи виконувалися в віршованій формі. Більш детальне визначення особи з зазначенням років життя часто подавалося з зворотного боку. Згадаємо портрет Анастасії Степанівни Полуботок – дружини Семена Яковича Полуботка (онука Павла Леонтійовича), який зберігається в Національному музеї історії України. З зворотнього боку портрету перша частина написів зроблена ще за життя Анастасії Степанівни: «Зри ся здесь Анастасію Полуботкову, коя обічаем в мире влечет жизнь православную шестьдесят девять лет веку истекает шестеріх внукь и двенадцати Правнукь питает Милостью Любовію и искренностію все душно», а друга частина – вже після її смерті тією ж самою рукою: «1802 Года Апреля против 20 ночью 3 риш...

Зд...ч...енная жена в жизни своїй бівши блаженна к Грусти нашей представилась сочтя и сей же день являясь вишняго сонета Готовая дать ответь вь своихь делахь о Боже Прими душу Ея упокой Прахь». Отже, з цього напису можна зробити висновок, що портрет є оригінальним, писаним з натури перед самою смертю портретованої. Дуже важливо зіставляти історичні дані з написами на портреті. Відомо, що Донський отаман Данило Єфремов був прихильником української культури, робив великі пожертви Києво – Печерській лаврі. Отже, саме з написів на його портреті дізнаємося, що полотно створено в 1752 р., коли донський отаман знаходився в Києві. Після подальшої науково-дослідної роботи було встановлено, що писаний портрет лаврським майстром Самуїлом. Ктиторський портрет зберігався в Успенській церкві Києво-Печерської лаври, нині в Національному художньому музеї України.

Саме з написів можна дізнатися про вік портретованих, як на прижиттєвому портреті подружжя Жемелків: Федору – 109, його дружині – 98 років (ДКМ).

Деякі написи вказують на те, що портрет виконано до певної події, як на портреті Хайки Львовської – дочки жванецького купця (Краківський національний музей), з яких ми дізнаємося також ім'я замовника та автора: «Року 1781 дня 14 листопада з наказу найяснішого пана його милості короля, який відвідав береги Дністра у Жванці, в цьому портреті представлена Хайка, дочка купця Абрама званого Львовським, відмальована Криштофом Радивиловським». Подібні написи значно допомагають визначити постать портретованого, дату створення полотна. Але вірити фанатично усім написам на портретах також неприпустимо. Портрет – джерело історії і його потрібно вивчати детально в усьому спектрі повної інформації.

Історичний та літературний інтерес викликає ціла серія портретів: Кирила Шумлянського (ЛІМ), В.Кочубея та І.Іскри (НМІУ) та інших, які створені з епітафіями та епіграфами. Розміщувалися вони внизу портрета, іноді вгорі в правому або лівому куті. Подібного роду написи писалися в прозовій

та віршованій формі, розповідаючи про визначні діяння зображеного, про важливі факти його життя

Герб на портреті дає не менше інформації за написи. Саме герб вказує на родову належність портретованого і суспільний статус. Виходячи з написів біля герба дослідник встановлює, яку посаду займала зображена особа під час написання. З цього вже можна визначити вік портретованого, дату написання портрета. Так, наприклад, літерні позначення біля герба на портреті Василя Гамалії з Національного художнього музею України вказують, що під час написання портретований був в чині Знатного Військового Товариша, таким чином саме полотно буде датуватися 1765 – 1770 рр.

Герб, як відомо, охоплював незліченну кількість прикметних рис окремої людини, груп людей чи всієї країни. Знаючи властивості речі, зображеної на гербі, глядач міг без особливих труднощів перенести ці властивості на господаря герба. Тим самим герб вказує на дійсне обличчя портретованого, що значно допомагає в атрибутуванні. Так, наприклад, довгий час портрет Івана Чарниша вважали за портрет Павла Тетері (НМІУ). Тільки після докладного вивчення герба і проведення подальшої дослідницької роботи було виявлено, що він належить саме Гадяцькому полковнику Івану Чарнишу.

Виняткову роль в становленні портретованого відіграють нагороди. Деякі портрети були написані саме з нагоди вручення портретованому якоїсь нагороди, як портрет Вацлава Жевуського з нагоди відзначення його орденом Білого Орла в 1736 р. (худ.В.Петранович, ЛКГ), портрет поч. 40 рр. XVIII ст. львівського архієпископа Миколи Ігнація Визицького з нагоди відзначення його орденом білого Орла та хрестом на золотому ланцюгу (ЛКГ), портрет Афанасія Ковпака з нагоди вручення йому золотої медалі за захоплення турецьких кораблів біля Збер'євського лиману в 1771 р. (худ. А.Маклаковський, Одеський історико-краєзнавчий музей).

Тільки після зчитування усієї просопографічної інформації з портрета можна з впевненістю вказати на його оригінальність, визначитися з датуванням та авторством.

Встановлення достовірного авторства вимагає комплексного дослідження полотна. Так, наприклад, портрет Яна III та Марії Казиміри Собеської (Мюнхенський історичний музей) тривалий час приписували Ю.Шимоновичу. Плутанину внесли ті обставини, що портрет королівської пари створювався в Жовкві, виконаний на високому професійному рівні і тому приписаний майстру, який працював там при королівській родині. Після проведення глибокого аналізу художніх особливостей: стиля виконання, живописної техніки, вивчення іконографії королівської родини було встановлено, що вони належать пензлю французьких художників двору Максиміліана II Еммануїла.

Майстри того часу не часто ставили свої підписи на полотнах. На портретах майстер Петранович, наприклад, зовсім не ставив підписів і дослідникам вдалося визначити низку творів завдяки вивченню його індивідуальних технічних засад і трактуванні деталей (портрети родини Жевуських з ЛХГ).

Одним із складних питань є датування портрета. Проблема датування включає низку аспектів, які визначають часову належність полотна: живописні особливості, одяг портретованого, присутні аксесуари, написи та історичний аналіз. Так, науковці Державного музею у Варшаві при датуванні групового портрета «Родини Собеських»[19] вивчили біографію зображених і встановили, що роки життя дочки королевича Якуба Марії Леопольдівни – 1692 – 1695. У 1694 р. інша дочка Тереза Кунегунда виїхала до Баварії. Отже, час написання портрета сягає 1693 – 1694 рр. Саме таким чином був встановлений час написання портрета Петра I з родиною (НМІУ): зображення спадкоємця Олексія Петровича дозволяє датувати полотно поч. 20 – х років XVIII ст.

Як було зазначено вище, деякі портрети писалися до важливої події з життя портретованого, що також допомагає встановити термін його написання. Прикладом виступає портрет Ганни Гойської, яку намалювали з нагоди урочистої передачі чудотворної ікони «Богородиця» до Почаївської лаври. Виходячи з цього дослідники датують портрет 1597 р.

Таким чином, можна констатувати, що портрет з XVII ст.

став своєрідним історичним документом часу. Кожна річ на портреті підбиралася митцем дуже ретельно для того, щоб максимально відтворити свій задум. Атрибути влади, зброя, предмети культу виступали будівельним матеріалом для віддзеркалення ідеалу виконавця.

Художник доби українського бароко наслідує принцип творчого вирішення композиції портрета так, як підказує натура, рух постаті, поворот голови, жестикуляція рук – усе сходиться ним в одну мить життя портретованого. Художники цього часу спромоглися розповісти в портретах про історичних осіб не менше за самих багаточисленних оповідань.

Історизм портрета розкривається перед нами не тільки в характерному для зображеного оточенні, одязі, жестах, а й у виразі самого обличчя, так як «обличчя людини є обличчя історії».[20] Так, наприклад, упевнений профіль Гаврила Святополк–Четвертинського (НМІУ) підкреслює дух воїна та уособлення кращих рис людини свого часу.

Демократизм в мистецтві дозволив митцю розкрити як позитивні, так і негативні якості портретованого. Майстер наполегливо й послідовно проводить у мистецтві свою тему людяності, глибокого психологізму й громадської значущості портретованих.

В зображенні своїх сучасників художник неначе відображає свою епоху. На протязі століть серед українських художників-портретистів установилося за правило завжди діяти в гущині громадського життя. Митець повинен був додержуватися портретної схожості, бо це було першою головною вимогою замовника. Недостатньо відобразити фотографічну схожість. Такі портрети ніколи не отримували високої оцінки сучасників. Мистецтво портрета вимагає особливого хисту спостережливого психолога, тонкого відчуття характеру людини. Митці намагалися пов'язувати зовнішній вигляд людини з наслідками її громадської діяльності, робили соціально-критичний «аналіз» людини.

Саме соціальний запит трактував тип портретів: трумен-них, парадних, ктиторських, донаторських, родинних та ін. Окремий тип портрета міг передбачати ступінь реалістич-

ності і мав свою утилітарну значимість. Кожен з цих типів застосовує окремі методи дослідження. В труменному портреті, що використовувався в поховальному обряді, наголос робився тільки на обличчя, представляючи лише документальний матеріал. Ктиторські та донаторські портрети розкривають ще й суспільну значимість зображеного. Парадні портрети козацької старшини та польської шляхти підкреслюють роль портретованих в політичному та культурному житті.

Один з головних методів дослідження – **порівняльний**. Він передбачає вивчення широкого спектру іконографічного матеріалу: портретів, ікон-портретів, гравюр, стінопису та подібного роду джерел. В порівняльному процесі з іншими живописними полотнами слід шукати подібну своєрідність творчих індивідуальностей портретиста.

Необхідно визначити також **документальний** метод дослідження, який передбачає вивчення літописів, оповідань, щоденників, листів, бібліографічного матеріалу для підтвердження опису зовнішності портретованого і надання про нього потрібної інформації та про історію походження портрета.

Техніко – технологічний метод дослідження дозволяє зробити глибокий науково-мистецький аналіз полотна, розкриваючи також широкий спектр питань: встановлення мистецької школи, датування, підтвердження оригінальності полотна та інш.

При **візуально – просопографічному** методі дослідження портретів XVII – XVIII ст. дослідники звертаються до геральдики, символіки, фалеристики, медальєрики та інших історичних дисциплін. Дуже важливу інформацію надають також написи, одяг та оточуючі речі. Одяг та оточуючий антураж, наприклад, вказує на соціальний ступінь портретованого і визначає датування портрета. Отже, вміння зчитувати інформацію з портрету включає широкий спектр дослідження.

Тільки після комплексного аналізу дослідник може з впевненістю визначитися з головними питаннями атрибутування: встановленні оригінальності твору, ім'я портретованого, датування , авторства та живописної школи твору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
ДКМ – Дрогобицький краєзнавчий музей
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛКГ – Львівська картинна галерея
НМІУ – Національний музей історії України
НХМУ – Національний художній музей України

1 Цимбалистов А. Еще о портрете И.С.Мазепы // «Киевск. Старина» Т.7. 1886. С.-370-371

2 Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Львів, 1990 р. С-125.

3 Петров В.Н. И.Н.Никитин. Портрет напольного гетмана. /Замечательные полотна. Ленинград.,1962. С.28-29

4 Наливайко Д.С. Б.Хмельницький у світлі західно-європейських джерел XVII ст. //Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24-25 жовтня 1995 р. – С.142.

5 Анікін М., Уманцев Ф. Український живописний портрет. К., 1970. С.12-13.

6 Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII. К.,1982. – С. 188

7 Портрети знаходяться в Чернігівському художньому музеї. Див.: Рубан В.В. Забытые имена. К., 1990. с. 38-39

8 М-169

9 Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи. Москва., 1987.

10 Литовченко А.В. Портрет Молдавського господаря Єремії Могили з сином в збірці НМІУ //До 100-річчя Національного музею історії України. Тематичний зб. Наук. Праць.-К., 1998. – С. 66-69

11 Нині портрет зберігається в Тобольському державному історико-архітектурному музею-заповіднику. (інв № 15450).

12 Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів ЛІМ.//Наукові записки Львівського історичного музею. В.І.Ч.І.Львів., 1997. – С.-49-50

13 Станчук Я. Константин Корнякт.//Наукові записки Львівського історичного музею. В.І.Ч.І.Львів., 1997. – С.200-202

14 Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII

століття. К., 1985. – С. 160.

15 Сос Петро. До питання біографії Петра Конашевича-Сагайдачного і питання хронології та формування ідейних переконань і світогляду майбутнього гетьмана. //Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. В.І. К., 1993. – С.-90

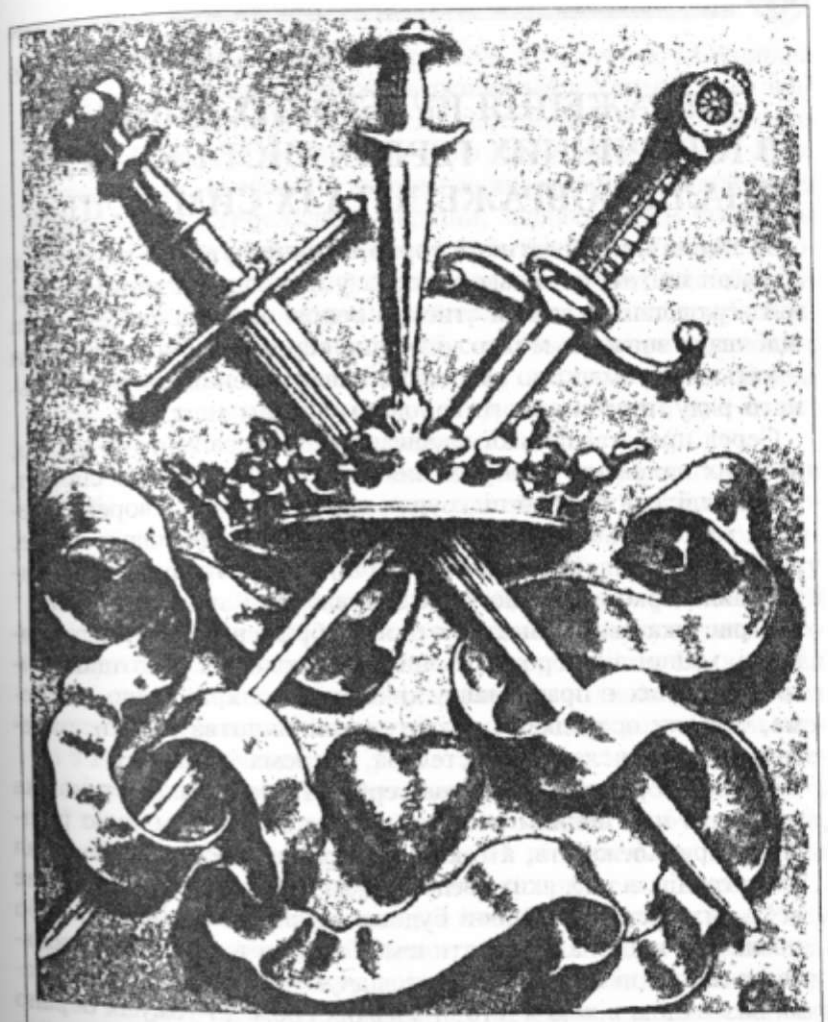
16 Срезневский Измаил. Западная старина. Ч.II. Харьков. 1834. – С.26.

17 Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини II половина XVII – XVIII ст. К., 1995. – С.152

18 Жолтовський П.М. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. К., 1978. С.-147

19 Malarstwo polskie. Manieryzm. Barok/ – Warszawa, 1971. S. 378, N 151

20 Зингер Л.С. О портрете. Проблемы реализма в искусстве портрета. М., 1969. С. 178



ГЕРАЛЬДИКА ТА ГЕНЕАЛОГІЯ

Ярослава Іщенко

ЗОБРАЖЕННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД В ІСТОРИЧНИХ ГЕРБАХ МІСТ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ЗОБРАЖЕНЬ ТА ЇХ СИМВОЛІКА

За понад як 500-літню історію функціонування на землях України інституту міського герба у вітчизняній територіальній геральдиці склалася стійка в основі знакова система, яка відбивала значною мірою уявлення середньовічної спільноти – міських громад про змістовне навантаження зображувального ряду, притаманного головним знакам міст.

Серед представницької групи штучних геральдичних фігур, до яких належать і зображення різного типу і виду споруд, існує виділена окремо підгрупа , що об'єднує відтворені в гербах міст будівель культового призначення. Це, перш за все, рисунки храмів, які мали історичних прототипів, тобто визначних церков навколо яких будувалися і зростали міста.

У рисунках вони виступають як зображення центрів духовності, міцної віри громад різних віросповідань. Найтиповішими серед них є православні християнські храми, що, зокрема, ставали осередками розвитку шкільництва, освіти, писемності, літочислення, мистецтва, зокрема іконопису.

Появу зображень храмів на гербах та печатках міст можна пояснити прагненням міських громад засвідчити свою релігійну приналежність, а також повагу і шанобливе ставлення до патронів, в ім'я яких зведено було дані споруди. Далеко не всі з тих храмів – величні будови класичної архітектури або позначені національним стилем. Та нами вони розглядаються як своєрідні пам'ятки, які засвідчують, що їх наявність стала визначною віхою в історії міських громад і тому їх обрано за найважливіші символи, гідні бути закарбованими у гербах – носіях відомостей про визначальні події та зведені споруди.

Тож до наших днів історичні герби донесли відомості про існувавші у містах церкви (деякі храми продовжили свою історичну долю до наших днів) й навіть каплиці, зведені на честь шанованих святих і патронів міст.

Серед наведених в книзі А.Гречила, Ю.Савчука, І.Сварника понад 450 гербових зображень різних міст України[1], які відносяться до періоду від XIV до середини XX ст., наведено герби, в яких центральною фігурою виступають церкви. Дана книга, яка на сьогодні є єдиним найповнішим довідником з історії міської геральдики України, завдяки своїм рисункам гербів та вдалими реконструкціями їх фігур, зроблених авторами, здійсненими на основі міських печаток, дала можливість отримати прагматичний матеріал для даного дослідження і показати, як і у який спосіб середньовічні рисувальники гербів, як і продовжувачі їх справи у наступні століття, відтворювали у рисунках культові споруди, виносячи їх в якості гербових фігур на тло геральдичних щитів.

Згідно проведеного нами дослідження, зображення храмів у гербах – то характерне явище для західних українських земель. Так, 3-и герби з відтворенням храмів подибуємо у сучасній Тернопільській області, 2-а – у Львівській, 1-н – у Хмельницькій, 2-а – у Закарпатській, по 1-у – у Рівненській та Київській. Єдиний приклад відтворення мусульманського храму – то зображення на проекті герба міста Бахчисарая (XIX ст.) – колишньої столиці кримських ханів (Автономна Республіка Крим). В цьому місті, як писали розробники герба з Гербового відділення у 1875 р. «...й досі ще багато мечетей і в давнину тут карбували монети для кримських ханів»[2]. «У зеленому полі щита,– читаємо в описнні гербу авторами, – срібний мінарет, над ним золотий півмісяць та дві срібні монети, обабіч мінарета – два золоті православні хрести»[3].

Якщо мусульманська символіка в гербі – то данина минулому міста, то християнські символи – півмісяць та два хрести – данина більш пізньому часу, коли 1783 р. Кримське ханство підпало під руку Російської імперії, а колишня уславлена ханська столиця стала заштатним містом Сімферопольського повіту.

Досить своєрідно виглядає рисунок трикупольної церкви на проекті герба села Більче-Золоте на Тернопільщині. Краєзнавець А.Шнайдер 1878–1879 рр., користуючись якимись тільки йому відомими джерелами, розробив проект герба поселення (містечка). На його рисунку над трикупольною церк-

вою (до речі вказати – оригінальної будови, з вузькими вікнами і дахом, вкритим гонтом) «у хмарах возноситься Дух Господній». (В описі авторів книги згаданого довідника «...над нею витає Дух Господній»)[4].

Найбільш вірогідним є те, що автор проекту все ж взяв за основу існувавшу у містечку церкву. Та, оскільки вона сама нічим визначним не означилася, то «закликав» герб у покровителі Святого Духа, щоб той благословив забутий ним край і містечко, де стоїть невелика церква[5].

На гербі м. Васильків Київської області, затвердженому царським Указом 26 грудня 1852 р.[6], зображено величну будову – головний храм міста, собор Антонія і Феодосія, збудований 1755–1759 рр.[7] Велика золота трьохбанна споруда розміщена на гербі у червоному полі на зеленій горі. Оскільки старовинне місто мало свою давню історію, бо було засноване 988 р., коли на його місці хрестився князь Володимир Великий, названий у хрещенні Василь, воно було добре укріплене, а за потужними мурами жила велика громада, серед якої славилися ремісники та торговці. Згодом місто перейшло до Печерської Лаври, пізніше – князеві Василькові Юрійовичу з Поросся, від якого і походить сучасне ім'я-топонім. Не раз місто руйнувалося (1240, 1482), а потім відроджувалося. Оскільки певний час місто належало Польщі, 1581 р. воно отримало право на Магдебургію, а потім було сотенним містечком Київського полку, то можемо припустити – воно мало відповідну статусу символіку. 1786 р. місто належало вже казні, але, певне, існувавша традиція та наявність досить відомого в Україні храму спричинили до введення зображення великої церкви до офіційної емблеми міста.

Скромним, але досить визначним за символікою і малюнком виглядає герб XIX ст. села Вибранівка Львівської області, який реконструйовано на основі зображень на печатках 1862–1867 рр. На синьому щиті стоїть у центрі поля срібна капличка із золотим хрестом вгорі. Працюючи над проектами міських гербів початку XX ст. Франц Ковалишин, спираючися виключно на рисунки печаток, у своєму рукописі написав, що герб Вибранівки – «на синьому щиті біла капличка»[8]. Нам

залишається вірити даному досліднику на слово, бо інших відомостей просто не існує.

Досить своєрідним за композицією видається нам рисунок герба селища Королеве Закарпатської області, яке у документах 1414 р. зазначене вже як містечко. За побудовою рисунок досить складний і насичений символами. Герб (XIX ст.): «На срібному полі на зеленій основі праворуч – червона церква, на горі, навпроти неї – фортечна червона вежа, між ними летить голуб, під ними – риба»[9].

Гострокупольна церква має срібний хрест, а на стінах – продовгуваті вікна. На вершині гори зображена фортечна вежа, що мала засвідчувати наявність оборонних споруд у містечку. Голуба і рибу у релігійній символіці трактують як символи Святого Духа. Хоча наявність риби також можна пояснити як свідчення про великі рибні ресурси річки Тиси[10].

Одне з найдавніших міст Волині, Острог Рівненської області, згадується у літописі 1100 р. Хоча місто тривалий час належало князям Острозьким, його герб з їх родовим гербом спільного не має. На гербі міста, яким воно послуговувалося з 1612–1640 рр. (то засвідчують печатки) – «на червоному полі стоїть срібний храм з п'ятьма золотими банями, увінчаними хрестами». П'ятиверховий храм – то висока міська культова споруда, яку було внесено до герба після отримання містом Магдебургії. Він символізував місто як визначний духовний та культурний центр. В часи Російської імперії герб, з обов'язковим внесенням до нього символів намісництва, було перезатверджено царським Указом 29 січня 1796 р.[11].

З печатки XIX ст. дослідниками реконструйовано герб селища Перечин Закарпатської обл.: «Щит перетятий: у верхньому полі церква (двоповерхова, гостроверха споруда), у нижньому – робітник випалює вапно». Згідно дослідження Я.Штейнберга[12], на печатці обабіч церкви притулилися ще два дерева. Сюжет повторено і на відбитку печатки 1873 р.

Місто Переяслав-Хмельницький Київської області (до 1943 р. – м. Переяслав) мало герб з 1620 р., коли король Сигізмунд III підтвердив йому привілей на Магдебургію, даний ще Стефаном Баторієм 1585 р.[13] За новою грамотою мі-

сту дозволено «...мати книгу, скриньку і печатку міську для завірення та скріплення різних справ *з таким гербом, який на цьому листі нашому намальований:* на озері башта з хрестом»[14]. На малюнку зображено посеред водойми двоповерхову вежу з дахом, увінчану хрестом. Видається, що на гербі зображено якусь реально існувавшу споруду, оточену водою, яка мала певне значення для фортифікації міста.

Гетьман Богдан Хмельницький дбав про місто і після Переяславської угоди і просив царя підтвердити йому права. 4 квітня 1654 р. Олексій Михайлович у «Жалувальній грамоті всьому місту Переяславлю» зазначив: «быти во всем по прежним королевским привилеям и герб свой держати им прежний»[15].

Минув час і у роки правління Катерини II 1782 р. Указом імператриці герб видозмінено: «На срібному полі триступна споруда (башта ?), увінчана церковною главкою, золотим хрестом та над ним – зубчастою короною». Але на печатці міста чітко проглядається саме храм з куполом і хрест на ньому[16].

У науковій літературі дослідники неодноразово робили прорисовки герба, здійснені на основі відбитку печаток. Академік С.С.Грушевський у «Ілюстрованій історії України» (К., 1991. – репринт з видання: Київ-Львів, 1913. – С. 32) зробив два малюнки печатки з легендами. Досить спірним є ототожнення рисунка «башти на озері» з зображенням срібного двоповерхового собору з золотою банею.

Цікаво, що дехто з геральдистів трактував нечітке зображення озера як перший поверх храмової башти (дзвіниці ?), а відтак виходило, що на рисунку з'явилася струнка дзвіниця, будівництво якої, за легендою, приписано гетьману Іванові Мазепі. Як би там не було, але останнє твердження виглядає в наш час патріотичним і набуває поширення.

Місто Рудки Львівської області 1472 р. згадано як село. Відомо, що здавна, з XVII ст., містечко Рудки мало Магдебургію, поновлену на початку XVIII ст.

На печатках містечка XIX–XX ст. зображено сюжет, де є пам'ятна будівля на два поверхи із золотою банею, увінчаною хрестом. Різні джерела дають досить відмінні описи можливого герба міста. Так, у книзі Гречила А., Савчука Ю., Сварника

І. на с. 303 читаємо: «на червоному полі срібна вежа із золотим куполом, увінчаним золотим хрестом». Досить тільки оглянути пам'ятки історії та культури Львівщини, то серед них не знайдеш цивільних споруд з хрестом. Хрест – то атрибут церковний, а золотий купол з хрестом (на круглій кулі) – обов'язково символ культової споруди. Прив'язувати дане зображення до ратуші чи вежі нам вважається помилковим[17].

У гербі села Устя (до 1939 р. – Устє Єпископське) Тернопільської області зображено конкретно існувавшу будівлю – місцеву греко-католицьку церкву св. Михаїла, збудовану 1774 р. Оскільки чимало випало на долю містечка, здобувано і втрачено привілеїв, його строкате за національною приналежністю населення, вочевидь, не одноразово міняло символіку. Найдавніша з відомих дослідникам печаток відноситься до 1857–1866 рр. За нею здійснена реконструкція та опис герба: «...на синьому полі срібна триверхова церква із золотою банею на зеленій землі, обабіч дві зелені сосни». Оскільки містечко уперше згадується як власність кам'янецького католицького єпископа, то вчені виводять його символіку саме звідти. Адже початково місцевість належала церкві й мала багаті духовні традиції[18].

Село Ягільниця Тернопільської області має доволі простий герб (XIX ст.): каплиця з гостроверхим дахом, увінчана хрестом. Оскільки давня символіка містечка (яке, до речі мало в давнину і статус міста), що славилося у XIX ст. сільськогосподарською школою, тютюновою та поташною фабриками і навіть бібліотекою, досі не віднайдена, то вчені послуговуються дослідженням О.Маркевича[19], який описав зображення на відомій йому печатці, як «міську браму». Однак, при пильному огляді рисунку, дана будівля аж ні як не ідентифікується з оборонною спорудою, тим більше з брамою міста. Ми схильні припускати, що прототипом зображення виступила якась церква, яка до наших днів не збереглася. Огляд культових споруд, зображених на гербах міст України, особливості їх передачі та трактування зображень призводять нас до думки, що необхідно ретельно прослідкувати наявність храмів у названих містах, визначити їх патронів за релігійними джерелами, а вже потім робити остаточні висновки про

особливі наголоси в рисунках на деталі окремих споруд, зафіксованих у гербах. Відтак основне дослідження культових споруд в гербах міст України ще попереду. Адже чимало печаток міст ще досі не досліджені, як і рисунки, супутні привілеям на права та вигоди. Говорити про наявність повного реєстру гербів міст України ще рано, оскільки видані довідкові праці, при всій їх вагомості та значенні – то лише один з етапів дослідження вітчизняної геральдики.

1 Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – 1 половина XX ст.). Науково-популярне видання. – К.: Брама, 2001. – С. 71.

2 Ефетов Г. Недождавшиеся утверждения // Таврические ведомости. – 1993. – дек. – С. 4.

3 Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Вказ. пр. – С. 71.

4 Гречило А. Дослідження Антонієм Снайдером геральдики містечок Борщівщини // Літопис Борщівщини. – Вип.. 7. – Борщів, 1995. – С. 7.

5 Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Вказ. пр. – С. 85.

6 Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – № 27 001.

7 Діденко Л. Геральдика міста Біла Церква // Друга наукова геральдична конференція. – Львів, 1992. – С. 31.

8 Сварник І. Франц Ковалишин і міська геральдика Галичини // Четверта наукова геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 63–65; ЦДІА України у Львові. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 196.

9 Ліворуч від глядача, оскільки в геральдиці бік у зображеннях рахують з боку носія колишнього справжнього щита. – Я.І.

10 Штенберг Я. Міста та містечкові герби краю //Новини Закарпаття. – 1991. – 27 квіт. – С. 4.

11 Гладущенко О., Манько М.Богоявленський собор – основний елемент герба міста Острога // Друга наукова геральдична конференція. – Львів, 1992. – С. 16-17.

12 Штенберг Я. Міські та містечкові герби краю // Новини Закарпаття. – 1991. – 20 квітня. – С. 4.

13 Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ-Львів, 1998. – С. 50.

14 Цитується за вказаною працею Гречило А., Савчука Ю., Сварника І. – С. 278.

15 РДАДА. – Ф. 389. – Спр. 209. – Арк. 114, зв. – Ст. 533–534.

16 Гречило А. Вказ. пр. – С. 61.

17 Див.: Маркович О. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спец. істор. дисциплін. Друга секція. – К., 1968. – С. 363–370; Його ж. Печатки міст Галичини як історичне джерело. – К., 1966. – Вип.. 2. – С. 224–225.

18 Скочиляс І. Печатки і символіка села Устя // Знак. Вісник УГТ. – 1995. – Ч. 10. – С. 3.

19 Маркевич О. Печатки міст України... – С. 365–370.

Юрій Легун

РЕВІЗІЙНІ ПЕРЕПИСИ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО ГЕНЕАЛОГІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ*

Предметом нашого дослідження є первинні матеріали ревізійних переписів населення Подільської губернії кінця XVIII – середини XIX ст., відомі як ревізійні списки – «ревизские сказки».

Слід зазначити, що ревізії, як одна з особливих форм переписів жителів Російської імперії, достатньо повно та глибоко вивчені у російській (враховуючи радянську) літературі, зокрема досліджено їх законодавче забезпечення, місце проведення, датування, облікові форми, принципи організації, підсумки й

*Стаття була написана до пожежі, що сталася 10 квітня 2003 року, яка знищила кілька фондів Кам'янець-Подільського архіву. На жаль, вогонь забрав і більшу частину 226 фонду, у якому зберігалися ревізійні списки жителів Подільської губернії.

результати, тощо.[1] Крім цих базових питань, дослідники концентрували свою увагу на двох визначальних напрямках використання здобутих ревізійних матеріалів, як статистичних джерел з обсягу історії народонаселення та історичної демографії.

У сенсі генеалогічному, поіменні списки, що укладалися під час ревізій, досі не складали предмету окремого дослідження. Питання їх використання як джерела з генеалогії селян Поділля, вперше поставлене у 1996 р. В.Любченком,[2] досі не знайшло свого подальшого розвитку.

Причини такого стану криються, на наш погляд, у зародковій стадії досліджень селянської генеалогії в Україні та в специфіці роботи з первинними матеріалами переписів, використання яких є справою надзвичайно трудомісткою та копіткою, яка вимагає професійних знань, зокрема з обсягу статистики та демографії.

Проте інтерес родознавчих студій потребує опрацювання саме цих документів, оскільки узагальнюючі матеріали ревізій – перелікові відомості («перечневые ведомости» – рос. мовою), окладні книги та генеральні, що підсумовували дані по всій державі – табелі не фіксували імена, загальні та окремішні характеристики конкретних осіб.

Ревізії були головною формою обліку оподаткованого та значної частини неоподаткованого населення Російської імперії XVIII – першої половини XIX століття. Вони запроваджені у епоху правління Петра I у звязку з переходом від старої – подвірної до нової – подушної – системи оподаткування. Загалом за час існування подушного податку в царській Росії проведено 10 таких заходів з 10-20 річною періодичністю (за винятком VI-ї ревізії, що розпочалася через чотири роки після п'ятої, оскільки війна 1812 року призвела до значних втрат та руху населення).

Недоречно ототожнювати ревізії з існуючими зараз повними переписами населення, що легітимізувалися як основна система обліку саме у XIX столітті. Жодна Російська ревізія не відповідала принципам загальності, одночасності та індивідуальності, визначальними для переписів.[3] Відсоток облікованих відомостей щодо наявної людності не перевищував

95%. Терміни проведення заходу розтягувалися на роки, а переважна більшість селян особисто не подавала свідчень чиновникам-переписувачам. На те існувало чимало причин, які, в свою чергу, вимагають дослідження через їх безпосередній вплив на кількісні та якісні показники перепису.

Врешті-решт ці та інші вади ревізійної системи примусили царську адміністрацію відмовитися від її використання і перейти до загальноприйнятої у 2-й половині XIX ст. в Європі практики одномоментних загальних переписів населення. Однак, вона не набула систематичності і обмежилася тільки єдиною спробою її проведення у 1897 році. Тому укладені у ході пятої – десятої ревізій списки платників податків та їх родин є досі найсистемнішим та найповнішим джерелом з генеалогії селянства Подільської губернії за означений період.

Приєднання «Західних» територій до Російської імперії за 2-м та 3-м поділами Речі Посполитої поширювало систему ревізьких переписів і на ці землі. Впродовж 1793-1794 років у Брацлавській губернії проводилася підготовча робота для запровадження на її території загальноімперського податкового устрою. Було здійснено короткий камеральний опис усіх населених пунктів. Але найважливіше значення у реалізації податкової реформи надавалося здійсненню перепису населення[4].

23 червня 1794 року опубліковано імператорський указ про проведення чергової, п'ятої ревізії. У короткому тексті законодавчого акту містилася тільки стисла характеристика майбутнього заходу. Причиною її проведення називалося прагнення полегшити життя народу та впорядкувати його облік: тих, хто вибув з означених територій, виключити, прибулих – записати, де слід, за місцем проживання. Оскільки попередня ревізія, на думку авторів указу «съ надлежащею точностію, лучшею удобностію и безъ отягощенія народнаго сделаны были», новий захід мав проводитися за правилами оголошеними під час проведення четвертої ревізії. Остаточним терміном подання ревізьких казок визначався початок 1796 року[5] У ці строки здійснювався перепис і на території Брацлавської губернії (з 20 лютого 1796 по 30 квітня 1797 року – намісництво). Зокрема, у Кам'янець-Подільському державно-

му архіві найстаріша справа з переліку ревізьких казок датується вже 1794 роком.[6]

Хоча за 139 років функціонування система ревізійних переписів в основному залишалася сталою, вона переживала постійні дрібні вдосконалення, корегування, уточнення і, відтак, реформування. До восьмої ревізії переписні роботи очолювалися Сенатом, пізніше – Міністерством фінансів. Селян-кріпаків заносили до переліку осіб у списках їхні господарі, або (на Поділлі то було частіше) уповноважені на те поміщиками люди. Особисто вільні подавали «сказки» самі, чи записувалися службовцями магістратів, старостами. На місцях, до четвертого перепису списки відправляли у містах – городничим, у селах – до земських судів. Починаючи від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою «сказок» покладався на повітові ревізькі комісії. У містах ті ж функції виконували магістрати й ратуші, тобто владні органи відповідно до їх повноважень.

Отримавши у своє розпорядження перші екземпляри переписів, комісії укладали відомості, що містили чотири позиції: 1. порядковий № списку (номери запису по порядку); 2. назви населених пунктів; 3. власників і вільних людей, якщо вони самі подавали «сказку»; нарешті – 4. чисельність душ (окремо чоловічої та жіночої статі). Отже, уже на етапі роботи повітової комісії свідчення первинних ревізійних документів узагальнювалися і втрачали своє значення як джерело генеалогічного характеру.

Важливо відзначити, що ревізька комісія приймала матеріали у двох примірниках, а після їх обробки та закриття справи один примірник залишався у повітового скарбничого, інший – відправляли до Казенної Палати. Саме ці книги і становлять основний масив ревізьких казок, що зберіглися до наших днів і придатні до аналізу та як історичне джерело з генеалогії.

Ревізійні реєстри, що містять облік населення Подільської губернії, переважно зберігаються у двох вітчизняних архівах – Кам«янець-Подільському міському та Вінницькому обласному держархівах (далі: К-П.МДА та ДАВО). У Кам«янці вони сконцентровані у 226 фонді «Подільська казенна палата», який загалом нараховує 53329 одиниць зберігання і є одним з найоб'ємніших та представницьких за інформативністю. Два з описів даного фонду – 79-й та 80-й є путівниками, які приводять дослідника безпосередньо до текстів перепису.

Ревізькі казки містяться масивними групами серед справ, що належали до відання господарського відділення Палати. Хронологічно ці групи припадають на роки проведення переписів на території губернії. Тому найбільша кількість ревізійних книг датується 1795-м (V ревізія), 1811-м (VI), 1816-м (VII), 1834-м (VIII), 1850-м (IX) та 1858-м (X ревізія) роками. Під іншими датами зустрічаємо незрівнянно меншу кількість справ. Хоча проведення окремих переписів разом з перевіркою їх результатів, виправленнями та доповненнями, тривало роками. У деяких випадках спостерігаємо наявність додаткових списків попередньої ревізії, віддалених тільки роком або кількома від дати наступної. Територіально справи більш-менш рівномірно репрезентують всі повіти губернії. Загалом, за нашими підрахунками, у фонді міститься до 1990 одиниць зберігання – ревізьких казок, з яких 1140 цілком або частково присвячені саме селянам Поділля.

Однак, ця цифра є досить умовною з кількох на то причин. Ймовірним є знаходження окремих книг або їх фрагментів під іншими назвами, чи навіть у інших фондах архіву. Та й сам термін «ревізька казка» може мати цілком відмінний зміст у різних архівних справах. Прикладом можуть слугувати одиниці зберігання № 3416, 3425-29, 3433-39, 3443-47, які є ревізькими реєстрами с.Радівці Літинського повіту від 1811 року. Загалом, цей перепис жителів вказаного села залишив понад 20 справ. Ненабагато менше ревізьких казок за 1811 рік присвячено ще одному селу цього повіту – Васютинцям. В той саме час окремі одиниці зберігання, що іменуються «ревізькі казки», фіксують одночасно населення кількох десятків сіл повіту і нараховують понад 1000 аркушів.

Основні характерні ознаки первинних ревізійних документів із зібрання фонду № 226 «Подільська казенна палата» Камянець-Подільського державного архіву відображені у далі наведених таблицях:

ТАБЛИЦЯ 1

КІЛЬКІСТЬ СПРАВ – РЕВІЗЬКИХ КАЗОК – У ФОНДІ №226 К-ПМДА

		5-та	6-та	7-ма	8-ма	9-та	10-та	разом
1	Балтський повіт	3	19	16	44	11	27	130
2	Брацлавський повіт	7	64	16	29	23	18	157
3	Вінницький повіт	7	27	8	35	18	23	118
4	Гайсинський повіт	2	184	11	30	13	23	263
5	Летичівський повіт	8	13	14	22	12	14	83
6	Літинський повіт	7	146	14	32	15	14	228
7	Могилівський повіт	8	21	11	31	18	23	112
8	Кам'янецький повіт	6	113	24	46	20	42	251
9	Ольгопільський повіт	12	82	8	28	14	21	165
10	Проскурівський повіт	9	37	12	31	12	25	126
11	Ушицький повіт	4	27	11	34	16	37	128
12	Ямпільський повіт	3	27	9	40	24	18	124

ТАБЛИЦЯ 2

НАЗВА СОЦІАЛЬНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП

1	Селяни	4	541	84	195	127	188	1139
2	Граждани	–	–	–	4	1	5	10
3	Однодвірці	3*	2	7	156	48	43	259
4	Шляхта	2	17	24	–	–	1	44
5	Вільні	–	16	2	–	–	2	20
6	Цехові	–	–	4	3	1	3	11
7	Дворові	–	104	2	8	–	–	114
8	Церковнослужителі	3	12	10	9	–	–	34
9	Купці	–	12	–	4	3	8	27
10	Міщани	1	57	28	51	28	69	234
11	Цигани	–	4	–	1	–	–	5
12	Євреї	–	4	1	18	13	19	55
13	Старообрядці	–	2	–	–	–	–	2
14	Незакон/народж. діти солд.	–	1	–	–	–	–	1
15	Поселяни	–	–	–	–	–	6	6
16	Відставні солдати	–	8	2	9	2	6	27
17	Кантоністи	–	–	–	1	–	1	2
18	Іноземці	–	1	3	9	–	1	14
19	Не вказані стани	72	48	10	19	11	44	204

*Двічі визначені як однодвірці-чиншовики.

ТАБЛИЦЯ 3

ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АРХІВНИХ СПРАВ

(додаткові відомості)

1	Додаткові списки	12	9	38	74	38	87	258
2	Вказані нас. пункти	7	700	34	165	62	105	1073
3	Змішані стани	15	65	16	70	27	61	254
4	Змішані повіти	7	9	3	12	32	65	128
5	Загалом одиниць зб.	84	750	156	433	210	359	1992

Таблиці укладено за описами. Вони містять три ступеня інформації щодо наявних джерел. Перша таблиця (дванадцять пунктів) репрезентує розподіл існуючих справ по повітах, демонструючи досить рівномірне збереження списків з окремих адміні-стративних частин губернії.

Таблиця 2 (19 позицій) містить визначення соціальних та національних груп, які зазначені у вказаних списках, наданих укладачами у відповідності до вимог закону. Таблиця 3 подає дані щодо кількості національних та соціальних груп.

За час побутування ревізійної системи на Правобережних теренах відбувалися зміни вимог до фіксування у титулах реєстрів і, відповідно, укладання окремих переліків певних частин населення. Так, ревізії першої третини XIX ст. залишили самостійні вказівки на переписи шляхти, дворових та вільних людей. Натомість пізніші фіксували невідомих до того «граждан» та поселян. На цей час припадає і значне збільшення кількості справ однодвірців. Пікове зростання однодвірських переписів після 1834 року повязане з заходами уряду, викликаними польським повстанням 1831р., що мали на меті максимально можливе переведення колишніх дрібних шляхтичів – чиншовиків безпосередньо у селянський стан. Запис №19 – «не вказані стани» – перелічує кількість ревізьких казок, архівні описи яких не вказують, які саме верстви населення описано у них.

Селяни складали абсолютну більшість народонаселення, що яскраво підтверджує облік загальної кількості осіб у ревізьких списках, у графах, присвячених цій верстві. Разом з тим, слід мати на увазі, що значна частина справ, віднесених нами до пункту «не вказані стани», найімовірніше також фіксува-

ли селян. Особливо це стосується п'ятого перепису, на який припадає найменша загальна кількість справ та найбільша – анонімних одиниць зберігання.

У третій таблиці відображені якісні характеристики архівних справ, що описані під титулом «ревизские сказки». Чимала кількість з них має грифи «додаткові», «про втікачів», »двічі записані» або «незаписані у попередню ревізію». Інколи віднести їх саме до цієї категорії дозволяє датування архівної одиниці, значно посунуте від часу проведення заходу.

Назви справ переважно містять вказівку на повіт, у якому укладалися списки. Більше половини з них згадують і конкретні населені пункти. Оскільки ревізькі казки селян досить часто об'єднують реєстри кількох сіл повіту, ця вказівка може мати вигляд: «Села від літери А до С» тощо.

Поруч із переліченими одиницями зберігання, описи яких не містять вказівки на соціальну приналежність респондентів, є чимало таких, що включають свідчення про кілька соціальних груп, списки яких об'єднані у одній справі. Саме цей показник відображений у п. 3 (Табл.3). За станом це досить близькі верстви, що фіксувалися одним списком: «однодвірці і граждани», «селяни і дворові», «міщани і цехові». Зустрічаємо також серед документального масиву зшиті у єдину справу списки представників різних станів населення.

Ці характерні ознаки ревізьких казок, відображені в описах фонду, попри їх очевидну недостатність, дозволяють дослідникам відшукати необхідні їм списки жителів певного населеного пункту та встановити соціальну приналежність осіб, що їх цікавлять. Тобто, у цьому разі йдеться про матеріали до генеалогії, прив'язані територіально до населеного пункту, та про інформативний блок, що торкається станової приналежності населення.

Проведений нами евристичний пошук справ та їх класифікація за кількісними та якісними показниками спрямований на оприлюднення попередніх даних щодо виявлених в архіві справ за темою дослідження.

Менш представницьким є зібрання ревізьких казок у державному архіві Вінницької області. Вони розпорошені по кількох

фондах. Ймовірно, що основою колекції слугували перші екземпляри переписних списків, які залишалися, як зазначалося, у повітового скарбничого, а раніше – у повітовому суді. Саме тому більшість реєстрів зустрічаємо у фондах цих установ. Зокрема, це – Липовецький (Ф.608.– Оп.1.– Спр.39), Гайсинський (Ф.471. – Оп.4. – Спр.1), Бершадський (Ф.635. – Оп.1. – Спр.11) повітові суди. Це величезні за обсягом фоліанти, що мають від тисячі до двох тисяч аркушів та містять списки селян майже цілих повітів. Так, наприклад: у другій із зазначених справ знаходимо реєстри щонайменше 72 населених пунктів Гайсинського та Ольгопільського повітів! Всі три збірки списків стосуються п'ятої ревізії і датуються 1795-96 роками.

Інший вид фондів, що зберігають переписи, – архівні збірки повітових ревізійних комісій. Вочевидь, така назва мала би об'єднувати документи, що засвідчують безпосередню діяльність комісій, тобто організацію перепису, справочинство, кадрові питання, тощо. Саме так виглядають аналогічні зібрання у Кам«янці.[7] Натомість, у Вінниці тільки фонд Липовецької комісії презентований журналом її засідань за 1850-й рік.[8] У всіх інших випадках зустрічаємо переважно ревізькі казки різних років. Мова йде про фонди: 731-й – Брацлавської комісії, 603-й – Вінницької, 725-й – Гайсинської, 727-й – Могилів-Подільської, 885-й – Ольгопільської та 726-й – Ямпільської повітових ревізьких комісій. З них Вінницький повіт представлений реєстрами 1795, 1811, 1834, 1858 років. У всіх інших випадках йдеться про IX (1850) та X (1858) ревізії. На кожний фонд припадає від одного до трьох десятків окремих ревізійних справ.

Осібне місце серед груп архівних документів, що нараховують матеріали ревізій, займає фонд 177-й – «Могилів-Подільське повітове казначейство», який хронологічно охоплює 1794 – 1920 роки. Тут міститься біля 200 реєстрів різних років. Крім них, у збірці зберігаються різноманітні супровідні справи: про рекрутський набір, про видачу селянам паспортів, рахунок і виключення з різних причин окремих душ та інші. Цікавими для дослідника є документи, що дозволяють проаналізувати стан збереженості ревізійних книг. Наприклад:

№1155 – «Реєстр ревізьких казок, поданих до Казенної Палати за 1834 рік» .

Отже, матеріали переписів населення Поділля кінця XVIII–середини XIX ст. досить повно репрезентовані у сховищах двох вказаних архівів регіону, надаючи широкі можливості для віднайдення первинних генеалогічних відомостей щодо селян. Однак наявність книги певного села в архіві не є запорукою наявності в ній такої генеалогічної інформації. Для максимально ефективної роботи з текстом ревізії необхідно звернути увагу на структуру, зміст та якість зафіксованої генеалогічної інформації.

Головна мета обліку, як уже зазначалося, полягала у реєстрації населення, що сплачувало подушний збір та виконувало інші державні повинності. Тільки невелика його частка (представники духовенства, ямщики, особи з іррегулярних армійських підрозділів та ін.) заносилися до списків «для одного лише обрахунку». Тому вільне оподатковане населення у будь який спосіб намагалося уникнути перепису. Селяни представляли досить пасивну сторону у ревізійних заходах й ініціатива у маніпулюванні чисельністю душ швидше належала їхнім поміщикам, які намагалися зменшити обсяги сплачуваних податків. Це, а також низький освітній рівень, відсутність заохочень для переписувачів, недосконалість бюрократичної системи перепису, відповідних додаткових інструкцій, породжувало постійну проблему всіх ревізій – наявність «прописних» (необлікованих) душ. Намагання влади все-таки врахувати незафіксованих платників податків призводило до перманентних додаткових переписів і подовження термінів проведення ревізії. Як результат такої діяльності маємо в архівах уже згадувані чисельні додаткові ревізькі казки, що довгим шлейфом з різних документів супроводжують кожний перепис. Їхня кількість не може йти у порівняння з чисельнішими списками укладеними в «основні роки» проведення заходу, але саме їх існування є своєрідним показником недосконалості ревізійної системи. До прикладу, після закінчення V ревізії було виявлено настільки велике число прописних і прихованих душ, особливо на околицях імперії, що уряд був

змушений двічі (у 1799[9] й 1808 рр.[10]) видавати спеціальні укази щодо безкарної подачі додаткових ревізьких казок.

На думку російського вченого і дослідника переписів В.М.Кабузана, чисельність не занесених у перші списки платників податків майже ніколи не опускалася за 1% від загальної кількості, а пересічно вона складала трохи більше 2%. Однак, існувала значна регіональна диференціація у цьому показнику. Околиці імперії давали істотне збільшення цифр необлікованого у визначений термін населення. Зокрема, за VII ревізією на Правобережній Україні зафіксовані 324.164 прописні душі, або 34,95% їх загальнодержавної кількості.[11] Оскільки повселюдна чисельність чоловічого переписаного населення Волинської, Київської та Подільської губерній дорівнювала 1 957 тис. чол[12]., шанс зустріти запис про особу, що вас цікавить, у додаткових списках представляється досить значним.

Який же вигляд мали реєстри населення та які свідчення містилися у першому та наступних переписах місцевих жителів? Загальновизнаною науковцями є думка, що форма переписних листів, вироблена при проведенні III-ї ревізії, в цілому залишалася незмінною і надалі. Хоча кожна ревізія мала свої відмінності, інколи тільки формальні, інколи суттєві: до прикладу, VI-а взагалі не фіксувала жіноче населення.

Ревізійні списки укладалися як на спеціальних друкованих листках-аркушах, що розроблялися у Сенаті, так і на написаних від руки «опитувальниках». Оскільки форма таблиць на територіях, населення яких переписувалося вперше, була відмінною від інших, видруковували їх у місцевих (Київській, Чернігівській) друкарнях.

Переписуватися мали представники різних прошарків і станів населення. Окремо згадуються священо– та церковнослужителі; міщани та цехові; купці; однодвірці та їх селяни; різні категорії селян; козаки; заводські та фабричні майстри, робітники та селяни; дворові; ямщики та представники інших індивідуальних професій, не виключаючи »ни малолетныхъ, ни престарелыхъ всякого возраста и пола». Населення кожного населеного пункту переписували окремо, незалежно від роз-

мірів останнього. Одна селянська «сказка» стосувалася тільки одного села або його частини.

Сенатськими указами затверджувалася форма вступної частини до кожного реєстру. Складовими записів були пункти: *час укладання документа, назва губернії (намісництва), повіту та населеного пункту, чин, ім'я власника села, далі – ім'я того, хто укладав список*. Зазначалася і юридична підстава до проведення перепису – імператорський указ від 23 червня 1794 р. (V ревізія) та зобов'язання укладача подати ревізійний перелік без будь-яких змін та приховувань.

Далі розміщували таблицю зі списками населення.

На територіях, де ревізький облік існував раніше, форми таблиці мали відбивати зміни стану населення у порівнянні з попередніми переписами. Навпроти кожного імені розташовували три граф: «По последней ревизіи в подушный окладъ написаны были», «Изъ того числа после ревизіи доныне разными случаи выбыли», «Ныне на лицо съ прибылыми и вновъ рожденными». У першій та останній графі зазначалися вік жителя на минулу ревізію та на час останнього перепису. Запис відбивав і причини зміни стану особи: «Умре въ такомъ-то году», «Отданъ въ рекруты», «Бежалъ», «Отпущенъ на волю», »Проданъ». Отже проводили не тільки облік населення, а й вели спостереження за його міграцією, змінами соціального стану окремих осіб, тобто забезпечувалися умови для максимально легкої перевірки правдивості записів.

Зрозуміло, що на новоприєднаних територіях не можна було проводити порівняння свідчень згідно з даними попередньої ревізії. Тому в даному випадку в 1795-1796 роках записували вік жителя тільки на момент проведення перепису. Дані про чоловіків та жінок фіксували в окремих графах. Існувала ще одна спільна графа, у якій зазначали соціальний стан або вид діяльності особи, що переписувалася: «хл£бопашцы«, «находятся во услуженіи у ос£длыхъ«, «кузнецъ» тощо.

Ще одна важлива особливість укладання переписних таблиць V-ї ревізії на землях, щойно набутих у Речі Посполитої, полягала у їх двомовності – російській та польській[13]. Фактично, йдеться про дублювання одного тексту у розташова-

них один навпроти другого аркушах. Традиційність ведення справочинства польською мовою знайшла тут своє яскраве відображення – ця частина тексту відрізняється більшою впорядкованістю та одноманітністю у написанні імен та назв населених пунктів.

Безумовно, що подвійний запис значно полегшує працю дослідника, якому, з огляду на погану збереженість окремих документів, не завжди вдається прочитати фрагменти згасаючого рукопису двохсотлітньої давнини. У такому випадку можна порівняти напис з тотожним на сусідній сторінці. До того ж, *нотування імен та прізвищ у двох мовних варіантах створює особливі умови для досліджень у галузі історичної філології, топоніміки, ономастики тощо.*

Ревізьки казки в першу чергу то – перелік імен, рідше прізвищ, інколи прізвиськ. Саме їх написання привертає особливу увагу навіть при побіжному огляді списку.

Як правило, в одному випадку, прослідковується прагнення записувати імена українських селян на російський манер: Остап – Евстафій, Параска – Евпраксія, Гнат – Ігнатій. Натомість польський варіант здебільшого зберігав правдиве звучання імен. Хоча основним чинником, що визначав написання імен, залишалася думка конкретного переписувача. Адже в окремих селах і у польському варіанті зустрічаємо «Гжегожів» та «Анджеїв». Загалом, слід зазначити існування помітної тенденції до спотворення та перекручення українських імен до польської та російської подоби, що далеко не завжди була ідентична українському відповіднику. Доводиться тільки здогадуватися, що особа, одночасно записана як «Авдотия» та «Jadwiga» озивалася на українське «Явдоха».

Детальніше ознайомлення з конкретними зразками ревізійних списків засвідчує, що законодавчо закріплені та описані в публікаціях пункти ревізьких казок в реальних документах можуть скорочуватися й оминатися взагалі. Їхня кількість змінювалася залежно від часу проведення ревізії, місцевості, соціальної належності осіб, що переписувалися, врешті – від особи ревізора. Отже, регламентація за допомогою загальноросійського формуляру є досить умовною і потребує інди-

відуального дослідження у кожному окремому комплексі документальних свідчень.

З певною обережністю треба оцінювати й зміст окремих записів. Вже в першій половині XVIII ст. у більшості селянських родин, що вели власне господарство, особисті прізвиська одного з членів роду трансформувалися у справжні прізвища, проте не завжди достатньо стійкі до суфіксальних змін. Відбувалися і докорінні тимчасові або незворотні зміни прізвищ внаслідок перебрання прізвища тестя при переході молодого на мешкання у село, звідки походить його дружина, чи під час шлюбу дітей вдови, коли вони набували нове прізвище, утворене від власного імені матері, або ж її імені почоловіку (Костянтин – Костичка, Юлько – Юлькова, Іван – Іванова і т.д.), та навіть внаслідок витіснення прізвища селянина назвою громадської посади, яку він обіймав (війт, дяк, осавула).[14] Зазвичай, такий стан створює дещо привабливішу ситуацію щодо ідентифікації окремих осіб, аніж це було, наприклад, в Росії, де до середини XIX ст. третина селян не мали прізвищ.[15] Тим не менш, певна частка (від кількох до кількох десятків у кожному селі) господарів дворів залишалася без наймень. До них слід додати непрозваних селян, що проживали у чужих обійстях та вдів, імена яких досить часто не супроводжувалися прізвищами покійних чоловіків.

Існують ще й інші застереження при роботі з ревізькими казками. Запис «у нього дружина...у них діти...» може перераховувати дітей від різних шлюбів, народжених різними жінками. У списках відсутні помітки про дітей, що народилися й померли або вибули у міжревізійний період.

Найбільш недостовірним пунктом ревізьких переписів є зазначення про вік особи, що вказувався в окремій колонці. Хоча він фіксувався з точністю до року, а в деяких випадках (особливо малолітніх дітей) – до місяця, порівняння його з аналогічними у інших облікових документах (в першу чергу – у метричних книгах), свідчить про систематичне спотворення вікового показника. Причин цього може бути декілька: селяни просто не знали свого точного віку; ревізійні списки були інформативним джерелом для проведення рекрутського на-

бору, намагаючись уникнути якого селяни додавали або віднімали від свого віку роки. Крім цього, детальний аналіз «сказок» (особливо XVIII ст.) показує, що серед вікових показників непропорційно велике місце належить цифрам, кратним до «5». Отже, ще однією причиною хронологічної неточності та недосконалості ревізійних записів може бути недбалість переписувачів.

Ці та інші недоліки дозволяли деяким авторам взагалі ставити під сумнів значення матеріалів ревізій як достовірного історичного або демографічного джерела інформації. Інколи ці оцінки були досить гострі: «...у сенсі статистичному, народні переписи не становлять достатнього доказу у достовірності їх обрахунку, й не задовольняють вимогам науки, тим більше, що цьому обрахунку підлягають менше трьох четвертих усього народонаселення держави»[16] – відзначила дослідниця І.О.Троїцька. Час і подальші дослідження значно скоригували радикальність характеристик. І вже у 1995 році вона підводить підсумок одного з розділів своєї дисертації: »...повнота, точність й достовірність інформації, що міститься у ревізьких казках, цілком достатня для аналізу демографічних процесів в Росії у епоху ревізій».[17]

Закінчуючи огляд наявних документів з вказаних архівів, зазначимо тільки, що як джерело генеалогічне, ревізька казка є унікальним документом, першим (V-а ревізія) переписом абсолютно більшої (біля 95%) частини населення, що при використанні поруч з метричними книгами та деякими іншими джерелами дозволяє провести детальну реконструкцію селянських родоводів Поділля щонайменше за останні 200 років. У такому її актуальному значенні і криється нагальна потреба дослідження, опису, класифікації та публікації первинних матеріалів ревізького обліку населення по окремих регіонах України і для з'ясування та створення загальної картини «генеалогічного древа» українського селянства.

1 Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII-первой половины XIX в. (1718-1858) // Дис.

...канд.іст.наук. – М.,1959.; ЮрченкоН.Л. Ревизские сказки как источник по социально-демографической истории (опыт обработки на ЭВМ ревизских сказок московского купечества XVIII– первой половины XIXвв.). Дис. ... канд. іст. наук. –Л.,1989.; Троїцька І.О. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы). Дис. ...канд. екон. наук. – М.,1995.

2 Любченко.В. До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація., // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. К., 1996 р. – С. 150-153.

3 Див.: Гозулов А.І. Переписи населения земного шара. – М.,1970. – С.6.

4 Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – С.15.

5 Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – Т.XXIII. – №17253.

6 К-П.МДА. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.412.

7 К-П.МДА. – Ф.226. – Оп.80 – Спр.871. Справа Ольгопільської повітової ревізійної комісії 8-го перепису 1834р. Тут і спр.845 – Брацлавського повіту, 846 – Гайсинського, 847 – Могилівського, 849 –Летичівського, 872 – Балтського.

8 ДАВО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.1.

9 ПСЗ. 1830.– Т. XXV. – № 19210.

10 ПСЗю – Т. XXX. – № 22834; № 23044.

11 Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – Первой половины XIXв. (1718-1858 гг.) //История СССР, (М.) – 1959. – №5. – С.135..

12 В.М.Кабузан. Народонаселение России в XVIII-первой половине XIXв. – М.,1963. – С.163.

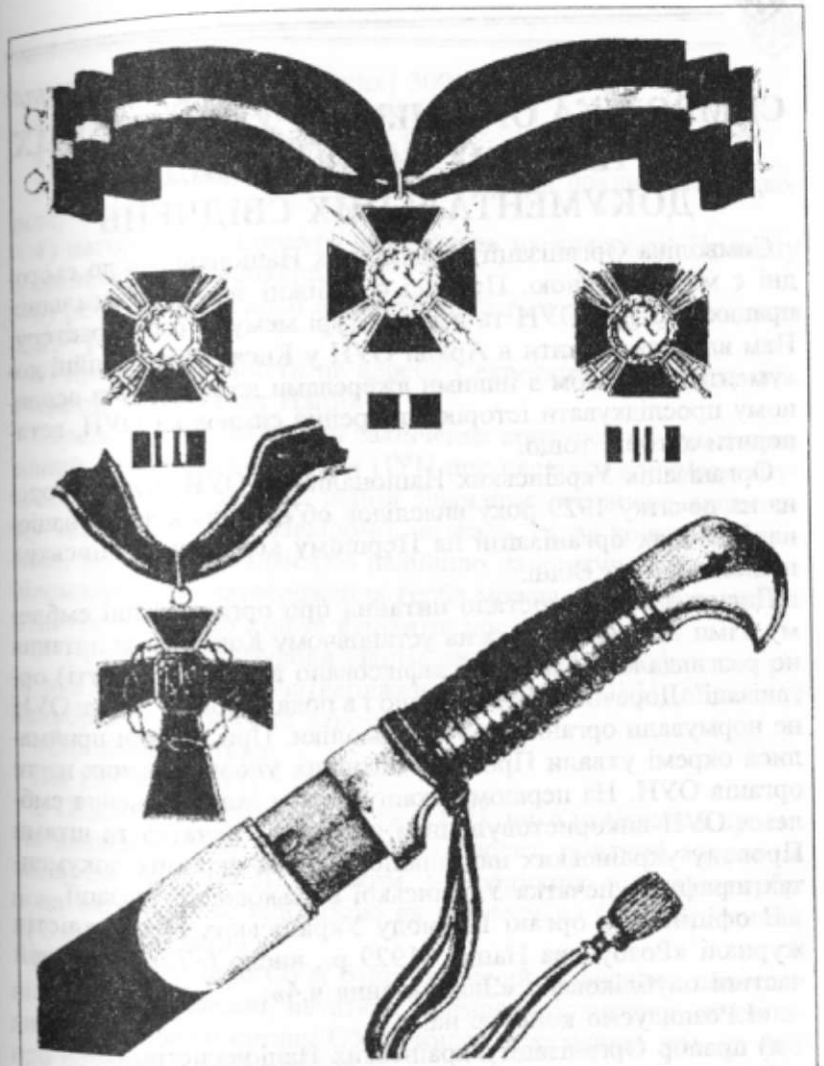
13 ПСЗ. Т.XXIII. – № 17253.

14 Любченко.В.Вказана праця. – С.152.

15 Троицкая И.О. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): Дис. ...канд. екон. наук. – М., 1995. – С.53.

16 Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. – К., 1846. – С.149.

17 Троицкая И.О. Вказ. праця. – С.51.



СИМВОЛІКА І ФАЛЕРИСТИКА

Олександр Кучерук

СИМВОЛІКА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ: ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕНЬ

Символіка Організації Українських Націоналістів до сьогодні є маловивченою. Про неї є побіжні згадки у загальних працях з історії ОУН та в літературі мемуарного характеру. Нам вдалося виявити в Архіві ОУН у Києві організаційні документи, які разом з іншими джерелами дозволяють в основному прослідкувати історію створення символіки ОУН, встановити авторів тощо.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) була створена на початку 1929 року внаслідок об'єднання кількох націоналістичних організацій на Першому конгресі українських націоналістів у Відні.

Досить швидко постало питання про організаційні емблему, гімн та прапор, хоча на установчому Конгресі це питання не розглядалося і не було зафіксовано в Устрої (статуті) організації. Доречно зауважити, що і в подальшому статути ОУН не нормували організаційної символіки. При потребі приймалися окремі ухвали Проводу чи інших уповноважених на те органів ОУН. На першому етапі до часу запровадження емблеми ОУН використовувалися шрифтова печатка та штамп Проводу українських націоналістів, а на окремих документах шрифтова печатка Української військової організації.

В офіційному органі Проводу Українських Націоналістів журналі «Розбудова Нації» (1929 р., число 6-7) у офіційній частині опубліковано «Звідомлення ч.4»:

«І.Розписуємо конкурс на:
а) прапор Організації Українських Націоналістів,
б) гимн Українських Націоналістів (текст і музика),
в) відзнаку для членів О.У.Н.
ІІ. Умови конкурсу слідуючі:
1) у конкурсі можуть взяти участь і не члени О.У.Н.
2) найліпші проекти будуть нагороджені слідуючо:

а) прапор – к[рон] ч[еських] 300;
б) гимн – к[рон] ч[еських] 500;
в) відзнака – к[рон] ч[еських] 200;
3) нагороди визначатиме окрема комісія покликана Проводом;
4) нагороджені проекти переходять на власність Проводу Українських Націоналістів;
5) речинець надсилки проектів кінчиться з днем 30 вересня 1929. р.
6) проекти надсилати на адресу Секретаріяту Проводу або Редакції «Розбудови Нації»[1].

Склалося так, що термін закінчення конкурсу не був дотриманий, перше повідомлення ПУН про наслідки конкурсу опубліковано в «Розбудові нації» здвоєному червнево-липневому числі 1929 року. Невідомо, на жаль, склад конкурсної комісії, які і скільки проектів надійшло на конкурс. Лише з повідомлення про затвердження герба можна довідатися, що на конкурс надійшло кілька варіантів проектів герба.

У 1-2 числі «Розбудови Нації» за 1932 р. опубліковано рішення Проводу про затвердження емблеми ОУН (подано її кольоровий зразок) та тексту гімну.

«Офіційна частина.
Від Проводу ОУН.
І. Подаємо до відома членству ОУН, що з надісланих проектів відзнаки-гербу ОУН принято проект, поданий артистом маляром проф. Р. Лісовським. Репродукцію відзнаки-гербу подаємо окремою відбиткою як прилогу до біжучого числа «Розбудови Нації»
ІІ. Принятий герб ОУН буде уживаний як відзнака для членів ОУН, на прапорі, печатках, фірмових блянкетах, на окладинці офіційного органу ОУН, тощо, отже всюди там, де йде про офіційний виступ ОУН на зовні»[2].

Затвердженою емблемою (гербом) ОУН є стилізований золотий тризуб у якого середній елемент у формі двосічного меча – за ним закріпилася назва «націоналістичний тризуб». Цей знак поміщено на щиті білого з золотою смужкою по краю щита. З часом емблема зазнала незначних доопрацю-

вань, зокрема колір щита був вдало замінений з білого на синій. Досить часто використовувався лише тризуб з мечем без щита, приклад того обкладинка журналу «Розбудова нації», де починаючи з числа за січень-лютий 1932 р. до останнього числа у 1934 р. часопису містився тризуб без щита. Використовувався у такій формі на різноманітних організаційних бланках, листівках, пропам'ятних марках, грамотах тощо.

Автор емблеми відомий митець Роберт Лісовський (1893-1982), народився у м. Запоріжжя, вчився у Київській студії О.Мурашка, Українській академії мистецтв у М.Бойчука та Г.Нарбута, потім закінчив Берлінську академію мистецтв. Професор Української студії пластичного мистецтва у Празі (1929-1945). Після Другої світової війни жив в Італії, Великій Британії, Швейцарії. Уславився як графік, ілюстратор українських поетичних збірок, автор прикладної графіки. Помер у Женеві (Швейцарія).

Інформація ПУН у 1-2 числі «Розбудови Нації» 1932 також містила розділ, який стосується гімну ОУН.

«III. Із надісланих проектів тексту гімну ОУН принято проект, поданий одним із наших найвизначніших поетів (Олесь Бабій – автор), що запроторений у ворожій тюрмі. Слова принятого гимну є наступні:

Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум'я вогнів,
Плекав нас біль по втраті України,
Кормив нас гнет[3] і гнів на ворогів.

І ось ідем у бою життєвому
Міцні, тверді, незломні мов граніт,
Бо плач не дав свободи ще нікому
А хто борець, той здобував світ.

Не хочемо ні слави, ні заплати.
Заплатою нам радість[4] боротьби:
Солодше нам у бою умирати,
Ніж в путах жити мов німі раби.

Доволі нам руїни і незгоди;
Не смів брат на брата йти у бій.
Під синьожовтим прапором свободи
Зєднаєм весь великий нарід свій.

Велику правду для усіх єдину
Наш гордий клич народові несе:
Батьківщині будь вірний до загину
Нам Україна вища понад все!

Веде нас в бій борців упавших слава.
Для нас закон найвищий та приказ:
Соборная Українська Держава
Міцна й одна від Сяну по Кавказ.

IV. На вище подані слова гимну ОУН розписуємо конкурс на музику. Умови конкурсу наступні:

1. У конкурсі можуть взяти участь і не члени ОУН.
2. Принятий найліпший проект буде нагороджений квотою к[рон] ч[еських] 500.
3. Про приняття проекту рішить Провід ОУН на підставі оцінки окремої комісії, покликаної Проводом, з рядів фахівців.
4. Нагороджений проект переходить на власність Проводу Українських Націоналістів.
5. Речинець надсилки проектів минає з днем 30.V.1932. Однак є бажаним, щоб ті особи, що думають взяти участь у конкурсі, повідомили нас про це заздалегідь, уже у хвилі, коли таке рішення повзяли, без огляду на виконання своєї праці, (при такім повідомленні не треба подавати правдивих назвиск, а псевдоніми). Це дасть змогу зорієнтуватися в кількости майбутніх проектів, і або скорше закінчити конкурс, коли б усі заповіджені проекти вплинули скорше, або навпаки, продовжити остаточний речинець, коли б не всі проекти своєчасно наспіли.
6. Проекти і переписку надсилати на адресу: «Rozbudova Nacii», Praha-Smihov, Pořtovni schanka s. 37. ИSR.»[5].

На конкурс було подано кілька проектів гімну під девізами чи псевдонімами. В архіві ОУН у Києві зберігаються 5 оригіналів поданих на конкурс поезій. На конкурсних проектах дати не вказувалися, усі вони написані рукою, чорним чорнилом чи олівцем. У справі також знаходиться текст О.Бабія (подано вище), що був визнаний переможцем, і видрукуваний додатково на окремому аркуші на друкарській машинці.

Під девізом «А-Б» пропонувалися такі слова гімну:

«Проект гимну Українських Націоналістів.

Нехай реве ворожа хмара:
Вона завзятим не страшна!
На кривду – чин! На злочин – кара!
На гніт – ненависть вогняна!

До нас, все горде і відважне!
Вперед, від кволих і нікчем!
Ми осягнемо недосяжне
Незломним духом і мечем!»

Інший проект надійшов під девізом «С».:

Гимн ОУН.

О, Україно! Хай нас людство судить, -
Тобі одній – думки і кожен рух!
Твоїм щитом – гарячі наші груди,
Твоїм мечем – ці міліони рук!

За ясні зорі і за тихі води
Твоїх степів, спустошених огнем
Світи запалим, стопчемо народи!!
О, Україно! Слухай, ми ідем!.»

Проект під девізом «К.В.»:

«Український марш.

Доволі німої покори!
Доволі прохань і жалів!
Не будем носити окови
На батьківській рідній землі!!

В неволі Дніпро і Карпати –
Гартуйтесь, серця насталіть!
Іде Український Диктатор
Для волі майбутніх століть!

З Амуру, з Кубані, з Кавказу,
З над Сяну і Тиси-ріки, -
Послушні одному приказу
Повстануть залізні полки!!

Єдиним жагучим девізом:
Зітрімо кордони-Збручі !!
Держава – це кров і залізо...
Свобода – це вістря мечів.

Здригне і Москва і Варшава,
З над Прута Румун утече, –
Велика могутня держава –
Єдина, народним кличем!»

Ще один проект написаний тою ж рукою, що і попередній текст, але поданий під псевдонімом К.Кубанець, і був варіантом попереднього тексту.

«Гімн українських націоналістів»

«Доволі рабської покори!
Доволі прохань і жалів!
Не будем носити окови
На батьківській рідній землі!
Не довго нас будуть топтати
Волохи, Ляхи, Москалі, –
Встає Український Диктатор
Для волі майбутніх століть!
З Амуру, з Кубані, з Кавказу
З над Сяну і Тиси-ріки, –
Лиш Його, – одному приказу
Послушні незламні полки.
Єдиним, жагучим девізом: -

«Затерти кордони-Збручі!»
Фортуна – це Кров і Залізо!
Ми щастя – свойого ключі!
Одно нам залишилось право: –
Це кріс і граната в руці.
У першу пробоєву лаву
Ставайте одважні борці.
Розколе московську темряву
Архангел огненним мечем!
Могутня Велика Держава! –
Єдиним народнім кличем.»

Всі тексти були щирими та патріотичними, але мало професійними, видно, що писали аматори. Характерним є намагання писати піднесено, текст певною мірою характеризує розуміння активної частини української еміграції збройно боротися за відновлення української державності – «Тобі одній – думки і кожен рух! // Твоїм щитом – гарячі наші груди, // Твоїм мечем – ці міліони рук!». Основна мета боротьби це «Соборная Українська Держава // Міцна й одна від Сяну по Кавказ», цю мету можна осягнути лише у тісній співдії усіх українців від Далекого сходу до крайніх етнографічних територій на Заході. Відчувається дух епохи, промовистою є тема вождя – «Встає Український Диктатор // Для волі майбутніх століть!». Аналізуючи подані на конкурс проекти текстів гімну ОУН, пересвідчуємося, що конкурсна комісія з наявних вибрала найкращий варіант тексту.

Автор слів гімну ОУН Олесь Бабій (1897-1975) народився на Галичині. Член ОУН, учасник установчого Конгресу українських націоналістів у Відні (1929), зазнав переслідування за націоналістичну діяльність. Рано почав літературну діяльність, належав до групи символістів, що гуртувалися навколо журналу символістів «Митуса». Перша збірка вийшла 1923 р., автор багатьох поетичних і прозових творів і книг. Після Другої світової війни на еміграції в Німеччині та США, де був активним громадсько-політичним діячем. Помер у Чикаго (США).

На оголошений додатковий конкурс музики гімну в наступні місяці надійшло кілька варіантів, які були розглянуті комісією і найвдаліші (на думку комісії) – опубліковані того ж року у «Розбудові Нації».

Цитуємо:

«4. а) На розписаний конкурс на музику до принятого гимну-маршу ОУН («Зродились ми великої години...») вплинуло, в установленому речинці 5 проектів. Ті проекти оголошуємо в біжучому числі «Розбудови Нації», без подання прізвищ авторів. Заразом даємо можливість нашим членам та симпатикам висловити свій погляд про ті проекти, а то ще до скликання конкурсової комісії (приблизно 15.X. б. р.). ...»[6]

Остаточний варіант гімну, що був затверджений Проводом, опублікований без жодного коментаря чи повідомлення на вклейці у 3-4 числі «Розбудови Нації» 1934 року.

Прізвище автора мелодії О.Нижанківського не вказувалося (як і автора слів О. О.Бабія). Композитор і органіст Омелян Нижанківський (1895-1973) народився в м. Рогатині, музику вивчав у Віденському університеті, викладав у консерваторіях Каїру та Берна. Автор музики для органу, хорових церковних і світських хорів, інструментальних та вокальних творів тощо. Помер у Берні (Швейцарія).

У квітні 1933 року Є.Коновалець у листі до Є.Онацького писав стосовно маршу « надсилаю Вам проект маршу українських націоналістів, який видається мені більш вдалим від того, що ухвалено в Празі, і проти якого я протестую. Прошу дуже вчитатися у цей другий... До цих слів написано музику в Бельгії. Всі погоджуються, що музика гарна, сильна. Але мушу признатися, що українцям вона трохи чужа, а головно тяжка до виконання. Я переслав усе до Праги і просив, щоб знайшовся хтось та виправив музику, чи написав нову...».[7] Ця ініціатива Є.Коновальця залишалася не реалізованою.

Якщо герб та гімн були визначені та затверджені, то Прапор ОУН у 30-х роках, з не відомих причин, не був остаточно затверджений, хоча згідно з ухвали Проводу передбачалося створення організаційного прапора, бо затверджуючи у 1932

році герб ОУН Провід повідомляв, що він має бути «на прапорі, печатках, фірмових банкетах» тощо.

У підпільних умовах, в яких довгі роки діяла ОУН, використовувати прилюдно та навіть зберігати прапор було складно і небезпечно. Відомо, що прапор ОУН вільно використовувався у 1938-39 роках на Закарпатті як прапор парамілітарної організації «Карпатська Січ», що зафіксовано на багатьох фотографіях того часу, зокрема на фотографії проведення з'їзду «Січі» 1939 року.

На Четвертому Великому Зборі Українських Націоналістів у 1955 році прийнято Правильник церемоніалу, де подано опис емблеми прапора, печатки ОУН. «Прапор ОУН є блакитний, зі золотим тризубом з мечем в центрі полотнища. Довжина полотнища 6 одиниць, широта 4 одиниці. (Виміри полотнища 120х120 см) Тризуб вміщений в центрі»[8].

Остаточно організаційний прапор ОУН затверджено 1964 року на П'ятому Зборі Українських Націоналістів:

«І. Прапор Організації Українських Націоналістів.

Прапором Організації Українських Націоналістів і її бойових формацій в Україні був блакитний прапор з золотим Тризубом з мечем, уміщеним в центрі полотнища. Під цим прапором ОУН і її військова формація – Карпатська Січ – ішла від перемоги до перемоги й від жертви до жертви. У 25-ліття Зриву Карпатської України, V ВЗУН приймає на вічні часи для ОУН, як її прапор, – блакитний прапор з націоналістичним Тризубом у центрі»[9].

Після розколу ОУН і утворення у 1941 році ОУН-революційної[10] на чолі з С.Бандерою, остання на своєму II ВЗУН у Кракові у квітні 1941 року прийняла серед іншого спеціальні «Окремі постанови», якими затверджено новий прапор та скасовано використання емблеми «націоналістичний тризуб».

«Зовнішні форми, вживані в Організації, не були до цього часу узгіднені в однородний і зобов'язуючий спосіб. Вводиться в цьому напрямі деякі точніші устійнення й зміни відносно зовнішніх символів та організаційного привіту.

1. Організацію обов'язує тільки загально-національний Тризуб Володимира Великого в формі введеній Центральною Радою. Касується звичай вживати Тризуба з мечем, як відзнаки Організації.

2. ОУН уживає свойого окремого організаційного прапору чорної й червоної краски. Уклад і обов'язуючі пропорції будуть ухвалені окремою комісією[11]». Характерно, що спочатку вгорі була чорна смуга, а нижня – червона, але вже досить швидко порядок кольорів було змінено – червоний згори, чорний – внизу.

Таким чином ОУН-р відмовилася від офіційної емблеми ОУН що використовувалася в період, коли цілісною ОУН керував Є.Коновалець.

До речі закиди, що державний тризуб «зіпсований» поєднанням з мечем, робилися також представниками емігрантського середовища ще на початку 30-х років. Але подібні звинувачення були справою ближчою до конфронтації чим до практики творення емблем українських організацій. Так ніхто не заперечував проти емблем молодіжних організацій «Пласт», де тризуб переплітався з лілеєю, чи «Сокіл», емблема якого поєднувала тризуб з птахом.

Досить швидко практика діяльності показала необхідність мати власну емблему. Автором первісного варіанту емблеми ОУН-р був Р.Лісовський, той самий художник, що 1932 року створив емблему ОУН. На жаль, нам не відомі якісь організаційні ухвали ОУН-р про затвердження організаційної емблеми – коло обведене тонкою смугою, в яке вписано рівносторонній трикутник, вершиною до низу, де розміщено стилізований хрест, нижній промінь якого витягнутий у вигляді леза меча; в сегментах кола вміщено літери ОУН, О – вгорі, У – ліворуч, Н – праворуч. У центрі хреста – тризуб. Найраніше зображення емблеми відомо на документі, що датується 30 липня 1941 року.

Недатований документ літа 1941 року «Членам, симпатикам і прихильникам ОУН» за підписом Крайового провідника містить такий опис емблеми – «Організаційним знаком є: Чорний рівнораменний трикутник підставкою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над

підставкою буква «О», по лівій стороні знамени трикутника буква «У», по правім «Н» (разом ОУН). Трикутник вміщений на золотому полі»[12].

Ідея організаційного червоно-чорного прапора і емблеми ОУН-р «відштовхувалися» від концепції ідеолога ОУН О.Вассияна. Один із приятелів Ю.Вассияна Б.Гошовський розповідав, що коли «у вересні 1939 року почалася німецько-польська війна Ю.Вассиян опинився в Кракові під німецькою окупацією. Тут доводилося часто зустрічатися з ним і дискутувати на різні теми. В часі одної дискусії ранньою весною 1941 року ми знову говорили про «ієрархію в синтезі життя» – про землю, кров і духа і тоді Вассиян згадав знову про свою концепцію українського національного прапора — і саме тоді я сприйняв цю його концепцію куди глибше, як 4 роки тому – влітку 1937 року в Бродах. Вона мене просто таки захопила і чи не наступного вже дня в часі чергового спільного обіду із Степаном Ленкавським[13] в одному з краківських ресторанів я розказав йому цю Вассиянову концепцію прапора»[14].

Б.Гошовський подає опис проекту прапора Ю.Вассияна: «чорний трикутник (непрямокутник) – символ землі, червоний хрест на ньому – символ крови, у перехресті хреста блакитний круг – символ духа. А на блакиті круга – золотий тризуб[15]».

Про ці ж події розповідає активний діяч ОУН-р М.Климишин: «Одного дня сидів один з малярів (Р.Лісовський – автор) із Е. Козаком, чекаючи на інших у «Полтаві»[16], й виявив охоту взяти участь у конкурсі на прапор ОУН, але ще не має ідеї. Е. Козак нашкіцував злегка свій помисл і це подобалося тому маляреві, але сказав, що це не його ідея. Тоді Е. Козак упевнив його, що він не має претенсій до того, ані не хоче брати участи в конкурсі й тому, якщо він це гарно оформить, може подавати як свій проект. Він погодився, і так зробив. Той проект принято і він тепер є прапором ОУН з червоно-чорною краскою, які визначають український чорнозем зрошений червоною кров'ю героїв – борців за волю України»[17].

В цитованому недатованому документі літа 1941 року подано опис прапора ОУН-р – «Організаційним прапором ОУН

являється прапор кольорів червоного і чорного (червоний з гори, чорний з долини). Значіння кольорів таке: червоний – кров, чорний – земля.»[18]

Після відновлення діяльності та легалізації структур в Україні ОУН провела свій перший в Україні, а взагалі XII Великий збір українських націоналістів, де прийняла серед іншого Статут ОУН, що 24 вересня 1993 року був зареєстрований Міністерством юстиції України. Статут у пункті 1.5 визначав – «ОУН використовує власну символіку: прапор, вимпели, емблеми, тощо, які є її символами і відмітними знаками, затверджені Проводом ОУН та зареєстровані у порядку передбаченому чинним законодавством України[19]». Тоді ж у Мінюсті зареєстровано емблему та прапор ОУН. Емблема традиційна з 1932 року, але вміщена на щит синьої барви, що обведений золотою смужкою по переметру. Прапор затверджено ідентичний ухваленому у 1964 році. Сучасне українське законодавство не вимагає від громадських організацій та політичних партій офіційної реєстрації гімну. ОУН в Україні до сьогодні використовує «Марш українських націоналістів» як свій гімн. На XVI Великому зборі українських націоналістів, що відбувся у травні 2003 р. у Києві ухвалено кілька змін у Статуті ОУН, зокрема було внесено опис емблеми, прапора ОУН та вказано, що гімном ОУН є «Марш українських націоналістів».

ОУН-революційна чи ОУН-бандерівців не формалізувала своє становище в Україні, не зареєструвалася ні як політична партія, ні як громадська організація, відповідно не легалізувала свою символіку.

Натомість за ініціативою і силами представників ОУН-революційної 1993 року створено політичну партію під назвою Конгрес Українських Націоналістів (КУН), яка від тоді легально діє в Україні. В основу емблеми КУН покладено емблему ОУН-р 1941 року, зображення якої обведено подвійним колом, між лініями розташовано круговий напис «Конгрес Українських Націоналістів». В низу напис розділяє шестипроменева «сніжинка».

Прапор КУН також взятий від ОУН-р. Це прямокутне поло-

тнище поділене на дві рівновеликі горизонтальні смуги червону та чорну, верхня смуга червона, нижня чорна.

У роботах деяких поважних дослідників, можна зустріти твердження, що символіка ОУН-р використовувалася, як символіка УПА, що абсолютно не відповідає істині. УПА використовувала виключно державний тризуб і національний синьо-жовтий прапор. Зрозуміло, що члени ОУН і взагалі структури ОУН в УПА могли застосовувати організаційну символіку.

Символіку ОУН використовують з певними відмінами і поєднанням з іншими символами, або і без них, у своїх емблемах українські ідеологічно споріднені організації в діаспорі та в Україні.

1 Офіційна частина. Провід Українських Націоналістів. Звідомлення 4.// Розбудова нації. –1929. – Червень-липень. – Число 6-7. – С. 217.

2 Від Проводу ОУН. // Розбудова нації. – 1932. Січень-лютий. – Число 1-2. – С. 29.

3 В архівному тексті замість *«гнет»* слово *«бунт»*.

4В архівному тексті замість *«радість»* слово *«розкіш»*.

5 Від Проводу ОУН. // Розбудова нації. –1932. Січень-лютий. – Число 1-2. – С. 29-30.

6 Офіційна частина. Від Проводу ОУН. // Розбудова нації. -1932. - Липень-серпень. – Число 7-8. – С. 54-55.

7 Онацький Євген. У вічному місті: записки українського журналіста. Роки 1931-1932. – Торонто. 1981. – С. 373.

8 Архів ОУН. Витяг із Правильника церемоніалу. Серпень 1955 р.

9 Два етапи. Матеріали п'ятого і шостого Великих зборів українських націоналістів. – Б.м.,1966. – С.60.

10 ОУН під проводом Бандери не визнаючи права ОУН під керівництвом А.Мельника на використання назви ОУН, все ж для відрізнення використовувала приставку до абревіатури ОУН – революційна, самостійників-державників, бандерівців.

11 ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. – Б. м., 1955. – С. 44.

12 Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К. 2001. – С. 46.

13 Ленкавський С. – один з прихильників С.Бандери, член Революційного Проводу ОУН.

14 Гошовський Б. Хто ж автор нової концепції Українського Національного Прапора ? // Календар альманах «Нового шляху» на 1985 р. –Торонто, 1984. – С. 40.

15 Гошовський Б. Мислитель, ідеолог, публіцист. // Вассиян Ю. Твори. Степовий Сфінкс.Т.1. – Торонто, 1972. – С. 24.

16 «Полтава» – назва кафе у Кракові де збиралися українці.

17 Климишин С. В поході до волі. –Торонто, – Т.1. 1975. – С. 300.

18 Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К. 2001. – С. 45.

19 Статут Організації Українських Націоналістів (ОУН). – К., 1993. – С.1. (машинопис)







Микола Омельченко

ШКІЛЬНІ МЕДАЛІ У КОМПЛЕКСІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У комплексі СІД маємо дві наукові галузі, об'єктом дослідження яких є медаль: це фалеристика та медальєрика – невід'ємні складові історичної науки.

Перша – фалеристика комплексно вивчає історію нагородних відзнак (орденів, хрестів, медалей), знаків розрізнення, значків, розвиток нагородної системи, нагородні документи та матеріали нагородної статистики. Походить цей термін від лат. phalara – металеві прикраси у вигляді блях, жетонів, брязгавців. Тобто медаль при цьому досліджується як нагородний знак.

Медальєрика – як СІД вивчає виникнення, історію та побутування медалі, становлення та розвиток медальєрного мистецтва, при чому використовує окремі медалі та медальєрні комплекси як історичне джерело для дослідження подій минулого, життя та діяльності видатних людей, а також для вивчення історії мистецтва.

Таким чином, медалі слід розглядати в 2-х аспектах, по-перше, як один з видів державних нагород за особливі заслуги перед державою та, по-друге, як витвір мистецтва, що створений одним або групою митців та присвячений окремій події або особі. Вивчається також і технологія виготовлення медалей.

Що ж таке медаль? Для визначення звернемось до довідкового видання – Українська Радянська Енциклопедія[1]. Медаль (від франц. medaile, італ. – Medaglia, лат. Mettallim – метал) – металевий знак здебільшого круглої чи овальної форми з певним зображенням, випущений на честь якоїсь події чи видатної особи. Це перше визначення. Друге – вид державної нагороди за заслуги перед державою. І третє – нагороди за досягнення в галузі науки, культури, економіці тощо. Наприклад, медаль для лауреатів Національної премії України ім.

Т.Шевченка, медалі для авторів творів, відзначених літературними преміями, ювілейні медалі, такі, як до 100-річчя від дня народження Лесі Українки, 100, 125 та 150-річчя від дня народження Т.Шевченка, 100-річчя від дня народження І.Франка, до пам'ятних історико-культурних дат – 930-річчя Софійського собору в Києві і т. ін.

Зазначимо, що вивченню різних аспектів нагород, в тому числі і медалей присвячено багато наукових та науково-популярних видань, наукових статей та розвідок. Так, 1997 р. відділ СІД Інституту історії України НАНУ підготував і видав зведений бібліографічний довідник-покажчик: «Спеціальні історичні дисципліни: Атрибутика, емблематика, медальєрика, символіка та фалеристика (К., Ч.1), де вміщено 181 роботу з медальєрики та 503 з фалеристики.

Не можна не згадати й учбовий посібник «Специальные исторические дисциплины» (К., 1992), де досліджуються ці галузі історичної науки (С.184-190; С.270-276) та короткий бібліографічний довідник-покажчик «Исторические дисциплины» (К., 1990. С.77-79; С.121-122).

Значним внеском у розвиток фалеристики як спецдисципліни було видання 1996 р. монографічного дослідження «Нагороди України. Історія, факти, документи»: у 3-х т., авторський колектив якої був нагороджений Державною премією в галузі науки і техніки.

Працюючи в галузі СІД, автору вдалося знайти й проаналізувати декілька праць і статей з цієї проблематики, що не ввійшли до надрукованої вже бібліографії[2]. Але, незважаючи на великий масив літератури, де досліджуються, описуються та класифікуються системи нагород, мало хто з фахівців звертався до нагород за успіхи в оволодінні знаннями. Маємо всього дві статті з цієї проблематики та доповідь на конференції з геральдики[3].

Поряд з тим традиція нагородження найкращих учнів за особливі успіхи в навчанні сягає у добу середньовіччя. Витоки цієї традиції базувалися на національній культурі та культурних підвалинах певного суспільства, які сформували особливості нагородної системи у цій вельми специфічній сфері гро-

мадського життя, а з плином часу сформувалися в усталену процедуру нагородження. Дещо інакше складалася історія цих нагород в країнах, народи яких тривалий час перебували під імперським гнітом. У цих молодих державах система нагородних відзнак для учнів, як і загальнодержавна нагородна система, розвивалися шляхом поєднання національного та народного досвіду. Свою історію функціонування шкільних нагород мала й Україна.

Однією з перших шкільних медалей була медаль, що з'явилася у м. Чернігові у XVIII ст. Її існування було пов'язане зі станом освіти в місті. 3 листопада 1788 р. вийшов указ «Про відкриття головних народних училищ в губерніях»[4]. Наступного року в приміщенні жіночого монастиря св. Параскеви почало функціонувати головне народне училище з чотирьох річним курсом навчання. Воно 1805 р. було реорганізовано в гімназію. Тоді ж відкрилися повітові школи в Новгород-Сіверську, Ніжині, Стародубі та Глухові[5]. Організації учбового та виховного процесу сприяла дворянська шкільна реформа 80-х рр. XVIII ст.

До наших часів дійшли дві невеличкі срібні медальки з вушками, які зберігаються в колекції російських медалей Відділу нумізматики Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Характерною їх особливістю є те, що вони виготовлені не на Монетному дворі в звичайній техніці чеканення, а засобом кустарної відливки з наступною обробкою різцем.

На одному боці медалей – рельєфне зображення герба м. Чернігова і намісництва. Це орел з повернутою праворуч коронованою головою затискує лівою лапою кінець держака задовгого чотирьох-кінцевого хреста, який пересікає навскіс груди орла, з перехрестям ліворуч від голови. А зображення по-різному обрамлені опуклими обідками. На другому боці обох медалей маємо однаковий напис в трьох рядках: «За прилежание и благонравие», четвертий заповнює дата: «1794 года» на одному боці, на другому – «1796 года». Вага однієї медалі 8,87 г, діаметр 28 мм, другої відповідно 8,66 г та 30 мм.[6] Обидві медалі позолочені, обидві з вушками, на одній з них через вушко пропущене кільце. Як

стверджує дослідник Іспасський, наявність двох по-різному датованих медалей свідчить про те, що тут вказано не якась видатна, стабільна дата учбового закладу, а, по-перше, рік народження учня, і, по-друге, фіксувалося, що медаль ставала його власністю.

Чернігівські шкільні медалі найдавніші в Україні. В інших учбових закладах вони з'являться тільки в XIX ст. Крім того ці медалі – цікаві пам'ятки української медальєрики взагалі.

В радянські часи шкільні медалі, як засіб морального стимулювання молоді, з'явилися тільки під час Великої Вітчизняної війни.

Завершувалося визволення країни, уряду потрібно було подбати про післявоєнне життя, про подолання розрухи, підйом економіки. Одним з таких завдань на той час було заохочення людей в умовах тяжких післявоєнних років до здобуття освіти в загальноосвітніх та вечірніх школах. Серед інших стимулюючих чинників, одним з головних і повинна була стати медаль для осіб, що успішно закінчили школу.

Спочатку намір мати медаль було продекларовано в Постанові Уряду СРСР №750 від 27 червня 1944 року «Про заходи щодо поліпшення якості навчання у школі». В ній вказувалося на необхідність подбати про нагородження медалями учнів загальноосвітніх шкіл, що особливо відзначились сумлінністю, оволоділи званнями та виявили при цьому зразкову поведінку.

Через рік декларацію про бажання мати медаль було втілено в життя. Це сталося з прийняттям Постанови РНК СРСР «Про золоту та срібну медалі та зразки атестатів зрілості для випускників середніх шкіл» №1247 у травні 1945 р.

Шкільна медаль була і є майже для всіх першою нагородою держави в житті. Медаль – прояв першої турботи держави до молодої людини не як до школяра, якого нагороджували почесними грамотами, похвальними листами, застосовували інші заохочування, які можна було заробити, починаючи від змагання в конкурсі з однокласниками до нагород на республіканських та загальносоюзних конкурсах, олімпіадах. Це вже і не турбота про безкоштовне навчання та літні відпочинки в

таборах. Це щось більше. Це вже серйозне ставлення до школяра, як до дорослої людини, як до повноцінного громадянина країни. Хоч медаль за рангом не державна нагорода, але це вже перший, найнижчий щабель в системі нагород держави. Загальносоюзна постанова не передбачала єдиного зразка шкільної медалі, а тільки встановила еталон для виготовлення медалей у республіках СРСР. Цією ж постановою дозволялося карбування на них республіканських гербів та написів національними мовами.

Шкільна медаль Української РСР була круглої форми діаметром 32 мм з виступаючим кантом по колу. На аверсі – зображення державного герба Української РСР, під ним – напис «УРСР». На реверсі – розгорнута книга на тлі променів, що розходяться від п'ятипроменевої зірки. У нижній частині медалі – лаврова гілка. По колу йде напис українською мовою: «За відмінні успіхи та зразкову поведінку». Напис із внутрішнього та зовнішнього боків взято в коло. Зовні медаль усіяна крапками, які також утворюють коло[7]. Всі написи і зображення на медалі рельєфні. Бокова поверхня гладка.

Золота та срібна медалі УРСР за дизайном не відрізнялися – першу виготовляли із золота 583 проби, другу – зі срібла 900 проби. Карбувалися медалі на Монетному дворі Держзнака в Москві. Золота медаль 583 проби додатково покривалася високопробним золотом, що робило її привабливішою та благороднішою. У 1949 р. у зв'язку зі зміною герба УРСР зразка 1937 р. аверс шкільної медалі було змінено. Однак, технічні параметри залишилися без змін.

У такому вигляді медалі проіснували майже до 1960 р. Але в цей же період золота медаль відчула непомітну для ока зміну, яка вплинула тільки на її вагу: знання школярів трохи «подешевшали» завдяки тому, що 1954 р. проба золота, з якого виготовляли медалі, була знижена з 583 до 375 проби. Покриття золотом залишилось без зміни. «Подешевшання» медалі помітити було неможливо.

Через п'ять років Постановою Ради міністрів СРСР № 1025 від 27 серпня 1959 р. було введено нові параметри медалей.

Відтепер вони виготовлялися не з коштовних металів, а з томпаку (спеціального сплаву латуні, що складається з 90% міді та 10% цинку), який покривали золотом чи сріблом. Зокрема, потреба в золоті на покриття товщиною 5 мікрон стала складати 0,3 г на одну медаль. Серед інших змін варто відзначити новий діаметр – 40 мм. Згаданою постановою було затверджено й новий варіант легенди, яку викладено в іншій редакції: «За відмінні успіхи у навчанні, праці і за зразкову поведінку». Впродовж 60-90-х рр. золота медаль зазнала ще деяких змін, які становлять певний інтерес як для фахівців-дослідників, так і для колекціонерів[8].

Щодо срібної шкільної медалі, то в означений період вона зазнала числених метаморфоз. У 1968 р. нагородження срібною медаллю було скасовано. Однак, на початку 80-х рр. її відновлено, а з напису «За відмінні успіхи у навчанні, праці і за зразкову поведінку» вилучені слова «відмінні». Таким чином, було зафіксовано новий статус медалі «за добре навчання».

Медаль, як і раніше мала діаметр 40 мм, покривалася сріблом, але виготовлялася не з мельхіору, а з томпака. Товщина сріблення складалася 6 мікрон.

Цікава історія трапилася з легендою срібної медалі, в якій на зразках останніх років зникла кома після слова «навчанні». Імовірність того, що її було вилучено з метою скорочення напису виключена. Легенда на срібній медалі коротша від легенди на золотій, що забезпечує достатньо місця для розташування згаданого розділового знака. До того ж на золотій медалі кома протягом цих років залишалася. Отже, «за успіхи» у навчанні випускники шкіл одержували медаль, на якій викарбувано напис із порушенням правил пунктуації, що вкотре засвідчує реальний «педагогічний рівень» чиновників від освіти за радянської доби.

Нагородження школярів медалями УРСР припинилося після 1992 р. У 1994-95 рр. Міністерством освіти проведено облік невикористаних медалей, які передбачалося зібрати для переробки та вилучення коштовних металів. Проте, як і більшість нагород тоталітарної епохи, вони швидко потрапили

на ринки. Ціна шкільної медалі, як «золотої», так і «срібної», коливалася у межах від 70 центів до 1 долара США. Так було «оцінено» вартість, а відтак і рівень знань колишніх школярів радянської України.

Все ж з набуттям незалежності Україна успадкувала традицію нагородження учнів і 18 березня 1993 р. міністром освіти України видано наказ №65, який встановив нові зразки медалей. Відтепер вони мають інші легенди та відомчий статус: золота – «За особливі успіхи в навчанні», срібна – «За успіхи в навчанні». В історії шкільних медалей розпочався новий період нагород суверенної України[9].

1 УРЕ. – К., Головна редакція УРЕ. – 1981. – Т.6. – Вид. 2-ге. – С.426.

2 Алявдина Т. Медаль в наследство //Родина. – 1992. – №2. – С.104-105; Його ж. Перша пам'ятна медаль //Наука і суспільство. – 1987. – №7. – С.15; Його ж. Присвячено вчителю //Молодь України. – 1988. – 24 груд. – С.3; Його ж. Увінчений у настінних меморіальних медалях: Образ А.Макаренка //Рад. Школа. – 1998. – №11. – С.44, 66, 75; Бартштейн Ю. Карбовані в металі. – К., – 1974; Искусство медали: Альбом репродукций /Сост. введ. Э.Шмите. – Рига, Лиесма. – 1987. – 125 с.; Медалі СРСР //Україна. – 1995. – № 11-12. – С.12-13, №13. – С.22-23; Труды Государственного Эрмитажа. Искусство. Нумизматика. – Л., 1986. – 167 с; Ордена и медали отечества //Ветеран. – 1990. №34.

3 Спасский И. Черниговские школьные медали XVIII в.; Омельченко М.Шкільні медалі //Колесо. – 1996. – №6; Його ж Шкільні медалі Української РСР у нагородній системі республіканської освіти //Шоста наук. геральд. конф. (Львів, 27-29 берез. 1997 р.): Мат-ли. – Львів, 1997. – С.60-62.

4 ПСЗ. – Т.XXII. – №16315.

5 Спасский И. Черниговские школьные медали XVIII в. //Нумизматика и сфрагистика. – К., 1974. – №5. – С.67.

6 Там само. – С.68.

7 Лист від 26 груд. 1997 р. за №3-5/3054. Архів автора. Копія.

8 Там само.

9 Там само.

Микола Чмир

БУЛАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ СИМВОЛІЦІ ТА ЕМБЛЕМАТИЦІ 1917-1921 рр.

Однією з найхарактерніших особливостей української військової символіки та емблематики 1917-1924 рр. було широке використання зображень історичних козацьких клейнодів (булава, бунчук, пернач, прапор) та зброї (шабля).

Найчастіше використовувалося зображення булави, яка у XVII – XVIII ст. була знаком влади гетьманів Війська Запорозького та кошових отаманів Запорозької Січі, а певний час – і полковників. Нині вона є одним з офіційних символів Президента України[1].

Слово «булава», на думку О.Пономаріва, за допомогою суфікса -ав (а) утворене від праслов'янського *bul (а) «гуля», пов'язаного з праслов'янським *bulj «пухир, пузир; гуля, куля; брила, грудка», що зводиться до індоєвропейського звуконаслідувального кореня *bu-, *bhu- «надимати; опухати, набрякати»[2].

Дослідники припускають, що булава є першим спеціально виготовленим видом зброї і відносять її появу до епохи неоліту[3]. За часів середньовіччя булава з металевою голівкою отримала широке розповсюдження як на Близькому Сході, так і у Західній Європі, оскільки добре підходила для боротьби з важкоозброєними вершниками[4]. Згодом у деяких народів вона перетворюється на знак влади воєначальника. Існує думка, що така трансформація булави пов'язана з тим, що за своєї масивності вона сприймалася як втілення грубої сили[5]. На теренах України булава стає атрибутом не лише військової, а й державної влади. Саме тому її зображення широко використовується в українській військовій символіці та емблематиці, в тому числі і у наш час.

В українській військовій символіці та емблематиці 1917-1921 рр. булава вперше з'являється за часів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). Відомо, що політичний ре-

жим, покликаний до життя переворотом 29 квітня 1918 р., прагнув представити себе продовжувачем давніх традицій державотворення, підкреслюючи у зовнішній атрибутиці спадкоємність від Гетьманщини XVII-XVIII ст.

Символіка та емблематика збройних сил Української Держави – Української Армії була одною з найважливіших форм відображення історичного зв'язку з козацькими часами та пропаганди гетьманату як традиційної для України форми правління.

Булаву (схрещені булави) на рангових відзнаках – погонах генеральних старшин можна трактувати як символ вищої влади. Старшинські (офіцерські) погони запроваджені, одночасно новими назвами рангів, наказом Військовій Офіції Української Держави (ВОУД) від 16 червня 1918 р. ч. 221[6], системою розрізнення категорій (різний спосіб плетіння металізованого шнура) та рангів наслідували німецькі. Погон обер-старшин утворювався двома шнурами, перегнутими вдвоє так, що верхній кінець погона закінчувався півколом. Штаб-старшинський погон складався з коси, сплетеної з трьох шнурів, яку огинав ще один шнур. Така сама коса, тільки складена вдвоє, утворювала погон генеральних старшин. Шнур накладався на сукняну основу кольору за родом зброї.

Ранги позначалися відповідною кількістю ромбоподібних зірочок у обер– та штаб-старшин і булав у генеральних старшин. Генеральний хорунжий мав «чистий» погон, у генерального значкового на погоні була одна булава, погон генерального бунчужного прикрашали дві схрещені булави. Сукняні похідні погони (наказ ВОУД від 15 червня 1918 р. ч. 222)[7] системою розрізнення категорій (одна-дві вертикальні тасьми у обер– та штаб-старшин, вишитий зигзаг у генеральних старшин) нагадували російські, зовнішній вигляд булав, судячи з малюнків, що додавалися до наказу, був дещо іншим.

«Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти» – Гетьман П.Скоропадський – носив погони зі золотих шнурів на яких, за даними Д.Дорошенка, розміщувалися «герб України

(трезуб, обвитий пшеничним колосом) з двома булавами навхрест»[8].

В той же час, схрещені булави, що становили відзнаку для носіння над кокардою на головних уборах старшин Штабу і конвою Ясновельможного Пана Гетьмана та були присутні у т.зв. «зорі» для кашкетів військовослужбовців гетьманської гвардії – Окремої Сердюцької Дивізії, вказували на особливий статус цих установ та військових формувань, їхню наближеність до глави держави.

Відзнака для головних уборів старшин Штабу і конвою Ясновельможного Пана Гетьмана була встановлена наказом ВОУД від 27 червня 1918 р. ч. 264. Згідно з наказом, вона мала бути золотою, довжина булав повинна була складати близько 32 мм[9]. Мусимо відмітити, що деякі дослідники на підставі цього наказу роблять висновок про запровадження для старшин Штабу і конвою особливої кокарди – подібної до загальновійськової (наказ ВОУД від 6 червня 1918 р. ч. 207)[10], але доповненої схрещеними булавами. Так, на думку А.Дерябіна, булави накладалися на загальновійськову кокарду[11], тоді як Я.Тинченко в одній своїй праці стверджує, що булави підкладалися під неї[12], в іншій – повторює твердження, висловлене А.Дерябіним[13]. Все це можна пояснити невірною інтерпретацією формулювання, вжитого у наказі ВОУД ч. 264, що конкретизувало призначення відзнаки: «для ношення поверх кокарди на головнім уборі». Між тим, далі у наказі чітко сказано: «Для прикріплення до головного убору на зворотнім боці цього відзнаку маються дві шпильки»[14]. Крім того, в разі накладення загальновійськової кокарди, що мала діаметр 27 мм, на схрещені булави 32 мм завдовжки, останні просто не було б видно.

Похідна уніформа старшин та козаків Окремої Сердюцької Дивізії, опис якої був оголошений наказом ВОУД від 31 серпня 1918 р. ч. 461, передбачала носіння на кашкеті, замість кокарди, «зорі згідно малюнку»[15]. Детальний опис цієї відзнаки не наводився. «Зоря» складалася з чотирьох пучків променів, між якими розміщувалися булави. У центрі був круг із зображенням Тризуба. До речі, термін «сердюцька зоря», що

використовується щодо неї у наш час, очевидно, завдяки К. Гломозді[16], у документах 1918 р. не вживався.

Цікаво, що на сучасному етапі «зорю» для кашкетів військовослужбовців Окремої Сердюцької Дивізії було взято за основу при розробці нарукавної емблеми Окремого Новоросійсько-Київського ордена Червоного Прапора полку спеціального призначення, що з жовтня 1999 р. став іменуватися Окремим Новоросійсько-Київським ордена Червоного Прапора полком Президента України, емблеми на стінку кашкета військовослужбовців Сухопутних військ роти почесної варти Міністерства оборони України а також емблеми Управління державної охорони України (Указ Президента України від 5 грудня 2001 р. № 1189/2001)[17].

Таке широке використання «зорі» в сучасній військовій емблематиці аж ніяк не можна пояснити лише тим, що її зображення збереглося серед документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). В останні роки у вітчизняній історіографії спостерігається тенденція до звеличення періоду гетьманату П.Скоропадського як «апогею» українського державотворення 1917 – 1920 рр[18]. Відверта міфологізація зазначеного періоду впливає і на вирішення питань, пов'язаних з символікою та емблематикою. Деякі підприємці, які займаються розробкою гербів, емблем, нагород і т.п., стверджують, нібито символіка та однострої часів Української Держави мають розглядатися нині «як найважливіші носії традицій національної військової атрибутики»[19].

Безперечно, звернення до досвіду, накопиченого у 1917-1921 рр., можна тільки вітати. Проте, коли один і той же знак розрізнення (в даному випадку – «зоря») присутній у емблематиці різних за призначенням і функціями військових формувань, це може призвести до плутанини.

Використовувалося зображення булави і у символіці збройних сил Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР, з кінця січня 1919 р. – Західна Область УНР (ЗОУНР). Йдеться, насамперед, про знаки розрізнення степенів генеральних старшин.

Відповідно до XLVI Розпоряду Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС) від 22 квітня 1919 р., яким було затверджено опис однострою, знаки розрізнення степенів розміщувалися у нижній частині рукавів. Для рядовиків і підстаршин (старший стрілець, вістун, десятник, старший десятник (підхорунжий)[20], булавний десятник) це були вузькі (6 мм) і широкі (15 мм) срібні пружки 120 мм завдовжки. Степень хорунжого позначався шовковим пружком (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) кольору однострою (зеленаво-землистий) з «рожечкою» на кінці, для решти сотенних старшин (четар, поручник, сотник) пружки встановлювалися золоті. Полкові (булавні) старшини (отаман, підполковник, полковник) носили золоті «плетінки» 14 мм завширшки, що також закінчувалися «рожечками». Степень генерального четаря[21] позначався широким (30 мм) розшитим сріблом пружком зі схрещеними золотими булавами та «рожечкою» на кінці, генеральний поручник та генеральний сотник мали носити, крім нього, 1 і 2 вужчих пружка відповідно[22]. LXXIV Розпорядом Диктатора ЗО УНР[23] від 18 серпня 1919 р. для нарукавних знаків генералів були введені підкладки зі шкарлатно – червоного сукна[24].

Цілком можливо, що використання у цих нарукавних знаках схрещених булав – результат впливу досвіду Української Армії. На користь цього припущення свідчить, зокрема, той факт, що з грудня 1918 р. на чолі збройних сил ЗУНР стояли наддніпрянські старшини – генеральний хорунжий[25] М.Омелянович-Павленко (командуючий військами) і полковник Є.Мишковський (начальник штабу). Але, якщо на погонах генеральних старшин Української Армії булави позначали конкретні ранги, то на нарукавних знаках генеральних старшин Галицької Армії[26] вони вказували як на категорію (генеральна старшина), так і на перший степень (генеральний четар).

З огляду на неможливість забезпечити всю армію уніформою, встановленою XLVI Розпорядом ДСВС, наказом військам від 14 червня 1919 р. ч. 12 було тимчасово запроваджено розпізнавальні знаки у верхній частині правого рука-

ва «для відріжнення поодиноких вищих Команд, Корпусів, Бригад та родів оружжа»[27]. Ці нарукавні знаки (сукняні або нанесені фарбою) мали бути однакові для старшин і козаків[28]. Так, на приналежність до певного корпусу вказував вертикальний пружок 5 см заввишки і 2 см завширшки, червоного (I корпус), синього (II корпус), жовтого (III корпус), зеленого (IV корпус) чи білого (V корпус)[29] кольору. Військовослужбовці штабів корпусів мали носити під пружком відповідного кольору жовті схрещені булави 5 см завбільшки[30]. Таким чином, булави як символ влади, відображали приналежність до органів управління, якими являлися штаби корпусів.

В подібній якості схрещені булави використовуються на сучасному етапі, наприклад, в нарукавній емблемі 13 ордена Червоного Прапора армійського корпусу[31]. До переформування 51 механізованої дивізії у окрему механізовану бригаду, вони були присутні в нарукавній емблемі її управління[32]. Нова емблема Міністерства оборони України, в основі якої лежить малиновий хрест зі золотим Знаком Княжої Держави Володимира Великого на синьому медальйоні у центрі, також несе зображення схрещених булав у поєднанні з мечем вістрям угору. Все це уособлює важливу роль міністерства як основного органу військово-політичного й адміністративного управління (булави), що забезпечує бойову та мобілізаційну готовність, боєздатність Збройних Сил (меч)[33].

В символіці та емблематиці збройних сил відновленої в результаті антигетьманського повстання Української Народної Республіки булаві не знаходилося місця аж до 1920 р.

Як відомо, навесні 1920 р. в Армії УНР було запроваджено нові ранги (наказ Головної Команди Війська УНР (ГКВУНР) від 12 березня 1920 р. ч. 8)[34] та нову похідну уніформу старшин, козаків та урядовців, опис якої було оголошено наказом Головної Управи Війська УНР (ГУВУНР) від 30 березня 1920 р. ч.16[35].

У ЦДАВО України зберігся вельми цікавий проект наказу ГКВУНР про уніформу, підготовлений, ймовірно, у тому ж

таки березні 1920 р. Ним передбачалося, з огляду на неможливість одягти всю армію одноманітно, регламентувати лише окремі предмети уніформи (кашкет), знаки розрізнення (петлиці, кокарда і т.ін.) та аксесуари (темляк). Цей проект не дістав схвалення, але його було вирішено використати «як матеріал для евентуальних (можливих – М.Ч.) змін»[36]. Згідно проекту наказу, відзнаки рангів повинні були розміщуватися на кольорових вилогах (петлицях) з фігурним вирізом у задній частині для козаків, підстаршин та старшин і без вирізу для підурядовців і урядовців. Гуртковий, ройовий, чотовий та бунчужний мали носити на петлицях від 1 до 4 зірок, підхорунжий – горизонтальну стрічку. На категорії старшин повинні були вказувати горизонтальна стрічка (хорунжий, поручник, сотник), схрещені булави (осаул, підполковник, полковник) чи герб («держак святого Володимира») у лавровому вінку (генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник), в той час як ранги передбачалося позначати 1-3 зірками[37].

На наш погляд, пропозиція включити до системи розрізнення категорій старшин схрещені булави була пов'язана з тим, що за наказом ГКВУНР від 12 березня 1920 р. ч. 8 старшина поділялася на молодшу (хорунжий, поручник, сотник), ***булавну*** (підполковник, полковник)[38] та генеральну (генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник).

У тому ж таки 1920 р. нарешті з'явилася можливість для вирішення питання про військові нагороди, що довгий час відкладалося. Наказом ГКВУНР від 19 жовтня 1920 р. ч. 083 було встановлено орден Визволення 2-х ступенів та відзнаку Залізного Хреста, тимчасово затверджено їх статути[39].

Відзнака Залізного Хреста призначалася для нагородження учасників славетного Зимового походу (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.).

Питання про необхідність встановлення такої відзнаки вперше було порушено 15 травня 1920 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР. Зокрема, було ухвалено «доручити М-ру війни внести законопроект про нагороду всім учасникам походу спец. орденом і грошовою допомогою»[40]. Під

час роботи над зовнішнім виглядом нагороди було підготовлено два її проекти. Перший, датований 17 травня 1920 р., належав сотнику Ю.Буцманюку, другий, датований 4 вересня 1920 р. – сотнику С.Краснопері. Останній і було затверджено Головним Отаманом Війська УНР 19 жовтня 1920 р[41].

Згідно з описом, відзнака Залізного Хреста являла собою простий рівносторонній хрест з чотирикутною золотою зіркою посередині, у центрі якої – «герб старинний український золотий». Хрест мав з'єднуватися зі стрічкою за допомогою кільця, через яке проходили схрещені булави жовтого металу. Цю ідею, що належала Ю. Буцманюку, запозичив згодом С.Краснопера[42]. Щоправда, на виготовлених відзнаках булави становлять окремий елемент і слугують проміжною ланкою між хрестом і стрічкою[43]. Цікаво, що спочатку передбачалося також розміщення на стрічці зображення схрещених золотих козачих шабель, але згодом від цього відмовилися[44].

На жаль, документів, в яких містилося б тлумачення символіки відзнаки Залізного Хреста, нам знайти не вдалося. Тому можемо лише припустити, що схрещені булави відображають спадкоємність військових традицій, а можливо є просто декоративним елементом.

Після поразки Армії УНР у листопаді 1920 р., більшу її частину було інтерновано у таборах на території Польщі. Українське військо зберегло свою організацію, провадилася активна підготовка до продовження боротьби.

Період інтернування, що тривав до 1924 р., виявився вельми продуктивним з точки зору подальшого розвитку військової символіки та емблематики. Наприклад, у частинах, з'єднаннях та військових навчальних закладах почалася розробка власних нагрудних знаків і навіть нагород.

Це означало запозичення досвіду Російської імператорської армії, в якій з 1907 р. відбувалося масове введення нагрудних знаків, що вказували на приналежність до тої чи іншої військової частини, установи, фортеці, військової академії і т.п.[45]. В українському війську на державному рівні подібні

нагрудні знаки вперше були встановлені за часів П.Скоропадського для 1 пішого Запорозького імені Гетьмана Петра Дорошенка полку (затверджений Гетьманом 10 жовтня 1918 р., опис оголошений наказом ВОУД від 28 жовтня 1918 р. ч. 635)[46] та 2 пішого Запорозького полку (затверджений Гетьманом 14 серпня 1918 р., опис оголошений наказом ВОУД від 30 вересня 1918 р. ч. 563)[47]. Проте, після повалення Гетьманату цей процес припинився.

Проекти нагрудних знаків чи нагород інтернованих частин та з'єднань подавалися на розгляд Головного Отамана. У разі позитивного рішення видавався наказ ГКВУНР про встановлення того чи іншого нагрудного знака чи нагороди, який підписували Головний Отаман і Військовий Міністр.

На цей час відомо про встановлення таких нагород і нагрудних знаків: нагрудний знак Спільної Військової Школи (наказ ГКВУНР від 2 липня 1921 р. ч. 40)[48], нагрудний знак Охорони Головного Отамана Війська УНР (наказ ГКВУНР від 10 серпня 1921 р. ч. 51)[49], відзнака «Хрест Залізного Стрільця» (наказ ГКВУНР від 31 травня 1922 р. ч. 25)[50], нагрудний знак Юнацької Школи по підготовці старшин військового часу в таборі Каліш (наказ ГКВУНР від 12 червня 1923 р. ч. 8)[51].

З точки зору теми цієї статті, найбільший інтерес для нас становлять нагрудні знаки Охорони Головного Отамана Війська УНР (ОГО)[52] та Спільної Військової Школи (СВШ).

Нагрудний знак ОГО було встановлено на честь першої річниці її існування.

Його могли носити всі старшини, урядовці та козаки, які вступили до частини до 14 червня 1920 р. і прослужили в ній по день річниці. Ті з них, які вступили до ОГО після 14 червня 1920 р., але не пізніше 14 листопада 1920 р., отримували право на носіння нагрудного знака «по ухваленню загального зібрання старшин». Передбачалося також, що в майбутньому знак прикрашатиме груди тільки тих старшин, урядовців та козаків, які прослужать в Охороні не менше року без перерви.

Згідно з описом, нагрудний знак являв собою залізний ок-

сидований хрест з рельєфними кантами і датою «1920 – 10/V» з накладними зображеннями схрещених булав, переплетених з літерами «ОГО», та герба УНР (Тризуба) жовтого металу. Для козаків він мав бути цільноштампований[53].

Відомостей про те, чи було цей нагрудний знак виготовлено, ми на разі не маємо.

Нагрудний знак СВШ призначався як для її випускників, так і для старшин та урядовців постійного складу. Зображення цього нагрудного знака, вміщене у книзі Я.Семотюка «Українські військові відзнаки»[54], добре знайоме дослідникам, тому докладно зупинятися на описі, гадаємо, не варто.

Схрещені булави, у поєднанні з абревіатурою «ОГО», які мали розміщуватися на нагрудному знаку Охорони Головного Отамана, тлумачилися в його описі як «історична емблема Верховної Влади п. ГОЛОВНОГО ОТАМАНА»[55]. У поданому на затвердження проекті знака (автор – хорунжий Омельченко) фігурували ініціали «СП» (Симон Петлюра), але Головний Отаман розпорядився замінити їх на «ОГО»[56]. Таким чином, булави відображали основне завдання, покладене на частину – охорона глави держави і верховного головнокомандувача збройних сил, підкреслювали її особливий статус.

Натомість, схрещені булава і бунчук на нагрудному знаку СВШ виступали радше як свідчення успадкування славних традицій козацького лицарства військовослужбовцями Армії УНР. Принагідно зауважимо, що мало не кожен елемент цього нагрудного знака пов'язувався з історичним минулим: хрест і щит «старого українського зразку» (так у тексті опису), літери «старого українського письма». Відповідно до опису, на щиті мали розміщуватися літери «С.В.Ш.», але на виготовленому знаку присутні літери «С.Ю.Ш.» (Спільна Юнацька Школа). Щит має малиновий колір, який асоціюється у народній свідомості з козацтвом. Цифри «1919» і «1921» на стрічці, що зв'язує терновий вінок, означають відповідно рік заснування школи і рік першого випуску старшин в умовах інтернування[57].

Таким чином, в українській військовій символіці та емблематиці 1917–1924 рр. зображення булави мало кілька значень. Булава могла виступати як символ влади (погони генеральних старшин Української Армії (1918 р.), нарукавні знаки генеральних старшин Галицької Армії (1919-1920 рр.) нарукавні знаки штабів її корпусів (1919 р.); вказувати на особливий статус установ, безпосередньо підпорядкованих главі держави, та військових формувань, призначених для його охорони (відзнака для головних уборів старшин Штабу і конвою Ясновельможного Пана Гетьмана, «зоря» для кашкетів військовослужбовців Окремої Сердюцької Дивізії (1918 р.), нагрудний знак ОГО (1921 р.); відображати ідею спадкоємності військових традицій (відзнака Залізного Хреста (1920 р.), нагрудний знак СВШ (1921 р.).

---

1 Указ Президента України від 29 листопада 1999 року № 1507/99 «Про офіційні символи глави держави»// Урядовий кур'єр. – 1999. – 1 грудня.

2 Пономарів О. З історії назв козацьких реалій// Історія українського середньовіччя: Козацька доба. – Зб. наук. праць: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 5.

3 Иллюстрированная история оружия. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. – С.14; Трубников Б.Г. Большой словарь оружия. – Спб-Москва: Полигон АСТ, 1997. – С.19.

4 Бехайм В. Энциклопедия оружия. – Спб, 1995. – С.261.

5 Иллюстрированная история оружия. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. – С.19.

6Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 38-42. Цим наказом встановлювалися такі назви старшинських рангів: хорунжий, значковий, сотник (обер-старшина); військовий старшина, полковник (штаб-старшина); генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний (генеральна старшина). Термін «ранг» відповідав на той час російському терміну «чин».

7 Там само. – Арк. 44.

8 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.2. – Ужгород, 1930. – С. 80.

9 ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 187.

10 Там само. – Арк. 134.

11 Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917 – 1922: Национальные армии. – М., 1998. – С. 32.

12 Тинченко Я. Сердюки гетмана Скоропадского. Украина. 1918// Цейхгауз. – 2002. – № 2. – С. 43.

13 Він же. Армии Украины 1917 – 1920. – М., 2002. – С.39.

14 ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 187.

15 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 179.

16 Гломозда К. До історії українських військових одностроїв та відзнак// Друга наукова геральдична конференція. [Львів, 19-21 листопада 1992 р] – Львів, 1992. – С. 20; Історія українського війська (1917-1995). – Львів: Світ, 1996. – С.813.

17 Указ Президента України від 5 грудня 2001 року №1189/2001 «Про символіку Управління державної охорони України»// Офіційний вісник України. – 2001. – № 50. – С. 19.

18 Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 37-43.

19 «Группой амигос» прозвали милицейских генералов, появившихся на официальной церемонии в новой парадной форме// Факты и комментарии. – 2001. – 22 мая.

20 Підхорунжими називалися старші десятники – кандидати у старшини.

21 Пізніше слово «генеральний» було замінено на «генерал».

22 XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919.// Вісник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1919. – Ч. 11. – С. 4.

23 9 червня 1919 р., з огляду на критичне становище, всю повноту влади в ЗО УНР було передано президенту Української Національної Ради (голові парламенту) Є. Петрушевичу, який отримав титул Диктатора ЗО УНР.

24 ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 58. Крім того, цим розпорядом для генералів було встановлено підкладки для петлиць, лампаси та нашивку на околиш кашкета із сукна того ж кольору.

25 Система степенів збройних сил ЗУНР певний час не була усталена, тож спочатку М. Омелянович-Павленко іменувався тим рангом, який він мав в Українській Армії.

26 Назва «Українська Галицька Армія» почала використовуватися лише у кінці 1919 р.

27 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99.

28 Так у тексті.

29 До червня 1919 р. Галицька Армія складалася з трьох корпусів. Під час Чортківської офензиви (7-28 червня 1919 р.) було створено ще два – 4-й і 5-й, проте, після переходу на територію Наддніпрянської України їх розформували.

30 ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99.

31 Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992-1999). – К.,2000. – С.10.

32 Слободянюк М. Символіка найсташого військового формування Збройних сил України// Знак. – 1999. – Ч. 19. – С. 8-9.

33 Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ)// Військово-історичний альманах. – 2001 . – Ч. 2. – С.112.

34 ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 35-35 зв.

35 Там само. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 20.

36 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3.

37 Там само. – Арк. 3 зв-4 зв.

38 Встановлення рангу осаула наказ ГКВУНР від 12 березня 1920 р. ч. 8 не передбачав.

39 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 69-70.

40 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк.11.

41 Там само. – Арк.10.

42 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – Т.1. – С. 74-75.

43 Див. Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто, 1991. – С.5; Тинченко Я. Армии Украины... – С.129.

44 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 3. – Спр.3. – Арк. 7 зв.

45 Шевелёва Е.Н. Нагрудные знаки Русской армии. Каталог. – СПб.,1993. – С.5-6.

46 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 93-94.

47 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 478, 334.

48 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 156.

49 Там само. – Арк. 187.

50 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 28-30.

51 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 1037. – Арк. 25-27.

52 ОГО було сформовано 10 травня 1920 р., її тимчасовий штат Головний Отаман затвердив 17 червня 1920 р. За цим штатом Охорона мала складатися зі штабу, пішого куріня (4 сотні), кінної та кулеметної сотень. ОГО являлася складовою частиною армії і підлягала безпосередньо Головному Отаману (ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп.2. – Спр. 440. – Арк. 14-16).

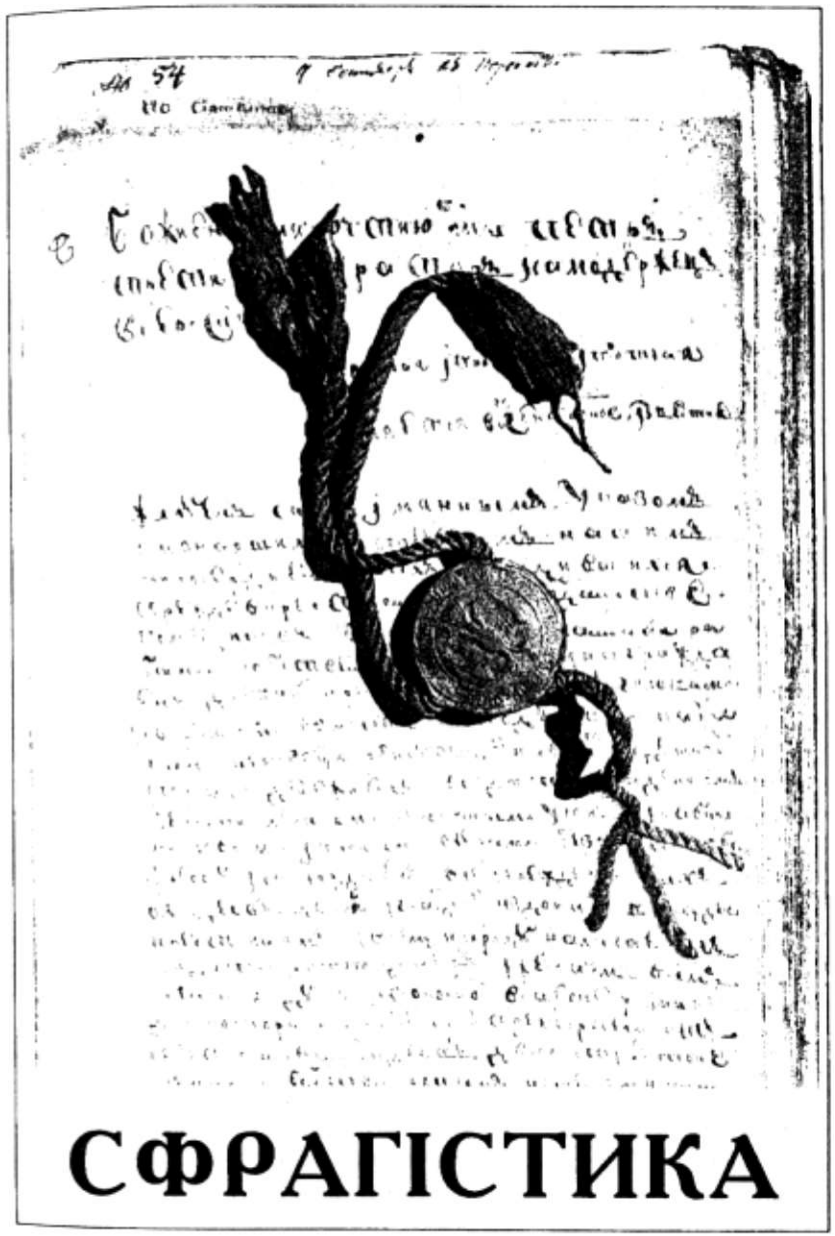
53 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп.2. – Спр. 91. – Арк. 187.

54 Семотюк Я. Вказ. праця. – С.38.

55 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 187.

56 Там само. – Арк. 192.

57 Там само. – Арк. 156



СФРАГІСТИКА

Ігор Ситий

СФРАГІСТИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ

Основними кодексами, якими користувались українці при використанні печаток, були Литовський Статут та «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Особливо цінний своєю інформативністю останній, адже в ньому віддзеркалилась реальна практика виготовлення та вживання печаток. Наводимо таблицю сфрагістичних норм цієї юридичної пам'ятки.

Таблиця норм українського кодексу 1743 р., в яких розглядаються питання виготовлення, застосування печаток та їхні джерела (упорядкована за виданням: «Права, за якими судиться малоросійський народ». – К., 1997).

Український законодавець розрізняв наступні категорії печаток:

– державну;

– центральних державних установ;

– місцевих органів влади (судів, канцелярій, різних урядів, полкові, ратушні, «градские»);

– посадово-службові (суддів, комісарів);

– приватні (шляхетські, козацькі, свідків, опікунів, родичів, «мирителів», заповідувача, продавця, «знатних персон», відповідачів, «господские», «закладчиков», «заимодавцев», «людей воинского и шляхетского звания»).

– іноземних установ.

На державних печатках та печатках державних установ повинні бути герб та відповідний напис, на печатках місцевих органів влади – герб, «какій где издавна содержится и изображается», та відповідний напис. Зображення та написи інших категорій печаток не регламентувалися.

Для виготовлення відбитку називаються як матеріали папір, віск та сургуч. Себто, український законодавець визнавав тільки паперово-восковий та сургучевий відбитки. Висла печатка у XVIII ст. – це вже повний анахронізм.

Основним хранителем печатки є писар або «где какое обы-

ТАБЛИЦЯ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО КОДЕКСУ 1743 Р.

Глава	Артикул	Пункт	Джерела
3	13		Статут', розд.1, арт.16, §1; Саксон'', №16 под словом каране
4	12	2	Статут, розд.3, арт.30, §2
4	14	2	Статут, розд.1, арт.30, §2-5
7	7	1	Статут, розд.4, арт.6, §1
7	13		Статут, розд.4, арт.12
7	24	1	Статут, розд.3, арт.13, §1-2, арт.15, §1. Зерц. Саксон. №1, 7, 8, 13 под словом обычай.
7	14	2	Статут, розд.4, арт.13, §3
7	25	6	Прибавление в согласие права в Статут, розд.3, арт.25
7	25	7	Статут, розд.4, арт.85, §1
8	12	3	Прибавление
8	25	3	Порядок, част 3 о ортелю или приговор №1'''
9	12	3	Статут, розд.4, арт.29, §2
10	6	4	Статут, розд.5, арт.2, §2
11	7	1	Статут, розд.5, арт.4, §1. Книги Порядок, тит.1, гл.4, №14 и гл.10, №5; гл.2, №10 Права Хелминского, кн.3, розд.69''''
12	3	3	Статут, розд.8, арт.2, §3-4, Зерцало Саксон., под словом тестамент №7, Саксон. Прав. гражд., арт.65, №9'''''
12	3	4	Статут, розд.8, арт.2, §4
12	7	2	Статут, розд.8, арт.4, §2, Порядок в титуле о тестаментах №4
14	3	1	Статут, розд.7, арт.1, §2, арт.6, §1; Права гражд., арт.20, №1; Саксон под словом добра №42, №1 под словом о вздачи... имения; Права гражд., арт.55, №1; Статут, розд.7, арт.2, §1-2.

ТАБЛИЦЯ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО КОДЕКСУ 1743 Р.

Глава	Артикул	Пункт	Джерела
14	3	3	Статут, розд.7, арт.6, §1; Порядок част 2, №4, Права Хелминского, кн.1, розд.18.
14	9	1	Статут, розд.7, арт.6, §2-3.
14	10	1	Статут, розд.7, арт.7, §1
14	10	3	Зерцало Саксон под словом довод №2; Права Хелминского, кн.5, розд.61; Кн. Порядок. арт. Права Магдебургс. о привилегиях... №1
14	10	4	Статут, розд.7, арт.7, §2
14	19	1	В Порядке по великом реестре прилог до реестра... №1-2, 5-6
14	19	3	Статут, розд.7, арт.1-2
14	21	1	Статут, розд.7, арт.24
14	22	1	Статут, розд.1, арт.16, §2, Права Хелминского, кн.5, розд.59
16	21	2	Статут, розд.7, арт.13, §2
16	36	1	Статут, розд.7, арт.30, §1; Порядок №30, 13, 4, в артикулах о закладных... вещах №5, 10; Саксон под словом обязателство №7, поверенная вещь №7, фант №8; Права Хелминского, кн.4, розд.3
17	1	2	Статут, розд.7, арт.2, §1, розд.4, арт.32, 42
17	7	1	Статут, розд.9, арт.8, §1
17	8	4	Статут, розд.9, арт.9, §3
26	4	3	Статут, розд.3, арт.36, §1-5, Зерцало Саксон. под словом бурмистр №1-3, под словом райца №4; Права гражд. арт.9, №1-3, арт.44, №9; Порядок, часть 1 о уряде гражд. №4.
26	4	7	Порядок, часть 1 о уряде гражд. №6-7
27	12	1	Статут, розд.12, арт.24, §1
28	6	1	Статут, розд.14, арт.8, §1-3

кновение есть». Кодекс 1743 р. містить також перелік документів та речей, які скріпляються печаткою. Це:

– «писмо» на володіння маєтком, отриманим за службу;

– атестати «посилним и приставам», які супроводжували «хлебние и другие всякие вещи и припасы домашние»;

– судові укази;

– «сискные и прочіе урядовые писма»;

– судові книги;

– судові декрети;

– розписки;

– приговори (сентенції, декрети);

– судові «шнуровие тетради», для записів доказів позивача і відповідача;

– «випис» з судового приговору;

– «випис» з «градских» книг шлюбного контракту;

– інвентар майна сироти;

– тестамент;

– «випис» тестаменту з «градских» книг;

– «випис» тестаменту з книг іноземних або «сторонных» урядів або письмове свідоцтво;

– «писмо» на проданий, подарований або «уступлений грунт», «имение» та «випис» з «градских» книг цього документа (урядовий запис «или крепость»);

– записи «на имения в закладах»;

– записи «на движимыя имения и вещи или на какую сумму занятых денег» («облег»);

– «вечисто продажные и уступные» записи та «виписи» цих документів з урядових книг;

– неурядовий письмовий доказ на маєток, що в заставі;

– «писма на вещи в поклажу и в закладе»;

– «позовные писма» комісарів («межовщики»);

– межові книги або описи полкових та «градских» канцелярій та «виписи» з них;

– «справки или выписи» з межових справ;

– «мери, коими хлеб мерать, веси малие и большие, коими товари важить, локти, коими сукна, материи шелковии, полотна и протчое сим подобное мерать, ведра, гарци и кварти,

которими пития продаются ... те мери держать в ратуше за печатми ратушними...»;

– «шнуровие» книги про прибутки ратуші;

– «отпускное открытое писмо» слузі, що відслужив свій строк;

– «випис» з урядових книг «меских» щодо купівлі різних речей на ринку.

Постає питання, а чи не були ці норми кодексу 1743 р. формальними? Знайомство з 5000 документами XVII-XVIII ст., що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ) вказують на те, що це були реально діючі положення. Їх використовували не тільки при складанні конкретного документа, але при розробці нового законодавства.

Ось приклад з відомої юридичної пам'ятки 1750 р. «Цвет», яку склав Федір Чуйкевич: «... писар же тое решение в книгу записать должен подлуг роз: 4 артик. 3 §4 и видавать декрета за рукою своею повинен писар при печатях судейских подлуг роз.4 арти.12»[1]. А це ще один приклад з його твору «Эксцерпт з прав малороссийских. часть 7. О давности земской» 1755 р.: «Еще же в правах малороссийских напечатано 1: Содержать книги в земском суде о землях данных, дарованных проданных, заменянных, уступленных и присуженных под печатми судей и писаря...»[2].

Кодекс 1743 р. і Литовський Статут були дуже взаємопов'язані. У реальній практиці вони доповнювали один одного, хоча другий, слід визнати, містить більш детальну проробку сфрагістичних положень. Вони віддзеркалені у 8-и главах – у 14-у, 39-у артикулах з 488-и, а у кодексі 1743 р. – у 14-и главах – 30, у 29-у артикулах з 532 та 30-и пунктах. При цьому, 9-ть глав створені на підставі Литовського Статуту і тільки 5-ть – на німецькому праві. Майже всі артикули, окрім 4-ох (гл.8, арт.25, п.3, арт.12, п.3; гл.14, арт.19, п.1; гл.26, арт.4, п.7), грунтуються на Литовському Статуті. Наводимо таблицю норм Литовського Статуту, що стосуються печаток, які були використані упорядниками кодексу 1743 р.:

Розділ (глава)	Артикул	Параграф
1	16	1
3	30	2
1	30	2-5
4	6	1
4	12	–
3	13	1-2
3	15	1
4	13	3
4	25	–
4	85	1
4	29	2
5	2	2
5	4	1
8	2	3-4
8	2	4
8	4	2
7	1	2
7	6	1
7	2	1-2
7	6	1
7	6	2-3
7	7	1
7	7	2
7	1-2	–
7	24	–
1	16	2
7	13	2
7	30	1
7	2	1
4	32, 42	–
9	8	1
9	9	3
3	36	1-5
12	24	1
14	8	1-3

Як приклад взаємодоповнення наведемо артикули 16-й Литовського Статуту та 13-й кодексу 1743 р., які регулювали таке важливе питання, як підробка печаток та документів:

Артикул 16, розділ 1 Артикул 13, глава 3

«Коли бы кто листы або печати наши фальшовал або на кшталт руки нашое, так теж канцлера, поканцелерого и писаров наших дворных, земских, гродских и подкоморских того паньства Великого князства Литовского листы альбо прави-

лея якие, змысливши, подписовал, або кто бы теж печати наши и врядов наших себе рыл и у себе их ховал и их уживал, таковый с права за оказаньем явностью певною и доводом слушным ничим иным, только на горле огнем каран быть мает. Ку тому естли бы теж хто печати и выписи врядовие переправовал, тестаменты, записы, церографы, на долги листы, на заставы фальшовал або отбираючи печати от листов ку другим прикладал ку помочи и ку пожитку собе и ку шкоде стороны своее противное, а то бы се на праве знашло и оказало, тот тую реч, о што тые листы идуть и о што за ними право ведеть, тратить и горлом предсе за то мает быти каран».
«Кто бы грамоты или привилегии, либо указы или печаты государевы фальшовал, то есть ложно к вымыслу составлял или притворно и схожо руку государеву на привилегиях и грамотах или из учрежденного от императорского величества правительства вымыслив писма или какие указы, подписывал, також кто бы печати государевы или вышшаго правительства резал и у себе хоронил и их употреблял, таковый, доказателствы подлинными по правам изобличенный, огнем сожжен быть имеет. Равной же подлежат казни и те, которые участниками того преступления быть явяться».

Зазначимо, що законодавчий дуалізм відображав загальний дуалізм менталітету нашого народу, який був наслідком відомих історичних обставин. Ось як про це писав у 1755 р. Ф.Чуйкевич: «В Малой же России займи начались быть тогда, когда уволнилась оная от Королевства Полского; все бо воеводства раздилились от Богдана Хмелницкого на 20 полков, з того числа в сей части що по сем боку Днепра, Малая Россия, стало быть десять полков, Киевский, Черниговский, Стародубовский, Переяславский, Нежинский, Прилуцкий, Гадяцкий, Лубенский, Миргородский и Полтавский, а в другой части, что потом боку Днепра называемой издревле Украиною тож стало быт полков десят, Чигиринский, Черкаский, Каневский, Корсунский, Белоцерковский, Уманский, Калнецкий, Брославский, Поволоцкий и Подолский, а по оных обоих сторонах Днепра, еден народ малороссийский занимал и

селился по своей воле и свободе, где кто хотел и сколко могл столко занимал и с тими двадцятма полками 1654 году пришол Богдан Хмелницкий под всероссийского самодержца великого государя и великого князя государя царя Алексия Михайловича во вечное подданство»[3].

Останні рядки цієї цитати пояснюють нам, чому в кодексі 1743р. немає жодної згадки ні про герб Війська Запорожського, ні про універсали, ані про гетьмана, ані про військову печатку, як тоді називали державну печатку Гетьманщини тощо.

Кодекс створювався в умовах поразки української політичної еліти, коли її основна частина примирилася з цим фактом, намагаючись тільки покращити своє вузькостанове положення в рамках Російської імперії шляхом збереження куцої автономії Лівобережної України.

Окрім згаданих кодексів, виготовлення та використовування печаток регулювалося актами вищої світської та церковної влади. Як приклади можна навести указ Петра I від 1708 р. про виготовлення печатки для Івана Скоропадського; указ Катерини II від 1763 р. про печатку для Війська Запорозького Низового: « Імянным Нашим подписанным собственною Нашею Рукою Указом на поднесенном от сената докладе сего июня 6 дня повелено Войску Запорожскому печать вырезать с следующею надписью: ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВАГО, і о исполненіи по оному Нашему Высочайшему Указу в коллегію иностранных дел из нашего сената указ послан о чом и вам нашему гетману ведать. В Москве июня 16 дня 1763 года. По Ея Імператорскаго Величества указу»[4]; указ Сенату від 10.07.1722 про печатку Малоросійської колегії: «... приговорили при всей коллегии учинить для запечатая писем особливую печать противих других коллегий с надписанием таковым ПЕЧАТЬ С КОЛЕГИЯ МАЛИЯ РОССИИ»[5]; указ Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського, Галицького і Малої Росії, від 9.06.1735 р. про введення «зашнурных реестров» церковного майна, де йдеться про печатки священиків та ктиторів: «... и оную скриню зреведовав добро

церковное реестрами запшнурними описав за печатми как настоящаго презвитера так и ктиторей содержат...»[6] (шнур пропускали через весь книжковий блок, потім кінці виводили на внутрішній бік нижньої кришки оправи, заливали їх сургучем і прикладали до нього печатку (матрицю); грамоту Сигизмунда III від 15.02.1620 р. на магдебурзьке право м. Стародубу, де описується міська печатка: «а до печатования справ меских стародубовских уряду бурмистровского и лавничого за герб меський дуба з гнездом орлим»[7]; указ Чернігівської духовної консисторії від 20.12.1784 р. про печатку чернігівського колегіуму[8]; указ Катерини II від 30.07.1762 р. про апеляційні справи: «На простой учиня опись и запечатав не продолжая десяти и то естли большее дело, а и на ково в три дни в то место куда по апеляции следует послат надписывая на ковертах где с кем спорное дело и получа оное во опеляции до подачи от челобитчика апеляционной челобитной хранить не распечатывая»[9].

Після поразки І.Мазепи царська влада активізувала свою політику інкорпорації Гетьмащини до складу Російської імперії, зокрема, шляхом поширення свого законодавства на українській території. В Генеральному регламенті 1720 р. багато місця приділено печаткам державних установ: «Государственным печатям за которыми посылается грамоти в иностранние государства, також и к гетману быт по прежнему в колегии иностранных дел, а которою печатю печатают граммоты и указы и протчие внутрь государства той быть при Сенате у особого человека, а пошлинному доходу от печати быть в усмотрении камор и штатс канторе коллегии как и протчие доходы, в Адмиралтействе быть особливой печати, о которой грамоти и укази и протчие подлежат ко взятию пошлин те оную не печатать, но относить к печати в Сенате и чтоб от того в пошлинном сборе повреждения не было, чего президенту и членам адмиралтейской коллегии надлежит смотреть накрепко. В протчих коллегиях зделать особливые ж печати со изображением Его Императорского Величества герба и с надписанием звания каждой коллегии и иметь оные ради запечатования дел в той коллегии под охранением и замком той коллегии секретаря дабы от небрежения оного каких подложных писем печатано не было. Того ради когда о делах Его Величества кореспонденция отправляема быть надлежит, то канцеляристу которому оные дела будут поручены оную печатать пры присутствыи той коллегии вахмистра, а ежели кто дерзнет оную печатю какие подлоги чинит таковаго не смотря на лицо штрафовать яко неверного слугу по пропорции умысла его и учиненнои вреда лишением чести и пожитка, а по состоянии важности дела и живота лишен быть имеет»[10].

«Все пакети и письма, которие из коллегиев в провинции за Его Императорскаго Величества определенною печатю також и из провинцеи за губернаторскою или воеводскою печатми в коллегии (кроме иностранных государств) отправлятся на почте имеют, на генералном и на всех других почтовых дворех приняти и сохранно надлежащие места отправлены быть безденежно»[11].

«Одним президентом когда оны присудствуют кому надлежит от Его Императорскаго Величества и от Сената в коллегии присилаемые укази распечативают, а другие все из провинцей и из других коллегей прыходящие ведомости и писма распечативать кто первой президент и потом оние от секретарей чтены бывают по содержанию пятой главы сего Регламента, токмо да не дерзнет присилаемих в коллегии указов, писем и всех других дел какого б звания ония ни были у себя дома удерживать и тем умедливать или (весьма) утратить под опасением Его Императорского Величества штрафа»[12].

«Также имеет он актуариус надзирание и попечение о бумаге, перях, чернилах, сургуче, воску, дровех, свечах и о протчем»[13].

Інформацію щодо використання і значення печаток знаходимо і у «Соборном уложении» 1649 р., норми якого були чинними і у XVIII ст.: «Дать по него иску, государеву зазивную грамоту и велеть от той государевы грамоты доправить на нем исцу подписные и печатные пошлины»[14].

«А будет тот ответчик и по государеве зазивной грамоте ко ответу не станет... а дать по него государева другая грамо-

та и велеть от той другой грамоти доправить на нем исцу подписные же и печатние пошлины»[15].

«И велеть от той другой грамоти доправит на нем подписные и печатние пошлины»[16].

«А буди кто у кого положит свои животи на збережение за своею печатью и за замком и тот у кого поставлено те чужие животи отомкнет и распечатает и пересмотрит без того чии те животи и тот чии те животи учнет на него быти челом и что из тех его животов что пропало, а сищется про то допрама, что те его животи отомкнути и распечатани и пересматривани без его и по сыску то поклажее чего против исцового челобитья в лицах не будет доправить на том у кого они были поставлени за замком и за печатью»[17].

«А буди кто мастеровой человек возмет у кого узорочние товари, камень алмаз или яхонт или изумруд или лал или иной какой камень для [олмажня] или гранити или печати резати и небрежением тот камень розломит или какую нибудь поруку учинит и в том на него будут челобытчики и на него за тот камень взяти цену чем сторонние люди оценку»[18].

Зазначені російські кодекси, царські укази, окремі їхні норми стосовно печаток включалися в українські, зокрема в такі як «Процес короткий приказный» 1734 р. та його переробку «Акцес» 1743 р. з їхніми додатками – «Экономийка краткая», «Права малороссийские», окремі укази:

«3. Крепости в Малой России на купли где и как писать по указам и правам малороссийским повелено. По 3 пункту крепости на купли по силе права малороссийского, а именно по силу артикула 1, в разделе 7, в книге Статуте напечатанного писать повелено тако, хто, что продает справить на то запись под печатью своею и с подписом руки хто писать умеет и под печатми людей добрых трох и четирох особ народу шляхецкого веры достойных, в том отчестве оселих персонально от того кто продает упрошенных, когда ж бы тот кто продает не умел писать тогда печатарей таковых запису своего имеет упросить, котори бы при печатях своих и руками собственными тот запис подписали»[19].

«15. О выморочных и козацких и всяких людей пожитках...

По 15 пункту о выморочных и козацких и всяких людей пожитках буди хто изомрет и по нем сродственных и свойственных не останется по силе таковых ежели кому от ных не записано будет по силу артикула 17 пункта 4 в разделе 3 в книге Статут имение на Ея Императрское Величества приходят, а духовние по силу артикула 2 в разделе 8 в книге Статут писать таким образом при сочетании духовной должен быть урад оного повету, а где би уряд волного то тот хто сочиняет духовную до себе взять не могл, то хотя би одна особа урадовая прибула имеючи при нем двох шляхтичов и не может ли быть и еден, который урядник то пред трома шляхтичамы в том отчестве оседливими вери достойними аби де тот духовную кому записали умре приложили до той духовной печат свою, а хто умеет писать и руку подписал також и печатари хто з ных писать умеет имеют руки свои у духовной подписать, а подпис имеет быть на самой духовной или на листах всяких записных и тих особ должен будут и приложенние печати до оной духовной просить»[20].

«А когда время придет суда тогда изготовить две тетрати прошивние шнуром и онои запечатат и закрепить секретарю по листам из которой на одной писать ответчиков ответ, на другой истцови или доносителеви улики»[21].

«Аби тие позовние укази за руками судейскими и за печатьми отдавать истцу»[22].

«В суде войсковом генеральном выписано з прав малороссийских в книги Статути розделе 4 артикуле 56 пунктах 1, 2, 3 – ... А хто бы за хоробою... уряду верующого писма на уряде дать не могл бы таковий всякого стану человек имеет поверенному своему речь свою для сказания права поверить листом своим откритим, панове рада давать такие листи поверенним под печатми своими из подписом рук своих власних имеют, а инних станов также давать листи свои под печатми и подписом рук своих, а при своей печати еще под едною печатю человека сторонного, а кто писать не умеет тогда при своей печати двоих шляхтичов печати в таковаго листу своего верчого повинен имети...»[23].

«Если кто завладеет напрасно чиею маетностию или грун-

том... у того кто завладел... по таким упоминательним писмам уступил тое чим завладел... по таким упоминателним писмам уступил тое чим завладел, а если уступит не похочет то дават на него протести письменнии на уряд там где он ведом и те протести вписивать в книги, а себе... с тех протестов брать виписки за руками старшин того уряду и за печатю урядовою»[24].

«В розделе 7 артикуле 7 ж параграфе 1 о записах которие имеют быть управа принимани, кроме сознатья урядового положено что таковие листи записние под печатью и подписом руки и под печатми людей веры годних як вышше в том же Статуте проименовано а кто писат не умеет тогда под печатью его и под печатми по крайности трох шляхтичей на суму денежную... управа за моцние принимани быть имеют»[25].

Український законодавець XVIII ст. добре розумів, що всі питання життя охопити неможливо, зокрема ті, що стосувалось приватної сфрагістики. Це він залишав звичаям та традиціям – «где какое обыкновение есть».

Отже, сфрагістичне законодавство Гетьманщини базувалося на Литовському Статуті, німецькому та російському праві, окремих актах вищої світської та церковної влади, місцевих звичаях та традиціях.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зробити висновок, що українська козацька сфрагістика XVII-XVIII ст. стала своєрідним, оригінальним явищем, в якому відбились як надбання загальнолюдської культури, так і особливості менталітету українського народу. Не зважаючи на становий характер тогочасного суспільства, сфрагістика козацької доби стала надбанням всіх верств населення (окрім посполитих) на відміну від великокнязівського періоду. В цьому яскраво проявився основний вектор розвитку – демократизація та модернізація людських відносин.

Як тут не згадати пророчі слова чернігівського історика Степана Носа: «Для уяснения жизни настоящей, весьма часто необходимы сведения о прошедшем. Жизнь народа можно отчасти уподобить жизни человека, где настоящее объясняется прошедшим, всякая ошибка избегается потому, что человек уже прежде подвергался ей... а это возможно при сохранении сведений о прошедшем, тогда мы будем видеть, насколько мы совершенствуемся ныне и какие оттенки получает наша жизнь настоящая. ...Лучшим свидетелем прошедшей жизни могут быть памятники письменные, памятники искусства и различные предметы из круга жизни прошедшей»[26] (в тому числі і печатки – І.С.).

1 «Цвет». Список сер. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв. № Ал 415. – Арк.147 зв.

2 «Эксцерпт». Список 2 пол. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв. № Ал 415. – Арк.172 зв.

3 «Эксцерпт». Список 2 пол. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв. № Ал 415. – Арк.165.

4 Указ Сенату від 16.06.1763. – ЧІМ. – Інв. № Ал 501/15/84.

5 Указ Сенату від 10.07.1722. Копія 20-х рр. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв.№ Ал 1182.

6 Указ Рафаїла Заборовського. Копія 30-х рр. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв.№ Ал 413.

7 Корпус Магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20-х–40-х років XX ст. Упорядники: В.Андрейцев, В.Ульяновський, В.Короткий. – К., 2000. – С.50.

8 Ситий І. Печатка чернігівського колегіуму // Знак. Вісник УГГ. – Львів, 1998. – Ч.16 (червень). – С.5.

9 Указ Катерини II від 30.07.1762 р. Копія XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-401.

– Арк.317 зв.

10 Генеральный регламент. Глава 13 «О печати». Список сер. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.6 зв.-7.

11 Генеральный регламент. Глава 15 «О уволнении почтового платежа». Список сер. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.7 зв.

12 Генеральный регламент. Глава 16 «О принятии и распечатывании писем». Список сер. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.7 зв.-8.

13 Генеральный регламент. Глава 32 «О должности октуариуса». Список сер. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.12 зв.

14 Государственное уложение (Соборное уложение). Гл.10 «О суде»

п.114. Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.54.

15 Там само. – п.115.

16 Там само. – п.117, 118. Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.55.

17 Там само. – п.195. Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.74 зв.

18 Там само. – п.272. Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-415. – Арк.89.

19 Краткое изображение процесов или судебных тяжеб с печатного процесса. Переписан Николаем Петровым Симонтовским 1759 года ноября 14 дня. – ЧІМ. – Інв. № Ал-361. – Арк. 26.

20 Там само. – Арк. 31.

21 «Краткое изображение процесов или судебных тяжеб с печатного процесса. Переписан Николаем Петровым Симонтовским 1759 года ноября 14 дня»: «Экономика краткая». Копія з царського указу о формі суду від 5.12.1723 р.– ЧІМ. – Інв. № Ал-361. – Арк.32 зв.

22 «Процес краткий приказний чрез который можно отчасты поразуметы и познати порядки приказние з мала и большие виданний при резиденции гетманской в Глухове 1734 года августа. Акцес». Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. – Інв. № Ал-402. – Арк. 2 зв.

23 Там само. – Арк.14.

24 «Экономейка краткая». Список 90-х рр. XVIII ст., п.6. – ЧІМ. – Інв. № Вп-1474/89. – Арк.33 зв.-34.

25 Витяг з указів та прав. Список II пол. XVIII ст. – ЧІМ. –Інв. № Ал-401. – Арк.313.

26 Нос С. Историческая заметка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос (18 столетия) // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – №37. – Часть неофициальная. – С.282-285.

Віталій Перкун

НЕОПУБЛІКОВАНА СТАТТЯ МИХАЙЛА КОРНИЛОВИЧА «ДО НАРОДНЬОЇ СФРАГІСТИКИ У КИЄВІ Й НА КИЇВЩИНІ У XIX в.»

Про історика Михайла Івановича Корниловича нині відомо небагато. Народився 7 листопада 1870 р. у с. Квасове Володимирського повіту Волинської губернії. Закінчив Холмську гімназію та Московський університет (юридичний факультет). Саме у Москві М.І.Корнилович розпочинає наукові студії, друкується у періодичних виданнях. Більш активну діяльність на історичній ниві вчений розпочинає у 20-і рр. XX ст. у Всеукраїнській Академії наук. Працюючи у Етнографічній та Археографічній комісіях та Комісії порайонного дослідження Західної України, М.І.Корнилович досліджував головно соціально-економічну та політичну історію України кін. XVIII-XX ст.[1]

До кола його зацікавлень входила і сфрагістика. У 1928 р. вийшла грунтовна розвідка науковця про печатки київських цехів XIX ст.

Автор цих рядків, проводячи розшуки у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, натрапив на ще одну сігілографічну, досі неопубліковану працю історика. Вона присвячена сфрагістиці селян-однодворців Київської губернії XIX ст., яка і нині є маловивченою галузкою української сігілографії. Не можна обійти увагою манеру писання історика. Невимушений, вільний (навіть художній) стиль викладу тексту вдало доповнюється поетичною ремаркою.

Цінність цієї невеликої праці М.І.Корниловича полягає в тому, що в українській історіографії першої третини XX ст. не так часто зустрічались публікації з печаткознавства. З цієї точки зору сучасному досліднику вкрай цікаво звернути увагу на методику викладу матеріалу, рівень опрацювання досліджуваного предмету.

Застосовуючи порівняльно-сфрагістичні та порівняльно-історичні методи, М.І.Корнилович приходить до висновків про залежність української народної символіки на печатках того часу від «тодішньої російської та урядової практики» та про спільність рис печаток селян-одновірців із печатками цехів.

Стаття не датована. Можна припустити, що вона була написана на межі 20-х-30-х рр. XX ст. Зберігається в архіві вона у двох екземплярах. Один із них – рукописний, писаний зеленим чорнилом. Матеріал викладений на 4-х аркушах. У кінці статті на квадратному клаптику паперу, який з 4-х кінців пришитий білими нитками до аркушу, знаходиться копія з відтиску досліджуваної М.Корниловичем печатки.

Її опис. У 2-х концентричних колах розміщений у 3-и рядки напис:

БИЛИЛОВСКАГО
ОДНОДВ. [ОРЧЕСКАГО] ОБЩЕСТВ [А]
10 УЧАСТКА

Над легендою відтворені бердо, човен та цівку, накладені один на одного. Обабіч – два клубки ниток.

Папір рукопису має водяні знаки. На 1-у, 3-у аркуші у верхній частині – двоголовий орел з 3-ма коронами, у нижній частині – напис «DOBRUSH». На 2-у та 4-у аркушах у верхній частині – корона та незрозуміле сплетіння, схоже на монограму. У нижній частині – напис «MILLS»[2].

Рукопис підшитий та обгорнений цупким синім папером. На титульній сторінці відтворено почерком М.Корниловича його ім'я, прізвище та титул статті.

Машинопис представлений на 3-х аркушах. У тексті наявні правки чорним чорнилом. Між текстовою частиною двох варіантів статті (за винятком правок та технічних помилок у машинописі) різниці не виявлено. Виняток складає напис в останньому реченні машинопису *«...до нищих часів»*, а в рукописі *«...до наших часів»*.

Увазі дослідників пропонується текст публікації, який переданий із збереженням стилю викладу матеріалу та тогочасного правопису[3].

1 Очеретянко В. Системі не скорився (М.І.Корнилович) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 2. К., 1997. – С. 293-300.

2 Подібна філіграль під № 19 опублікована у альбомі О.Я.Мацюка «Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст.» (Київ, 1992.

3 Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.Вернадського. Ф.Х. № 17549-17550.

Михайло Корнилович

«ДО НАРОДНЬОЇ СФРАГІСТИКИ У КИЄВІ Й НА КИЇВЩИНІ У XIX в.»

Серед різних класів сільського населення на Правобережжу були однодворці, що в 19 віці були вільні від кріпацтва. Вони виводили свою генеалогію від давньої польської шляхти. Верхівка однодворців поставляла із себе економів, управителів і інших службовців для тодішніх панських дворів, або живилася різними ремествами й підприємствами. Але ті з них, що господарювали в ріллі нічим не відрізнялися від селянства. Більша частина однодворців жила бідно[1]. Однодворці мали своє громадське управління[2].

Нижче уміщена копія з відбитки печатки єсть сфрагістична реліквія однодвірської громади середини 19 віку у м. Білілівці Бердичівського повіту[3]. Як бачимо, на печатці відображено човника, цівку, бердо й два клубки ниток. Усе це – предмети ткацького ремества, про які писав поет:

«Застукала ляда
Бігає човник відтіль і відсіль
Човник і ляда ткачеві порада
Берди і цівки, ви хліб мій і сіль»[4].

Зазначені на Білілівській печатці ознаки являють із себе один з варіянтів ткацької символіки, що ми вже бачили її на печатці київського цеха 1820 р.[5]

Отже, й у одновірців так само як і у сфрагістичній символіці 16 київських цехів першої половини 19 віку (до 1859 р.) виявлено однакові риси. Предмети, що їх виображено було на печатках, мали суто професійний, виробничий характер. Треба сказати, що трудові сфрагістичні емблеми мали за тих

часів далеко не одне символьно-музейне значення. Вони фігурували на таких реальних атрибутах ремесницьких підприємств, за які були вивіски цехових майстрів. Право на вивіску охороняв цеховий статут, за чим пильно доглядала цехова громада. Так, ухвали київського серебряного цеху у травні 1830 р. і сапожницького цеху 18 червня 1866 р. вимагали відібрати вивіски від тих громадян, що не мали належного майстерського свідоцтва від цехів і покарати їх за самовільні вивіски[6]. Правда, що торкається Київських цехів, то у другій половині 19 віку вигляд їх печаток трохи змінився. До наших днів збереглися печатки «столярнаго, сапожнаго, серебрянаго, кузнецкаго, парикмахерскаго, портнижскаго, малярнаго» цехів. Усі печатки датовано 1881р. Поле печаток являє собою щит, що його розділено на дві частини. У верхній – архистратиг Михайло, а в нижній – цехові емблеми. Але кількість на кожній печатці останніх, порівнюючи з печатками першої половини 19 віку, дуже невелика. Усі печатки 1881 р. згаданих 7 цехів дуже попсовано надпилуванням їх на – хрест для запобігання їх ужитку[7].

Отже, ми бачимо, що цехова сфрагістика другої половини 19 віку набула не мало урядових ознак. Такі – сама форма їх (щит), мова й архистратиг Михайло, яко герб міста. Тільки в тій ролі, мабуть, він міг так фігурувати, бо заборона уміщати релігійні символи на печатках, що існувала за російським законодавством у першій половині 19 віку, була чинна й у другій половині того ж віку[8]. Хоч таким чином загальний стіль цехових печаток 1881р., коли цехова організація становила лише формальний пережиток, і трохи змінився, але все ж вони не позбавлені були своїх професійних емблем.

Тому порівнюючи наведену сфрагістичну реліквію однодворської громади з цеховими двох періодів 19 віку печатками, не можна не зазначити, що народня сфрагістична символіка взагалі мала тенденцію до чисто виробничих професійних ознак. Останні носили головним чином матеріальний характер, що залежало від специфікації виробництва, а також і від тих вимог, що їх ставила тодішня російська урядова практика. Отже, хоць стан однодворців і не був сам по собі ремесленою громадою, але сфрагістична символіка тієї частини їх, що промислували ткацтвом, була однотипна з цеховою виробничою символікою. Човник і цівка, яко символи, дожили в промисловості й до наших часів на печатці сучасного українського державного тресту «Укрсукно».

1 ***Фундуклей И.*** Статистическое описаніе Кіевской губерніи, 1852, Часть I, с. 242.

2 Ст. 5446 Свода Законовь. – Т. II. – Ч.I. – Изд. 1857.

3 З відбитки в Бердичівському окрархіву.

4 ***Щоголів Я.*** «Ткач».

5 ***Корнилович М.*** Печатки 16 Київських цехів 19 віку й характер символіки на них //Ювіл. збірник на пошану М.С.Грушевського. – К., 1928. – С. 306-311. З цієї печатки, що її виявлено у Київському історичному музеї ім. Т.Г.Шевченка, видно, що її датовано 1820 р., а не 1870 р., як то, з приводу неясности відбитки, було зазначено у нашій цитованій розвідці. – М.К.

6 Зі справ Київ. Ремесленої управи у Київ. Центр. Істор. Архіві.

7 В Київ. істор. Музеї ім. Шевченка.

8 Заборона уміщати одні символічні ознаки, як, наприклад, агнца замість Христа й символічних тварин замість евангелістів, торкалася лише ікон / ст. 131 і 126 Устава о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій. Св. Зак. т.14, изд. 1857г./ Тому цілком легально могло бути виображено голову замість св. Луки на печатці цеху іконописного. М.К.

Олег Однороженко

ДЕРЖАВНІ ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.

Перші наукові розвідки, присвячені державним печаткам Війська Запорізького, з'явилися в середині XIX ст., і відтоді дана тема не виходить з поля зору істориків, які займаються вивченням історії козацтва. Подібне зацікавлення є цілком закономірним з огляду на неможливість всебічного висвітлення процесу утворення і функціонування центральних органів влади Козацької держави без належного опрацювання сфрагістичного матеріалу, який незмінно супроводжував діяльність державних установ.

У 1851 році в «Записках императорского археологического общества» була вміщена невелика розвідка О.Уварова[1], яка стосувалася державної печатки Війська Запорозького періоду Правління гетьманського уряду. Невдовзі в часописі «Черниговские губернские ведомости» з'явилося повідомлення О.Лазаревського «Сфрагистическая заметка»[2], в якому автор вмістив опис печаток місцевих органів влади, а також зробив заклик приділяти увагу сфрагістичним пам'яткам при описі відповідних документів. Відгукнувшись на цю пропозицію, цілий ряд дослідників, які публікували історичні документи козацької доби в «Черниговских губернских ведомостях», подають в своїх джерелознавчих студіях стислі описи козацьких печаток, серед яких значна кількість державних. Так у 1858 році, в зазначеному часописі, Г.Милорадовичем було подано збірку розрізнених актів під назвою «Материалы для истории Южной Руси»[3]. Після тексту відповідних документів автор розвідки робив побіжний опис прикладених до актів печаток, зокрема державної печатки Війська Запорозького від 1690 року. За такою ж схемою вміщено опис державних печаток в археографічних розвідках «Старинные акты»[4] і «Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова»[5].

В останній чверті XIX ст. з'являються перші статті в яких робляться спроби проаналізувати сфрагістичний матеріал. В часописі «Киевская старина» А.Барсуков вмістив розвідку «Правительственние печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II»[6], в якій основну увагу було приділено питанню зміни печатки Козацької держави після скасування інституту гетьманства і утворення «Малороссийской коллегии». Згодом до цієї теми звертався С. Тройницький в статті «О перемене прежней запорожской печати»[7].

На початку XX ст. з'являється кілька узагальнюючих робіт з козацької сфрагістики. В брошурі Михайла Слабченка «Материалы по малорусской сфрагистике»[8] цілий розділ було присвячено огляду державних печаток Війська Запорозького. По суті це була перша спроба узагальнити всі наявні дотепер відомості з даного питання. Однак автор не зміг уникнути суттєвих помилок при розгляді цих печаток, причиною чому стало використання автором не досить докладних прорисів з державних печаток, які були вміщені в збірнику документів «Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов»[9]. Через деякий час по виході даної роботи І.Крип'якевич в своїй розвідці «З козацької сфрагістики»[10] зробив суттєві доповнення і деякі виправлення до книжки М.Слабченка. Хоч автор і зазначав, що його робота не є вичерпною, тим не менше вона і на сьогодні залишається одним з основних посібників для вивчення державної сфрагістики Війська Запорозького. В статті подано значну кількість фоторепродукцій з відбитків державних печаток, а також докладне відчитання довколових написів зі знайдених автором печаток.

Після погрому української науки в 30-і роки дослідження з даної проблематики в Україні на довгий час занепадають. Студії над державною геральдикою Війська Запорозького, щоправда продовжувалися в діаспорі. В двотомному збірнику «Мазепа», що вийшов 1939 року у Варшаві[11], було вміщено кілька повідомлень, які стосувалися історії гетьманського герба Мазепи, а також розвідку М.Возняка «Бендерсь-

ка комісія по смерті Мазепи»[12], в якій зокрема йшлося про державну печатку часів гетьмана Пилипа Орлика.

Найбільш докладною роботою, що стосувалася еволюції державної печатки Війська Запорозького, є стаття В.Проко-повича «Сфрагістичні етюди»[13]. Автором був здійснений огляд всієї відомої на той час інформації, що стосувалася державної сфрагістики. Причому головну увагу дослідник звернув на відмінні від головного типу (козак з рушницею, що був у вжитку від Хмельницького до Розумовського) зразки державної печатки, які, як це справедливо зазначає автор[14], дають значний матеріал щодо політичних моментів української історії, зокрема свідчать з державоправного погляду про різні стадії змагань українського народу за незалежну державу. Цікаві спостереження зроблені В.Проко-повичем, щодо державної печатки гетьмана Суховієнка, і особливо, щодо печатки Війська Запорізького часів Пилипа Орлика, якій присвячено цілий розділ даної роботи. Автор, докладно проаналізувавши малюнок державного герба в полі печатки і особливо довколовий напис, дійшов висновку, що це є під будь-якою точкою зору печатка цілком самостійної держави[15].

З інших діаспорних робіт слід згадати невелике повідомлення О.Волинця «Печатки козацької доби на Україні»[16], яке побудоване на матеріалах розвідок Крип'якевича[17] і Слабченка[18].

Від початку 60-х років починають поступово з'являтися сфрагістичні студії і на радянській Україні. Найпомітнішими роботами, що стосувалися проблеми державних печаток козацької доби, є стаття В.Фоменка «Військові печатки запорожців»[19] і монографія В.Гавриленка «Українська сфрагістика»[20]. Остання робота подає практично повну історіографію теми, зазначеної в назві. Зокрема проаналізовано всі роботи, за винятком хіба що діаспорних, які стосувалися козацької сфрагістики. В кінці роботи подано деякий ілюстративний матеріал по сфрагістичним пам'яткам козацької доби.

Розвідка В.Фоменка привертає значно більшу увагу через

те, що присвячена виключно козацьким державним печаткам. Автор фактично робить спробу, узагальнивши всю наявну на той час в літературі інформацію з даного питання, простежити історію функціонування печаток Війська Запорозького і Низового козацтва (Славного Війська Запорозького Низового). Робота маючи, безсумнівно, цілий ряд позитивних моментів (як то: докладний аналіз зміни іконографії зображень козака на державних печатках, докладні описи і сфрагістичні характеристики всіх наявних в розпорядженні автора печаток) в цілому залишає негативне враження, через велику кількість фактичних помилок і безпідставних висновків. Найбільше впадає у вічі некритичне ставлення автора до використаних ним джерел. Зокрема В.Фоменко безпідставно визначив час появи малюнку герба, який вміщено в «**Вѣрше на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного**» від 1622 року[21], добою Степана Баторія. В даному разі автор йде за М.Слабченком[22], який вважав герб 1622 року за найдавнішу печатку запорожців. Подібний висновок не дав авторові змоги правильно простежити витоки запорізької печатки.

Стежачи за еволюцією державних печаток Гетьманщини (Війська Запорозького) і Низового козацтва (Славного Війська Запорозького Низового) автор постійно ототожнює ці державні утворення і мішає до купи їхню сфрагістичну спадщину. На сторінці 160 В.Фоменко дивним чином поєднує факт смерті гетьмана Апостола з поверненням козаків з незнаних в історії «Низових Січей», і відповідним чином трактує подальший розвиток державної сфрагістики козацьких державних утворень.

Іншим суттєвим недоліком роботи В.Фоменка є некритичне запозичення автором недокладних, а іноді і цілком помилкових, прорисів печаток Війська Запорозького, вміщених в «Памятниках». Перемішавши ці прориси з деякими точними фотокопіями і прорисами, які були опубліковані в інших працях, автор подає в цілому хибну реконструкцію еволюції державної печатки Війська Запорозького. Так, автор робить висновок, що в часи Богдана Хмельницького користувалися від-

разу чотирма державними печатками, в той час як ще І.Крип'якевич[23] довів, що печаток Війська Запорозького в цей період було лише три, причому всі вони, в невірній прорисовці, були вміщені в «Памятниках». Додавши до цих прорисів фотокопію одного з відбитків державної печатки часів Хмельницького[24], з якої і було виконано один з прорисів, який вміщено в «Памятниках» і, таким чином, одержавши два різних малюнка тієї самої печатки, автор стверджував, що це дві відмінні між собою печатки. В такий же спосіб автор подвоїв і печатку часів Івана Мазепи[25], вмістивши дві різні перемальовки однієї печатки.

З робіт, що вийшли в цей час поза межами України варті уваги дві статті московських дослідників – Є.Камєнцевої «Две украинские печати 18 века из собрания ГИМ»[26], в якій подано опис, докладний аналіз зовнішніх особливостей і чітку фотокопію матриці печатки Війська Запорозького яку виявив свого часу О.Уваров[27]; і Є.Дракохруст «К истории войсковых печатей Левобережной Украины 17 – 18 веков»[28], де вміщено світлини відразу чотирьох невідомих на той час печаток – часів Многогрішного, Апостола, Розумовського, Андрія Могили (гетьмана правобережного козацтва). В останній статті вміщено також і деякі інші відомості про печатки Війська Запорозького, що дозволило значно уточнити хронологію використання багатьох з них, з'ясувати деякі спірні моменти в прочитанні довколових написів та ін.

Якісно новий період в історії української сфрагістики починається від початку 90-х років, коли з'являється велика кількість публікацій з даної теми. У 1990 році в збірці «Національна символіка» з'являється коротке повідомлення В.Заруби «Козацькі печатки»[29], в якому на основі автентичних документів з так званої «збірки Новицького» (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України) від 1670 – 1697 років проведено аналіз державних печаток часів гетьманів Многогрішного, Самойловича і Мазепи. Щоправда автор припустився суттєвої помилки відзначивши, що печатки з малюнків 1 і 2 є різними державними печатками, в той час як насправді це лише різні прорися з однієї печатки, в чому переконують як новознайдені архівні матеріали, так і подані самим же В.Зарубою довколові написи на обох печатках, які є цілком тотожніми між собою.

В статті Н. Грабової «Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України 18 ст.»[30] окрім описів і фотокопій великої кількості полкових, сотенних, міських і ін. печаток подано також відомості про три видозміни державної печатки від другої третини XVIII ст.

Значну кількість повідомлень на тему козацької сфрагістики опубліковано в часописі «Знак» і тезах щорічних геральдичних конференцій, які проводить Українське геральдичне товариство. Зокрема в кількох публікаціях І. Ситого – «Печатка Богдана Хмельницького»[31], «Печатка генерального військового суду»[32], «Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського»[33], «Україно-молдавська печатка»[34], вміщено різноманітну інформацію про функціонування державної печатки впродовж всього існування Війська Запорозького.

Як бачимо, загальний доробок з даної теми на сьогодні є доволі значним. Водночас з тим, проведені автором впродовж кількох років архівні пошуки в київських архівосховищах дозволяють значно доповнити існуючу на сьогодні інформацію і зробити спробу подати загальне зведення державних печаток Війська Запорозького, яке складається з повного опису (зображення, довколового напису печаток), з зазначенням необхідних сфрагістичних характеристик (форма, розмір), усіх відомих на сьогодні державних печаток, з посиланням на виявлені автором джерела (які розміщено за хронологічним принципом, з зазначенням дати написання документу до якого було прикладено відповідну печатку, а також – особи гетьмана за гетьманування якого було написано відповідний документ) і літературу (див. скорочення в кінці тексту, які укладено за абеткою), а також прорисів тих печаток зображення яких вдалося виявити (див. таблиці).

1. Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века) // Записки императорского археологического общества.– Том 3.– Москва, 1851; Його ж. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века) // Сборник мелких трудов.– Том 2.– Москва, 1910.
2. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1855, – №4.
3. Милорадович Г. Материалы для истории южной Руси // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов. – 1858. – №10-24.
4. Старинные акты // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1860. – №35.
5. Нос. С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1861.
6. Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины 2-й // Киевская старина.– Том 19.– Киев. – 1887. – сен.
7. О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.– Москва, 1914. – май.
8. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.– Одесса, 1912.
9. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.– Том 2.– Киев, 1846.
10. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.– Том 123-124.– Львів, 1917.
11. Мазепа.– Том 1-2.– Варшава, 1939.
12. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа.– Том 1.– Вашава, 1939.
13. Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.– Том 163.– Париж – Нью-Йорк, 1954.
14. Там само.– С.90.
15. Там само.– С.91.
16. Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура. – Варшава, 1966. – Ч.11.
17. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Том 123-124.
18. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.– Одесса, 1912.

19. Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.– Київ, 1972. – Випуск сьомий.
20. Гавриленко В. Українська сфрагістика.– Київ, 1977.
21. **Вѣрши на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного.**– Киев, 1622.
22. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.– Одесса, 1912.
23. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.– Львів, 1917.– Том 123-124.– С.5-7.
24. Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.– Київ, 1972.– Випуск сьомий.– Мал.4.
25. Там само.– С.158.
26. Каменцева Е. Две украинские печати 18 века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.– Киев, 1963.– Выпуск 1.
27. Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века) // Записки императорского археологического общества.– Москва, 1851. – Том 3.
28. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины 17-18 веков // Нумизматический сборник.– Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея.– – Москва, 1971. – Часть 4. – Выпуск 4.
29. Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка.– Київ, 1990.
30. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України 18 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка.– Історична секція.– Київ, 1991.– Том 222.
31. Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак.– 1996. – Ч.11.
32. Його ж. Печатка генерального військового суду // Знак.– 1997. – Ч.14.
33. Його ж. Невідомі печатки Івана Скоропадского та Кирила Розумовського // Знак.– 1998. – Ч.15.
34. Його ж. Україно-молдавська печатка // Знак.– 1999. – Ч.18; Його ж Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис.– 1999. – Ч.3.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ
ДЕРЖАВНІ ПЕЧАТКИ

1. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ ВОИСКА ЕГО КОРОЛЕВЬСКОИ МИЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО

кругла, розмір 32 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф.1407, оп.1, спр.60, арк. 1. Богдан Хмельницький: 17.6.1648.

ф.159, оп.1, спр.4, арк. 2. Богдан Хмельницький: 2.7.1648.

ф.1407, оп.1, спр.61, арк. 1. Богдан Хмельницький: 2.7.1648.

НБУ, ІР, збірка Левицького, спр.22645. Богдан Хмельницький: 29.12.1648.

рукописи Церковно-археологічного музею Київської духовної семінарії, спр.15, арк. 103. Богдан Хмельницький: 11.3.1649.

ЦДІАК, ф.1407, оп.2, спр.69 а, арк. 1. Богдан Хмельницький: 26.8.1649.

НБУ, ІР, ф.1 , №57672. Богдан Хмельницький: 6.10.1649.

ЦДІАК, ф.159, оп.1, спр.4, арк. 2. Богдан Хмельницький: 8.10.1649.

рукописи ЦАМ КДА , спр.594, Богдан Хмельницький: 12.11.1649.

спр.594, Богдан Хмельницький: 26.4.1650.

ЦДІАК, ф.1230, оп.1, спр.47, арк. 2. Богдан Хмельницький: 23.9.1650.

ф.1407, оп.1, спр.62, арк. 1. Богдан Хмельницький: 15.5.1651.

ф.КМФ-9, оп.3, спр.3. Богдан Хмельницький: 24.5.1651.

Дѣйствія презѣльной брані.– С.90; згадка:

«... но тыхъ вписанныхъ въ Козацство имѣній реестръ Гетманъ Запорожскій при печати войсковой, зъ подписомъ рукы власной, предъ новымъ лѣтомъ прислати до насъ маетъ ...»

С.92; згадка:

«Сего привилея копѣи старшинамъ роздавано, за печатю войсковою, Писаремъ Єнеральнымъ Искористинскимъ, на которыхъ руку свою власную Гетманъ подписалъ тако: Богданъ Хмелницкій Гетманъ войска Єго Кролевской Милости Запорожского.»

Шевальє П.– С.163, згадка:

«Поляки знайшли в козацькому таборі ... численні прапори, між іншим корогва, яку король після його обрання прислав був гетьманові Хмельницькому на ознаку затвердження його гетьманства, а також корогва покійного короля Володислава, яку він надіслав був козакам тоді, коли хотів їх використати на задуманій ним війні проти московитів; ще один прапор, який козаки здобули у поляків 25 минулого червня ... Знайдено також велику кількість зброї та силу харчів і скриньку Хмельницького, де була печатка Запорзького Війська та різні листи ...» [переклад].

Публікації:

Величко С. Літопис.– Том.1.– С.65; мал. Богдан Хмельницький.– С.345; мал. Богдан Хмельницький.

Грушевський М. Ілюстрована історія України.– С.307; мал.242. Богдан Хмельницький.

Дерево пам'яті.– Випуск 2.– Табл., мал. Богдан Хмельницький.

Крип'якевич І.– С.5-7, №7; опис. Богдан Хмельницький: 8.6.1648-2.1.1651.

Універсали Богдана Хмельницького.– С.73-120; мал. Богдан Хмельницький: 24.5.1651.

Фоменко В.– С.154-155; мал. 4, 5. Богдан Хмельницький: 1648-1651 роки.

Акты ЮЗР.– Том 3.– С.345; опис. Богдан Хмельницький: 9.9.1648

Народная память о казачестве.– С.172; мал. Богдан Хмельницький.

Памятники.– Том 2.– Табл. 4, мал.1. Богдан Хмельницький.

Слабченко М.– С.12; опис. Богдан Хмельницький.

Чтения МОИДР.– Книга3. – С. 272; мал. Богдан Хмельницький

2. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ · ВОИСКА ЕГо КОРОЛЕВЬСКОЕ МІЛОСТІ ЗАПОРОЗКОГо

кругла, розмір 31 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф.1407, оп.2, спр.87, арк 1. Богдан Хмельницький: 20.4.1652.

ф.220, оп.1, спр.153, арк.1. Богдан Хмельницький: 30.5.1652.

ф.КМФ-9, оп.3, спр.11, арк.1. Богдан Хмельницький: 18.6.1652.

ф.159, оп.1,спр. 6, арк.1. Богдан Хмельницький: 19.7.1652.

НБУ, ІР, ф.2 , спр.57674. Богдан Хмельницький: 19.7.1652.

ЦДІАК, ф.1407, оп.2, спр.56, арк 1. Богдан Хмельницький: 20.12.1652.

НБУ, ІР, ф.2 , спр.57675. Богдан Хмельницький: 22.1.1653.

спр.57676. Богдан Хмельницький: 5.3.1653.

спр.22080. Богдан Хмельницький: 17.1.1654.

рукописи ЦАМ КДА, спр.15, арк.168. Богдан Хмельницький: 21.5.1654.

спр.594. Богдан Хмельницький: 22.5.1654.

ЦДІАК, ф.КМФ-9, спр.11. Богдан Хмельницький: 21.5.1654.

Публікації:

Крип'якевич І.– С.7-8, №8; опис. Богдан Хмельницький: 17.5.1652–22.5.1654.

Універсали Богдана Хмельницького.– С.121-147; мал. БогданХмельницький: 24.11.1651-25.5.1654.

Фоменко В.– С.154-155; мал.6. Богдан Хмельницький: 1652-1654 роки.

Памятники.– Том 2.– Табл. 4 , мал. 2. Богдан Хмельницький.

Слабченко М.– С.12; опис. Богдан Хмельницький.

3. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ ЦРSКОГо ВЕЛИЧЕSТВА МАЛОИ РОSИИ ВОИКА ЗАПОРоз

кругла, розмір 37 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф.1407, оп.1, спр.63, арк.1. Богдан Хмельницький: 9.7.1654.

оп.2 , спр.40, арк.1. Богдан Хмельницький: 27.7.1654.

ф.143, оп.1, спр.3, арк.1. Богдан Хмельницький: 11.10.1654.

ф.1407, оп.1, спр.64, арк.1. Богдан Хмельницький: 11.10.1654.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57687. Богдан Хмельницький: 11.10.1654.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.157, арк.1. Богдан Хмельницький: 14.10.1654.

ф.145, оп.1, спр.2, арк.1. Богдан Хмельницький: 4.11.1654.

спр.3, арк.1. Богдан Хмельницький: 22.11.1654.

ф.220, оп.1, спр.159, арк.1. Богдан Хмельницький: 6.4.1655.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57677. Богдан Хмельницький: 21.4.1655.

ЦДІАК, ф.154, оп.1. спр.4, арк.1. Богдан Хмельницький: 28.4.1655.

спр.5, арк.1. Богдан Хмельницький: 28.4.1655.

ф.159, оп.1, спр.7, арк.1. Богдан Хмельницький: 15.5.1655.

спр.8, арк.1. Богдан Хмельницький: 15.5.1655.

ф.1407, оп.1, спр.66, арк.1. Богдан Хмельницький: 15.5.1655.

спр.65, арк.1. Богдан Хмельницький: 15.5.1655.

ф.159, оп.1. спр.9, арк.1. Богдан Хмельницький: 16.5. 1655.

ф.1407, оп.2, спр.60, арк.1. Богдан Хмельницький: 2.6.1655.

НБУ, ІР, рукописи ЦАМ КДА, спр.594. Богдан Хмельницький: 15.6.1655-9.1.1656.

ЦДІАК, ф.159, оп.1, спр.10, арк.1. Богдан Хмельницький: 10.2.1656.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57679. Богдан Хмельницький: 10.4.1656.

спр.57680. Богдан Хмельницький: 18.4.1656.

ЦДІАК, ф.154, оп.1, спр.6, арк.1. Богдан Хмельницький: 1.5.1656.

ф.1407, оп.1, спр.67 арк.1. Богдан Хмельницький: 11.5.1656.

оп.2, спр.62, арк.1. Богдан Хмельницький: 18.5.1656.

ф.220, оп.1, спр.162, арк.1. Богдан Хмельницький: 5.6.1656.

ф.154, оп.1, спр.7, арк.1. Богдан Хмельницький: 17.6.1656.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57681. Богдан Хмельницький: 17.6.1656.

ЦДІАК, ф.1407, оп.2, спр.65, арк.1. Богдан Хмельницький: 5.3.1657.

оп.1, спр.69, арк.1. Богдан Хмельницький: 27.5.1657.

ф.2168, оп.2, спр.297, арк.1. Богдан Хмельницький: 19.6.1657.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57682. Богдан Хмельницький: 21.7.1657.

спр.57684. Богдан Хмельницький: 21.7.1657.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.164, арк.2. Виговський: 7.1.1658.

спр.166, арк.1. Виговський: 13.11.1658.

спр.168, арк.1. Юрій Хмельницький: 8.2.1660.

спр.169, арк.1. Юрій Хмельницький: 8.2.1660.

Дѣйствія презѣльной брані.– С.151; згадка:

«... обаче хощу нинѣ увѣдати кто по мнѣ умершомъ Гетманомъ отъ Васъ избранъ быти имать, и кому Царского Пресвѣтлого Величества знамя, булаву Гетманскую, бунчукъ, печать и армати со всѣми припасы имѣю поручити?»

С.156; згадка:

«... како имать изшедши въ походъ титулъ свой на писмѣ и универсалахъ, сущей при немъ печати и воинскимъ клейнотомъ писати?»

Исторія Русовъ.– С.141; згадка:

«За симъ вручены Гетманомъ сыну его клейноды войсковые и

печать національная, со всѣми документами и дѣлами письменними ...»

О початку и причинахъ войны Хмельницкого.– С.51; згадка:

«... 1657 ... Выговскій козакомъ: проситъ о позволеніе усего войска а якъ оному на листахъ свой титулъ писати при тихъ клейнотахъ? поневажъ Хмелницкій в дому зоставати будетъ, то оного трудно на листахъ и универсалахъ, выданныхъ з войска, подписовати, а и при томъ писмѣ якъ ся подъписовати при печати войсковой?»

Публікації:

Гречило А.– С.55; опис. Богдан Хмельницький: 1654 рік.

Крип'якевич І.– С.8-9, №9; мал.1. Богдан Хмельницький: 8.7.1654-18.4.1657.

С.9, №10; мал.1. Виговський: 10.9.1657-26.8.1659.

С.10, №12; мал.1. Юрій Хмельницький: 4.101659-4.4.1662.

С.10-11, №15; мал.1. Тетеря: 17.3.1663-22.4.1663.

Ситий І. // Знак.– 1996, ч.11.– С.3; мал. Богдан Хмельницький: 3.5.1656– 3.9.1656.– Виговський: 25.2.1658-20.9.1658.– Юрій Хмельницький: 8.5.1660.– Тетеря: 28.4.1663.

Універсали Богдана Хмельницького.– С.148-238; мал. БогданХмельницький:1.7.1654-21.7.1657.

Фоменко В.– С.156-157; мал.9. Богдан Хмельницький: 1654 рік.– Виговський: 1657-1659.– Юрій Хмельницький: 1660-1662.– Тетеря: 1663.

Акты ЮЗР.– Т. 9. -С.503; опис. Богдан Хмельницький: 27.3.1654.

Воссоединение Украины с Россией.– Том 3.– С.567; опис. Богдан Хмельницький: 27.3.1654.

Дракохруст Е.– С.8; опис. Богдан Хмельницький: 4.8.1657.– Виговський: 18.9.1657.

Нос С. // ЧГВ.– 1861, №14.– С.91; опис. Виговський: 16.11.1658.

Памятники.– Том 2.– Табл. 4 , мал. 3. Юрій Хмельницький.

Слабченко М.– С.12-13; опис. Юрій Хмельницький.

4. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ · ЕГО ЦАРSКОГо · ВЕЛИЧЕSТВА · МАЛОИ · РоSIИ · ВоISКА · ЗАПоРОз : .

кругла, розмір 37 мм.

Публікації:

Акты ЮЗР.– Т.5.– С.16; згадка. Сомко. -С.48-49. згадка. Сомко.

Нос С. // ЧГВ.– 1861, №14.– С.92; опис. Сомко: 6.7. 1662.

Окиншевич Л. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права.– 1929.– Вип.6.– С.279; опис. Сомко.

Ситий І. // Знак.– 2001, ч.23.– С.4; мал. Сомко: 28.2.1663.

5. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВЬSКОИ МЛСТИ ВОИСКА ZАПОРО

кругла, розмір 37 мм.

Публікації:

Крип'якевич І.– С.10, №14; мал. 1. Тетеря: 13.2.1663-11.3.1663.

6. В полі печатки, яке заповнене квіткоподібним візерунком, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ · ВОИСКА ЕГО · КОРОЛЕВСКОИ · МЛСТИ ЗАПОРОСКАГО : АХЗГ

кругла, розмір 45 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 174, арк. 1. Тетеря: 20.6.1664.

Публікації:

Крип'якевич І.– С. 11, №16; мал. 2. Тетеря: 9.5.1663-24.6.1665.

Фоменко М.– С.156-157; мал.7.

Памятники.– Табл.5, мал. 2.

Слабченко М.– С.13; опис.

7. В полі печатки козак, на лівому плечі тримає рушницю, за спиною шабля, в павиці тримає спис.

овальна, розмір 37х35 мм.

Публікації:

Крип'якевич І.– С. 11, №17; мал.3. Брюховецький: 5.7.1663.

Нос С. // ЧГВ.– 1861, №14.– С.92; Брюховецький: 6.7.1663.

8. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, в павиці тримає спис.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ МАЛоРоССIИ ВЕРнОГо ВОИСКА ЕГо ЦАРСКоГо ВЕЛИ · ЗАПОРоSо

кругла, розмір 42 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф. 64, оп. 1, спр.1206, арк.1. Брюховецький: 1663 рік.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50899.
спр.50643. Брюховецький: 24.10.1663.
спр.57770. Брюховецький: 24.5.1664.
спр.50662. Брюховецький: 27.1.1665.
ЦДІАК, спр.1207, арк.1. Брюховецький: 1666 рік.
Публікації:
Крип'якевич І.– С.11-12, №18; мал.4. Брюховецький: 1663-22.1.1667.
Дракохруст Е.– С.14; опис. Брюховецький: 28.10.1664-1668.

9. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЕГО КО * МИ * ЗАПОРОЗКО-ГО

кругла, розмір 43 мм.
Джерела:
НБУ, ІР, ф.1, спр.57645.арк.3. Дорошенко: 5.7.1668.
ф.2, спр.3581. арк.3. Дорошенко: 22.6.1671.
арк.3 зв. Дорошенко: 13.7.1671.
спр.3589, арк.4. Дорошенко: 22.6.1671.
арк.4 зв. Дорошенко: 13.7.1671.
ЦДІАК, ф.180, оп.1, спр.6, арк.4 зв. Дорошенко: 22.6.1671.
арк.5 зв. Дорошенко: 13.7.1671 рік.
ф.220, оп.1, спр.191, арк.1. Дорошенко: 16.12.1673.
Публікації:
Крип'якевич І.– С.12, №19; мал. 5. Дорошенко: 20.11.1665-3.10.1669.
Мариновский Ю. Універсали гетьмана Дорошенка.– С.70-71, опис. Дорошенко.: 22.6.1671-13.7.1671.
Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; згадка. Дорошенко: 1676 рік.
Фоменко М.– С.156-157; мал.8.
Памятники.– Табл.5, мал.7.
Слабченко М.– С.13; опис.

10. В полі печатки лук і стріли.

Публікації:
Андрусяк М. // ЗНТШ.– Том 150.– С.198; опис. Суховієнко:1668 рік.
Прокопович В.– С.91; опис. Суховієнко: 1668 рік.

Яворницький Д.– Том 2.– С.305; опис. Суховієнко: 1668 рік.
Бантыш-Каменский Д.– Ч.2.– С.274; опис. Суховієнко: 1668 рік.

11. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧЯТЪ ВОСКА Е·ГW ЦАР : ПРЕС ВЕЛИЧ : ЗАПОРWЗ:

кругла, розмір 41 мм.
Джерела:
ЦДІАК, ф. 64, оп. 1, спр. 1208, арк. 1. Многогрішний:1669 рік.
НБУ, ІР, ф. 1, спр.50901, арк.1. Многогрішний:16.3.1669.

12. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЪ ВОИСКА ЕГО ЦРКОГО ПРЕСВЂТЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКоГо

кругла, розмір 38 мм.
Публікації:
Дракохруст Е.– С.14; табл.32, мал.1. Многогрішний: 12.5.1669.

13. В полі печатки на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: + ПЕЧАТЪ МАЛОИ РОССIИ ВОИСКА ЕГО ЦРСКОГо ПРЕСВЂТЛОГо ВЕЛИч ЗАПОРОЗСКоГо

кругла, розмір 40 мм.
Джерела:
НБУ, ІР, ф.1, спр.57646. Многогрішний: 5.1.1670.
спр.57647. Многогрішний: 9.5.1670.
ЦДІАК, ф. 220, оп.1, спр.186, арк.1. Многогрішний: 28.3.1671.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50468. Самойлович: 5.7 1672.
спр.57651. Самойлович: 9.8.1672.
ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.189, арк 1. Самойлович: 24.41673.
НБУ, ІР, ф.1, спр.57656. Самойлович: 29.7.1681.
спр.57771. Самойлович: 8.2.1682.
спр.54348. Самойлович: 6.2.1682.
збірка Новицького, спр.14145. Самойлович: 6.9.1684.
ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.206, арк.1. Самойлович: 12.3.1684.
НБУ, ІР, ф.1, спр.54350. Мазепа: 20.10.1687.
спр.53390. Мазепа: 22.10.1687.

ф.8, спр.1443, арк.1. Мазепа: 1688 рік.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.211, арк.1. Мазепа: 10.1.1688.

Публікації:

Гавриленко В. Українська сфрагістика.– Табл.7, мал. 3. Многогрішний: 1670 рік.

Заруба В. Козацькі печатки.– С.45; мал.1. Многогрішний: 1670 рік.

С.45; мал.2. Самойлович: 1672-1684 роки.

Крип'якевич І.– С.12, №20; мал.6. Многогрішний: 7.2.1670-22.4.1670.

С.12, №21; мал.6. Самойлович: 10.7.1672-16.7.1677.

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; опис. 1670-1688 роки.

Фоменко В.– С.156-158; мал.10. 1670-1677 роки.

Дракохруст Е.– С.10; опис. Самойлович: 10.3.1683.

С.10; опис. Мазепа: 27.1.1688.

Памятники.– Табл.5, мал.8.

Слабченко М.– С.13; опис.

14. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, в правиці тримає спис.

Напис по колу: : ПЕЧАТЬ ^ ЕГО КОРОЛ · МЛОСТи И РЕЧЫ ПОСПОЛ ВОІСКУ ЗАПОРО · ДАНА

кругла, розмір 43 мм.

Публікації:

Крипякевич І.– С.12, №22; мал.7. Ханенко: 6.11.1671.

15. В полі печатки козак на коні, в піднесеній руці тримає булаву, над головою коня, яка прикрашена пір'ям, куля і меч, поруч козак, який тримає рушницю.

Напис по колу: ПЕЧАТ КНЯЖСТВА МАЛОРОСИСКАГО

кругла, розмір 30 мм.

Публікації:

Крип'якевич І.– С.10, №13; опис. Юрій Хмельницький.

Прокопович В.– С.90; опис. Юрій Хмельницбкий.: 1677 рік.

Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України.– С.37; опис. Юрій Хмельницький: 1677 рік.

Яворницький Д.– Том 2.– С.268; опис. Юрій Хмельницький: 1677 рік.

Бантыш-Каменский Д.– Ч.1.– С.354; опис. Юрій Хмельницький.

Бантыш– Каменский Д. Источники МРИ.– Ч.1.– С.304; опис. Юрій Хмельницький: 1677 рік.

Слабченко М.– С.13; опис. Юрій Хмельницький.

Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko.– С.124; опис. Юрій Хмельницький.

16. В полі печатки німецький щит, поле якого чотиридільно скошене, в першій частині – голова бика, між рогами якого шестипроменева зірка, праворуч півмісяць з людським обличчям, що лежить рогами вліво, ліворуч сонце, в другій частині – три чотирипелюсткові квітки, в третій частині – булава, в четвертій частині – орел вліво, що повернув голову вправо, тримає в дзьобі хрест; над щитом забороло під князівською короною, навколо щита намет; обабіч корони дата: ·3·P·II·F.

Напис по колу: + БоЖЮ · МЛТІЮ · IO DUKA · ВОЕВОД · И ГоПоД · ЗЕМЛЬ МоЛДКО · И ЗЕМЛЬ · UKPAИСКОИ

кругла, розмір 55 мм.

Публікації:

Прокопович В.– С.91; згадка. Дука.

Ситий І. // Знак.-1999, ч.18.– С.10; мал. Дука: 1681-1.7.1682.

Ситий І. // Сіверянський літопис.– 1999, ч.3.– С.100; опис. Дука: 1681– 1.7.1682.

17. В полі печатки козак, на правому плечі тримає рушницю, в лівиці тримає щит, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТ ВОИСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОИ МИЛОСТИ ZAПОРОZСКОГО

овальна, розмір 55х44 мм.

Публікації:

Гавриленко В.– Табл. 7, мал.4.

Крип'якевич І.– С.12, №23; опис. Могила: 1.6.1684.

Фоменко В.– С.154-155; мал.3.

Чухліб Т. // Середньовічна Україна.– С.130; опис. Могила: 13.6.1688.

Дракохруст Е.– С.20-21; табл.32, мал.7. Могила.

Памятники.– Табл.5, мал.9.

СлабченкоМ.– С.14; опис Могила.

Стороженки.– С.98; опис. Могила.

Kryl Jan 3-j Sjbieski i jego epoha.– С.71; ?гадка. Могила: 13.6.1688.

18. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на ліво-

му плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧА МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА Их ЦРСКоГо ПРЕСВѢЛоГо ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРоЗКОГО ·

кругла, розмір 45 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.8, спр.1444, арк.1. Мазепа: 1688 рік.

ф.1, спр.62301. Мазепа: 1688 рік.

спр.50487. Мазепа: 26.3.1689.

ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 214, арк. 1. Мазепа.:29.12.1689.

спр.217, арк.1. Мазепа: 17.12.1691.

спр.219, арк.1. Мазепа: 16.6. 1693.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62304. Мазепа: 1693 рік.

спр.57781. Мазепа: 22.8.1693.

ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр.228, арк.1. Мазепа: 18 3. 1698.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57765. Мазепа: 5.9.1698.

спр.57733. Мазепа:1699 рік.

ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр.230, арк.1. Мазепа: 5.7.1699.

спр.231, арк.1. Мазепа: 8.11.1699.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56262. Мазепа: 12. 5.1700.

спр.62308. Мазепа: 1701 рік.

спр.57780. Мазепа: 4.9. 1701.

ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр.235, арк.1. Мазепа: 15.10. 1701.

спр.237, арк.1. Мазепа: 20.10.1704.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53416. Мазепа: 11.2.1707.

Публікації:

Братко-Кутинський О.– С.79; табл.13, мал.9, 13. Мазепа: 18 ст.

Величко С. Літопис.– Т.2.– С.353; мал. Мазепа.

Гломозда К., Яневський Д.– С.51; мал. Мазепа.

Грушевський М.– С.377; мал.300. Мазепа.

Заруба В.– С.45; мал.3. Мазепа.

Історія українського війська.– Частина 1.– С.251; мал.

Луців В. Гетьман Іван Мазепа.– С.77; мал. Мазепа .

Мазепа.– С.9; мал. Мазепа.

Наше минуле.– 1918, ч.1.– Мал. Мазепа.

Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка – Петрика.– С.197; опис. Мазепа: 1692 рік.– С.206-207; опис.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України.– С. 72; опис. Мазепа: 1692 рік.

Ситий І. // Знак.– С.3; опис. Мазепа: листопад 1687-1705.

Фоменко В.– С.157-158; мал.11, 12. Мазепа.

Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок. -С. 8; опис.

Дракохруст Е.– С.16; опис. Мазепа: 1690-1704.

Милорадович Г. // ЧГВ.– 1858, №12. – С.98; опис. Мазепа: 9.8.1690.

Памятники.– Табл.5, мал.10. Мазепа.

Слабченко.– С.13-14; опис. Мазепа.

19. Печатка Петра Іваненка:

Публікації:

Прокопович В.– С.91; згадка. Іваненко.

20. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧА МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА ЕГо ЦРСКоГо ПРЕСВѢЛоГо ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРоЗКОГО ·

кругла, розмір 45 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.1, спр.57764. Мазепа: 25.3.1707.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.245, арк.1. Мазепа: 30.8.1707.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57717. Мазепа: 1.8.1708.

Публікації:

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; опис. Мазепа: 1705 рік.

Дракохруст Е.– Табл.32, мал.6. Мазепа.

Дядиченко В. Нариси.– С.132; згадка. 1714 рік.

21. В полі печатки козак.

Напис по колу: ПЕЧАТ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО РЕЦЕРСКОГО

Джерела:

Крман Д.– С.43; згадка:

«Цей слуга мав чисті аркуші, підтверджені підписом і печаткою свого пана» [переклад]

С.70; згадка:

«[30.3.1709] Іван Іменнований Гетман и Кавалер Рикою Власною М. П. L. S.»

С.73; згадка:

«[12.4.1709] Коли його секретар цю грамоту одержав і побачив на ній печатку, почав її цілувати і голосно зачитувати» [переклад]

Публікації:

Прокопович В.– С.94; опис. Мазепа: 30.3.1709.

Томашівський С.– С. 345; опис. Мазепа: 30.3.1709.

Слабченко М.– С.14; опис. Мазепа: 30.3.1709.

22. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, праворуч – гарната, спис, хоругва, пірнач, ліворуч – хоругви, бунчук, булава.

Напис по колу: ПЕЧ ... МАЛОИ РОСIИ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАП ... ОГО

кругла, розмір 55 мм.

Публікації:

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик.– С.39; мал. Орлик : 1713 рік.

Мазепа.– Т.1.– С.116; мал. 26.9.1709.

Прокопович В.– С.97; опис. Орлик: квітень 1710-8.12.1719.

23. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: ПЕЧАТ МАЛОИ РО ... И ВОИСХА Е ЦРСКоГо ПРЕСВhЛоГо ВЕЛИ ... ЗАПОРоЗКОГО

кругла, розмір 48 мм.

Джерела:

Дѣйствія презѣльной брані.– С.257; згадка:

«... которого самъ Государъ Царъ Петръ Алексеевичъ, будучи на тотъ часъ Монаршою своею особою зо всѣмъ сигклитомъ въ Глуховѣ, на Гетманствѣ утвердилъ, и булаву и печать Войсковую отъ себе далъ, – понеже всѣ Войсковіе клейноти Мазепа, идучи къ Шведу, зъ собою забралъ.»

Исторія Русовъ.– С.211; згадка:

«По чему, въ прсутствіи Государя и его Министроъ, 7 Ноября, выбрали въ Гетманы Полковника Стародубскаго, бывшаго послѣ Маклашевскаго, Ивана Ильича Скоропадскаго, который тогда же отъ Государя и утвержденъ, и ему вручены клейноды войсковые и національные, Гетманское достоинство значущіе, т. е., булава, бунчукъ и печать ...»

Публікації:

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; мал.1. Скоропадський: 18.11.1708.

24. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСIИ ВОИСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГо

кругла, розмір 46 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.1, спр.57710. Скоропадський: 27.1.1709.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.249, арк.1.Скоропадський: 28.1.1709.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57788. Скоропадський: 27.3.1709.

спр.53714. Скоропадський: 31.3.1709.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.250, арк.1. Скоропадський: 19.5.1709.

спр.251, арк.1. Скоропадський: 19.5.1709.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57715. Скоропадський: 10.8.1709.

спр.57711. Скоропадський: 31.8.1709.

спр.57718-57724. Скоропадський: 1709 рік.

спр.57726. Скоропадський: 1709 рік.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.254, арк. 1. Скоропадський: 12.1.1710.

спр.255, арк.1. Скоропадський: 28.3.1710.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57708. Скоропадський: 20.5.1710.

спр.53711. Скоропадський: 19.6.1710.

спр.57716. Скоропадський: 20.7.1710.

ф.61, спр.745. Скоропадський: 12.8.1710.

ф.1, спр.53715. Скоропадський: 1711 рік.

ф.61, спр.747. Скоропадський: 3.4. 1712.

ф.1, спр.57768. Скоропадський: 5.6.1712.

спр.57713. Скоропадський: 17.6.1712.

ф.8, спр.1700. Скоропадський: 6.8.1712.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.80, арк.2. Скоропадський: 1712 рік.

спр.81, арк.2. Скоропадський: 1712 рік.

ф.220, оп.1, спр.256, арк.1. Скоропадський: 16.1.1713.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57734. Скоропадський: 26.4.1713.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.257, арк.1. Скоропадський: 22.8.1713.

НБУ, ІР, ф.1, спр.55726. Скоропадський:1713 рік.

спр.57730. Скоропадський: 29.4.1714.

спр.53712. Скоропадський: 11.6.1714.

спр.57732. Скоропадський: 23.6.1714.

Публікації:

Крип'якевич І.– С.13, №24; мал.8. Скоропадський: 9.12.1708-22.2.1714.

Фоменко В.– С.158-159; мал.13.

Дракохруст Е.– С.11; опис. Скоропадський: січень 1709-1714.

Памятники.– Табл.5 ,мал.11.

Слабченко М.– С.14; опис.

25. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ МАЛОи РОССIИ ВОИСКА ЕГО ЦАРСКОГо ПРВѢТЛОГо ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГо

кругла, розмір 46 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.1, спр.50802; спр.50806; спр.50828; спр.51280; спр.52505; спр.53713; спр.55740; спр.55741; спр.55742; спр.56275; спр.56295; спр.56997; спр.57183; спр.57221; спр.57709; спр.57725; спр.57727; спр.57728; спр.57767; спр.58350; спр.62047; спр.62054; спр.62057-62064; ф.8, спр.1710; спр.1724. 22.1.1715-20.2.1730.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.46, арк.31; спр.114, арк.41; спр.130, арк.35; спр.189, арк.51; спр.239, арк.2; спр.254, арк.2; спр.259, арк.11; спр.293, арк.1; спр.316 б, арк.30; спр.540, арк.1; спр.597, арк.4, 9; спр.773, арк.13, 14; спр.774, арк.53, 92; спр.786, арк.8; спр.845, арк.3; спр.857, арк.3; спр.877, арк.2; спр.1046, арк.40 зв.; спр.1106, арк.7; спр.1125, арк.7; спр.1177, арк.4; спр.1201, арк.4; спр.1214, арк.4; спр.1251, арк.6, 7; спр.1254, арк.2; спр.1367, арк.10; спр.1368, арк.3; спр.1405, арк.40; спр.1424 а, арк.15; спр.1503, арк.2; спр.1564, арк.4; спр.1928, арк.3; спр.2105, арк.5; спр.2113, арк.3; спр.2130, арк.2; спр.2148, арк.3; спр.2230, арк.9; спр.2321, арк.5; спр.2474, арк.2; спр.2551, арк.7; спр.2652, арк.104, 279; спр.3090, арк.5; спр.3279, арк.9; спр.3453, арк.2; ф.220, оп.1, спр.264, арк.1; спр.268, арк.1; спр.269, арк.1; спр.280, арк.1; спр.285, арк.1; спр.286, арк.1; спр.291, арк.1; спр.306, арк.1; спр.309, арк.1; спр.310, арк.1; спр.314, арк.1; спр.315, арк.1. 11.2.1715-20.10.1729.

Исторія Русовъ.– С.233; згадка:

«... вручены ему отъ Министра клейноды войсковые, на амфитеатрh

бывшіе, т. е. булава, знамя, бунчукъ и печать національная.»

Краткое описаніе Малороссіи.– С.312; згадка:

«... волними голосами Даніла Павловича Апостола, полковника миргородского, въ гетмана избрали октоврыя 1 дня [1727], и дали ему тамъже от министра войсковіе клейноти: булаву и печать, а Коллегія Малороссійская прочь отступила.»

Крип'якевич І.– С.13, №25; мал.9. Скоропадський: 15.2.1720-16.3.1722.

Бантыш-Каменский Д.– Ч.3.– С.456; опис. Скоропадський: 17.11.1720.

Бантыш-Каменский Д. Источники МРИ.– Ч.2.– С.297-300; опис. Скоропадський: 17.11.1720.

Дракохруст Е.– С.11; табл.32, мал.2. 12.1.1715-28.8.1729.

Нос С. // ЧГВ.– 1861, №16.– С.109; опис. Скоропадський: 5.5.1719.

26. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ МАЛОи РОСИI ВОIСКА ЕГО IМПЕРАТОРСКАГО ВЛЧСТВА ЗАПОРОЖКАГО

кругла, розмір 45 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.43, арк.37; спр.153 а, арк.29, 56 зв. 8.7.1730-19.9.1730.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50833; спр.54713; спр.56318; спр.62068; спр.62069; спр.62071; ф.8, спр.1725. 13.4.1730-21.12.1731.

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; мал.2. 1730-1731 роки.

Дракохруст Е.– С.11; табл.32, мал.3. червень 1730-2.8.1731.

27. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ МАЛО: РОССIИ ВОIСКА Е# IМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО

кругла, розмір 48 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.1, спр.52564; спр.52580; спр.52818; спр.53563; спр.53564; спр.53750; спр.53756; спр.55744; спр.55959; спр.56322; спр.56329; спр.57728; спр.58233; спр.62072-62974; спр.60132-60137; спр.60144-60149; спр.60159; спр.60163; спр.60189; спр.60190; спр.60196-60200;

спр.60206-60211; ф.2, спр.25493; ф.8, спр.1729. 29.2.1732-9.6.1744.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.76, арк.2 зв.; спр.118 а, арк.41; спр.761, арк.33; спр.2889 а, арк.41, 42; спр.3285, арк.47; спр.3326, арк.19 зв.; спр.4015, арк.10; спр.4109, арк.12; спр.4568, арк.48; спр.4582, арк.89, 90; спр.4672, арк.19; спр.4826, арк.21, 58, 59; спр.4836, арк.4; спр.4866, арк.4; спр.4888, арк.17; спр.4891, арк.53; спр.4914, арк.77, 78; спр.4986, арк.4; спр.5508, арк.148; спр.5595, арк.50; спр.5614, арк.50; спр.5616, арк.21, 134; спр.5811, арк.5; спр.5952, арк.6; спр.6032, арк.24; спр.6149, арк.15; спр.6185, арк.2; спр.6269, арк.3; спр.6290, арк.3, 7; спр.6408, арк.28; спр.6768, арк.21, 24; спр.6786, арк.6; спр.6789, арк.94, 95, 96, 97, 131, 182; спр.6826, арк.59; спр.6933, арк.27; спр.6973, арк.3; спр.6990, арк.3, 7; спр.7246, арк.167; спр.7445, арк.7, 10; спр.7546, арк.53; спр.7563, арк.57; спр.7615, арк.293; спр.8696, арк.17, 18, 22, 23, 24, 25, 29 а, 29 б, 29 в; спр.19277, арк.12; ф.59, оп.1, спр.1071, арк.102; ф.80, оп.2, спр.27, арк.31 зв., 33 зв.; спр.29, арк.37, 42, 67 зв., 111 зв.; спр.40, арк.49; спр.42, арк.11; спр.51, арк.6 зв., 24, 27; спр.61, арк.24 а; спр.83, арк.8; спр.85, арк.22, 55, 56; ф.83, оп.1, спр.13, арк.31; ф.98, оп.2, спр.70, арк.8 зв.; спр.98, арк.803 зв.; ф.102, оп.2, спр.9, арк.18 зв.; спр.18, арк.7, 139, 151 зв.; спр.37, арк.6 зв., 8 зв., 21 зв.; спр.38, арк.37 зв., 56 зв.; спр.39, арк.23; спр.42, арк.7, 21; спр.44, арк.4 зв., 7 зв., 28 зв., 32 зв., 43 зв., 44 зв., 79 зв., 128 зв.; спр.64, арк.16; спр.93, арк.24, 30; спр.108, арк.5 зв., 23 зв.; спр.121, арк.14 зв.; ф.108, оп.2, спр.33, арк.37 а зв.; спр.37, арк.7 зв.; спр.50, арк.24 а, 26 зв., 27 зв., 39 зв., 40 зв.; спр.51, арк.18 а, 27 а зв.; спр.61, арк. 6 а, 23 а; спр.67, арк.13 зв.; спр.69, арк.11 зв.; спр.75, арк.3 зв.; спр.78, арк.50 зв.; спр.82, арк.38 а зв.; спр.121, арк.14 зв.; ф.220 оп.1, спр.321, арк.1; спр.325, арк.1. 1732-1747 роки.

Грабова Н.– С.275 (перший варіант); опис.1735-1747 роки.

Фоменко В.– С.158-159; мал.14.

Дракохруст Е.– С.18-19; табл.32, мал.4. 17.5.1732-31.10.1732.

Каменцева Е. Две украинские печати 18 века.– С.204; мал.1.

Лазаревский А. // ЧГВ.– 1854, №4.– Опис.1735 рік.

Уваров А. // Записки.– С.160-162; опис.

Уваров А. // Сборник.– С.194-195; опис.

28. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: Е# ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИСКОГО ЗАПОРОЖКОГО ВОИСКА ПЕЧАТЬ

кругла, розмір 47 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.1, спр.50523-50526; спр.51331; спр.56341; спр.56352; спр.59340; спр.62125; ф.8, спр.1737; спр.1738; спр.1739; спр.1741; ф.61, спр.759. 1748-1762 роки.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8715, арк.123, 222; спр.8729, арк.21; спр.8739, арк.13, 14, 15, 16, 17; спр.8859, арк.107, 108; спр.8865, арк.2, 8; спр.8920, арк.4; спр.9109, арк.45; спр.9315, арк.2; спр.9371, арк.4; спр.9439, арк.4; спр.9461, арк.12; спр.9752, арк.261 а; спр.10273, арк.13; спр.10291, арк.40; спр.10488, арк.32, 113, 114, 115; спр.10553, арк.17; спр.11460, арк.34; спр.11721, арк.111; спр.11780, арк.22; спр.11818, арк.18, 19; спр.11997, арк.62, 72; спр.12186, арк.6; спр.15776, арк.7; спр.16779, арк.9; спр.16824, арк.5; ф.59, оп.1, спр.4452, арк.3; спр.4740, арк.1; ф.63, оп.1, спр.29, арк.5 зв.; спр.127, арк.9 зв.; ф.57, оп.1, спр.435, арк.157 а зв., 407 з зв., 416 д зв., 436 г зв., 449 а зв., 461 б зв.; ф.64, оп.1, спр.116, арк.28; спр.473, арк.14; спр.480, арк.1; спр.484, арк.59 зв.; спр.491, арк.1 зв., 14 зв., 20 зв.; спр.536, арк.17 зв.; спр.537, арк.69 зв.; спр.539, арк.2 зв., 37 зв., 38 зв.; ф.75, оп.2, спр.72, арк.3 зв.; ф.80, оп.2, спр.113, арк.19 зв.; спр.116, арк.31 зв., 143; спр.120, арк.34 зв.; спр.131, арк.5 зв.; спр.225, арк.42 зв.; спр.276, арк.143 зв.; спр.331, арк.225 зв.; ф.94, оп.2, спр.65, арк.70; ф.96, оп.2, спр.23, арк.31 зв.; спр.31, арк.100; ф.98, оп.2, спр.231, арк.4 зв.; спр.243, арк.10 зв.; спр.308, арк.55 зв.; спр.333, арк.258 зв.; ф.108, оп.1, спр.81, арк.11 зв.; оп.2, спр.134, арк.163 зв.; спр.153, арк.19 а зв.; спр.155, арк.83 зв.; спр.156, арк.14 зв., 86 зв., 121 зв.; спр.157, арк.48 а зв.; спр.158, арк.70 зв., 123 зв., 155 зв.; спр.162, арк.6 зв., 10 зв.; спр.164, арк.4 зв., 9 зв., 24 зв., 37 зв.; спр.168, арк.70 зв.; спр.173, арк.43 зв., 71 зв., 78 зв., 79 зв., 83 зв.; спр.178, арк.23 зв.; спр.192, арк.287 зв.; спр.198, арк.61 зв.; спр.215, арк.503 зв.; спр.220, арк.64; спр.254, арк.36 зв.; спр.264, арк.20 зв.; спр.314, арк.43 зв.; спр.326, арк.31 зв., 102 зв., 144 зв.; спр.340, арк.3 зв.; спр.343, арк.5 зв., 15 зв., 73 зв.; спр.347, арк.11 зв.; спр.349, арк.36

зв.; спр.353, арк.35 зв.; спр.360, арк.12 зв., 19 зв.; спр.381, арк.21 зв., 24 зв.; спр.387, арк.407 зв., 552 зв., 553 зв.; спр.400, арк.105 зв.; спр.420, арк.5 зв.; спр.423, арк.10 зв.; спр.434, арк.2 зв., 9 зв., 101 зв.; спр.435, арк.12 зв., 32 зв., 60 зв.; спр.436, арк.23 зв.; спр.438, арк.81 зв., 83 зв.; спр.471, арк.133 зв., 135 зв., 151 зв.; спр.479, арк.14 зв.; спр.489, арк.6 зв.; спр.491, арк.70 зв.; спр.497, арк.90 зв.; спр.502, арк.195 зв., 202 зв., 207 зв.; спр.507, арк.2 зв.; спр.520, арк.5 зв., 44 зв., 47 зв.; спр.550, арк.271 зв.; спр.556, арк.76 зв.; спр.596, арк.275 зв.; спр.607, арк.118 зв.; спр.630, арк.75 зв., 96 зв.; спр.645, арк.9 зв., 47 зв.; спр.648, арк.13 зв.; спр.649, арк.32 зв.; спр.659, арк.38 зв., 108 зв.; спр.677, арк.211 зв.; спр.711, арк.14 зв., 15 зв.; спр.719, арк.2 зв.; спр.733, арк.23 зв.; спр.746, арк.237 зв., 279 зв., 299 зв.; спр.786, арк.33 зв.; спр.793, арк.9 зв.; спр.794, арк.108 зв.; спр.795, арк.33 зв.; спр.836, арк.225 зв., 281 зв., 535; спр.855, арк.20 зв.; спр.1006, арк.20 зв.; спр.1847, арк.9 зв.; ф.220, оп.1, спр.370, арк.1, 2, 3. 1747-6.7.1767.

Грабова Н.– С.275 (другий варіант); табл.1, мал.1.1748-1767 роки.

Шамрай С. До історії Баришполя.– С.120; згадка. 14.1.1752.

Старинные акты // ЧГВ.-1860, №35.– С.257; згадка. 16.1.1752.

29. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССІСКАГО ЗАПОРОЖКАГО ВОИСКА ПЕЧАТЬ

кругла, розмір 86 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.137, спр.7, арк.1. 15.12.1766.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.375, арк.1, 2, 3; спр.384, арк.1; спр.413, арк.1, 2. 9.1.1755-4.10.1763.

Каталог колекції.– С.113; мал. 4.10.1763.

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; згадка. 1753-1765 роки.

Дракохруст Е.– С.15; табл.32, мал.5. 12.4.1760.

30. В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: + ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО · ВЕЛИЧЕСТВА · МАЛОРОССІИСКОГО · ЗАПОРОЖКОГО · ВОИСКА П

кругла, розмір 70 мм.

Джерела:

Ситий І. // Знак.– 1998, ч.15.– С.3; мал.3. січень 1762.

31. В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ...

кругла, розмір 45 мм.

Джерела:

ЦДІАК, ф.108, оп.2 , спр.637, арк.42 зв.1762 рік.

Грабова Н.– С.275-276 (третій варіант); опис.1762 рік.

32. В полі печатки німецький щит, на якому двоголовий орел під двома імператорськими коронами, в правиці тримає жезл, в лівиці кулю, на грудях під князівською короною німецький п'ятидільний щиток: в першій частині – ангел (Київське князівство), в другій частині – орел (Чернігівське князівство), в третій частині – мур (Сіверське князівство), в четвертій частині – вежа (Переяславське князівство), в п'ятій частині – дуб (Стародубське князівство); за щитом мантія під імператорською короною.

овальна, розмір 37х36 мм.

Джерела:

НБУ, ІР, ф.135, спр.37, арк.1; спр.38, арк.1; спр.39, арк.1. 13.1.1774-23.11.1777.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.4740, арк.1; спр.5559, арк.1; спр.9427, арк.4; ф.61, оп.1, спр.97, арк.25; спр.102, арк.6; ф.57, оп.1, спр.434, арк.94, 111 а зв.; ф.63, оп.1, спр.97, арк.25; ф.64, оп.1, спр.57, арк.21 зв.; спр.498, арк.9 зв., спр.525, арк.93 зв.; ф.94, оп.2 , спр.108, арк.17; ф.102, оп.2, спр.64, арк.12 зв.; ф.108, оп.1, спр.96, арк.3 зв.; оп.2, спр.792, арк.67; спр.887, арк.15 зв.; спр.992, арк.72 зв.; спр.994, арк.16 зв., 26 зв.; спр.995, арк.32 зв.; спр.999, арк.107 зв.; спр.1006, арк.6 зв.; спр.1023, арк.350 зв.; спр.1036, арк.14; спр.1086, арк.16 зв.; спр.1108, арк.505 зв., 507; спр.1111, арк.2; спр.1114, арк.201, 238, 242; спр.1119, арк.4 зв.; спр.1134, арк.19 зв.; спр.1143, арк.259 зв., 323 зв.; спр.1151, арк.27 зв.; спр.1169, арк.8 зв.; спр.1175, арк.99 зв.; спр.1205, арк.9, 10 зв.; спр.1216, арк.60 зв.; спр.1224, арк.6 зв.; спр.1242, арк.29 зв.; спр.1247, арк.8 зв.; спр.1272, арк.2 зв.; спр.1326, арк.2; спр.1493, арк.13 зв.; спр.1689, арк.114; ф.763, оп.1, спр.467, арк.6 зв.,7 зв., 31, 40, 78. 29.10.1767-1781.

Грабова Н.– С.276; опис.1767-1781 роки.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

АМК – Архів міста Києва.

НБУ, ІР – Національна бібліотека України Національної академії наук України ім. Вернадського. Інститут рукопису.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у місті Львові.

Андрусяк М. – Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 роках // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.– Том 150.– Львів, 1929.

Братко-Кутинський О. – Братко-Кутинський О. Нащадки святої трійці.– Київ, 1992.

Величко С. Літопис. – Величко С. Літопис.– Том 1-2.– Київ, 1991.

Волинець О. – Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура.– Варшава, 1966, ч.11.

Гавриленко В. – Гавриленко В. Українська сфрагістика.– Київ, 1977.

Гломозда К., Яневський Д. – Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал.– Київ, 1990, ч.5.

Грабова Н. – Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України 18 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка.– Історична секція.– Том 222.– Київ, 1991.

Гречило А. – Гречило А. Українська міська геральдика.– Київ, 1998.

Грушевський М. – Грушевський М. Ілюстрована історія України.– Київ, 1992.

Дерево пам'яті. – Дерево Пам'яті.– Випуск 2.– Київ, 1992.

Дядиченко В. – Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 – початку 18 ст.– Київ, 1959.

Дѣйствія презѣльной брані. – Дѣйствія презѣльной брані Богдана Хмелницкого.– Киев, 1854.

Заруба В. – Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка.– Київ, 1990.

Історія українського війська. – Історія Українського війська.– Частина 1.– Київ, 1993.

Каталог колекції. – Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369-1899.– Київ, 1971.

Крип'якевич І. – Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки наукового товариства ім. Шевченка.– Том 123-124.– Львів, 1917.

Крман Д. – Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709).– Київ, 1999.

Крупницький Б. – Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик.– Варшава, Мюнхен, 1956.

Луців В. – Луців В. Гетьман Іван Мазепа.– Торонто, 1954.

Мазепа. – Мазепа.– Київ, 1993.

Мазепа.– Т.1. – Мазепа.– Том 1.– Варшава, 1939.

Мариновский Ю. – Мариновський Ю. Універсали гетьмана Дорошенка // Родовід.– 1992, ч.4.

Наше минуле. – 1918, ч.1. – Наше минуле.– 1918, ч.1.

Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка – Петрика. – Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка-Петрика // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.– Книга 23.– Київ, 1929.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України. – Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України // Студії з історії Криму.– Київ, 1930.

Окиншевич Л. – Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині 17-18 ст. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права.– Випуск 6.– Київ, 1929.

Прокопович В. – Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.– Том 163.– Париж – Нью-Йорк, 1954.

Ситий І.// Знак.– 1996, ч.11. – Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак.– 1996, ч.11.

Ситий І.// Знак.– 1997, ч.14. – Ситий І. Печатка генерального військового суду // Знак.– 1997, ч.14.

Ситий І.// Знак.– 1998, ч.15. – Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадского та Кирила Розумовського // Знак.– 1998, ч.15.

Ситий І.// Знак.– 1999, ч.18. – Ситий І. Україно-молдавська печатка // Знак.– 1999, ч.18.

Ситий І. // Знак.– 2001, ч.23. – Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак.– 2001, ч.23.

Ситий І.// Сіверянський літопис.– 1999, ч.3. – Ситий І. Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис.– 1999, ч.3.

Томашівський С. – Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1707-1709) // Науковий збірник присвячений проф. М.Грушевському.– Львів, 1906.

Універсали Богдана Хмельницького. – Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1654.– Київ, 1998.

Фоменко В. – Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.– Випуск сьомий.– Київ, 1972.

Чухліб Т. – Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть 17 ст.).– Київ, 1992.

Чухліб Т.// Середньовічна Україна. – Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684-1689) // Середньовічна Україна.– Випуск 1.– Київ, 1994.

Шамрай С. – Шамрай С. Місто Баришпіль у 18 ст // Історично-географічний збірник.– Том 2.– Київ, 1928.

Шевальє П. – Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.– Київ, 1993.

Яворницький Д. – Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.– Том 1-3.– Київ, 1990.

Król Jan 3-j Sjbieski i jego epoha. – Krol Jan 3-j Sobieski i jego epoha.– Warszawa, 1986.

Rawita-Gawronski F. – Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (Kniaze kozacki). 1640-1679.– Poznan, 1919.

Акты ЮЗР. – Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Том 3-10. Санкт-Петербург, 1861-1878.

Бантыш-Каменский Д. – Бантыш-Каменский Д. История Малой России.– Часть 1-3.– Москва, 1822.

Бантыш– Каменский Д. Источники МРИ. – Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории.– Ч. 1-2.– Москва, 1859.

Барсуков А. – Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины 2-й // Киевская старина.– Том 19.– Киев, 1887, сентябрь.

Воссоединение Украины с Россией. – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.– Том 1-3.– Москва, 1953.

Гальковский Н. – Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок. – Исторический очерк.– Лебедин, 1909.

Дракохруст Е. – Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины 17-18 веков // Нумизматический сборник.– Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея.– Часть 4, выпуск 4.– Москва, 1971.

Каменцева Е. – Каменцева Е. Две украинские печати 18 века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.– Выпуск 1.– Киев, 1963.

Лазаревский А. – Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1855, №4.

Милорадович Г. – Милорадович Г. Материалы для истории южной Руси // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1858, №10-24.

Народная память о казачестве. – Народная память о казачестве.– Запорожье, 1991.

Нос С. – Нос. С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1861.

О перемене – О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.– Москва, 1914, май.

Памятники. – Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.– Том 2.– Киев, 1846.

Слабченко М. – Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.– Одесса, 1912.

Старинные акты. – Старинные акты // Черниговские губернские ведомости.– Чернигов, 1860, №35.

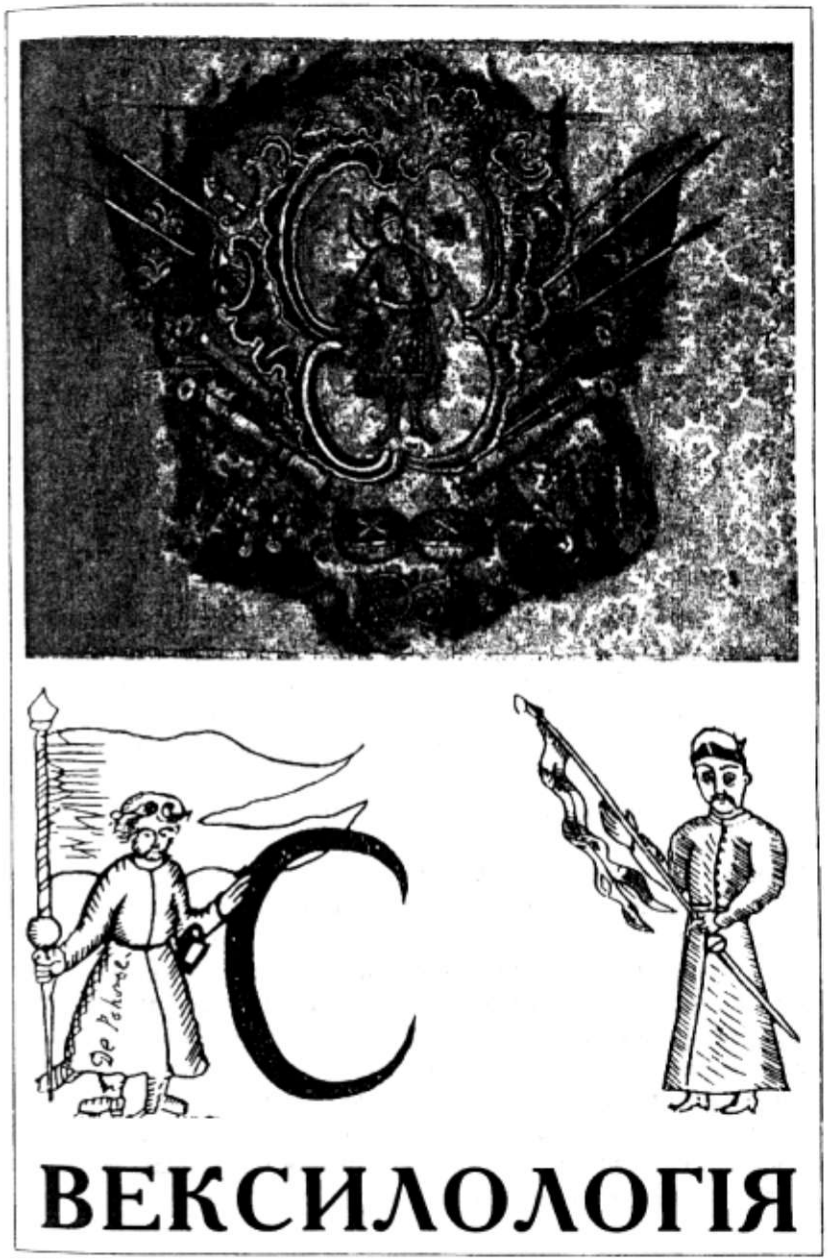
Стороженки. – Стороженки.– Фамильный архив.– Том 3.– Киев, 1907.

Уваров А.// Записки. – Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века) // Записки императорского археологического общества.– Том 3.– Москва, 1851.

Уваров А.// Сборник. – Уваров А. Печать Войска Малороссийс-

кого (середины 18 века) // Сборник мелких трудов.– Том 2.– Москва, 1910.

Чтения МОИДР.– Книга 3. – Чтения Московского общества истории и древностей.– Книга 3: Приложения к реестрам.– Москва, 1874.



Юрій Савчук, Марія Савчук

ПОГРЕБНІ КОРОГВИ М.І. КОСТОМАРОВА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вексилологічна колекція НМІУ надзвичайно розмаїта і нараховує близько 300 одиниць зберігання. Здебільшого це прапори[1] та гасла (транспаранти).

Перші надходження цих рідкісних пам'яток, завдячуючи зусиллям фундаторів музею – М. Біляшівського та В. Щербаківського – датуються, за збереженими інвентарними книгами, початком XX ст.[2] Хронологічно збірка охоплює три сторіччя: початок XVIII – кінець XX ст. Не зважаючи на свою не велику чисельність (наприклад найбільші в Європі музейні збірки прапорів Державного Ермітажу у Росії та Військового музею у Швеції нараховують відповідно близько шести та чотирьох тисяч одиниць) колекція репрезентує доволі широкий спектр пам'яток. З-поміж них виокремимо сотенний прапор Лубенського полку[3], прапори періоду української революції 1917 – 1920 рр.[4], українських емігрантських громадських та господарських організацій та установ, що належали музею Визвольної боротьби в Празі[5], трофеї II Світової війни[6] і т.д.

І хоча останнім десятиріччям прапорознавство переживає період активного розвитку, свідченням чого є публікації Г. Ярової[7], Л. Гісцової[8], Ю. Мицика[9], А. Гречила[10], К. Гломозди[11], Є. Турек та Ю. Савчука[12], присвячені вивченню державного, козацького, міського прапорництва (в тому числі унікальних взірців, що перебувають у фондах музеїв України та за кордоном[13]) безцінні експонати головної скарбниці історичних коштовностей України – НМІУ – досі залишаються маловивченими та маловідомими для широких наукових та громадських кіл. Їхнім дослідженням присвячено лише кілька спеціальних праць. Вперше до цієї теми дослідники звернулися ще на початку 50-х рр. Публікація О. Ковпакової стала першою на цьому шляху[14]. Вона присвячена вивченню пра-

порів десятих роковин Жовтня. Наступна розвідка з'явилася щойно через три десятиріччя [15]. У ній Г.Ярова сфокусувала дослідницьку увагу навколо єдиної збереженої в Україні пам'ятки козацького прапорництва Гетьманщини – прапора сотні Лубенського полку.

У цій роботі зосередимо увагу на надзвичайно рідкісних видах прапорів – погребних корогвах[16], які досі не знайшли свого висвітлення у науковій літературі[17].

У колекції музею зберігаються три корогви, які використовувались на похоронах великого українського історика, громадського і політичного діяча XIX ст. М.І. Костомарова. Вони були виготовлені спеціально до церемонії похорон М. І. Костомарова і датуються 1885 р. Про використання погребних корогв на похоронах М.І. Костомарова засвідчує повідомлення очевидця цих подій Г. Вашкевича: «...погребальная процессия с множеством венков, крестов и хоругвей от разных корпораций тянулась не менее как на версту. Похоронили Николая Ивановича на Волховом кладбище, у известных «литературных мостков»[18].

Усі три корогви мають горизонтальні кріплення та єдину традиційну для церковних корогв форму: видовженого прямокутника з фестонами (у нашому випадку – двома). Подвійні, односторонні. Дві з них (Т – 262, Т – 263) з білої, третя (Т – 261) – жовтої парчі.

Головним (у випадку Т – 261 єдиним) елементом оздоблення корогв є написи. Вони виконані чорними літерами друкованим шрифтом. Виняток складають кілька літер та літерних сполучень, переданих старовинним письмом, що певною мірою викликає асоціацію з фахом померлого.

На жовтій корогві (Т – 261) розміром 213 х 94 см напис розміщено чорними літерами шістьома рядками:

«Ученому и общественному
деятелю
на пользу родного народа
Н. И. Костомарову
Киевские студенты
1817 – 1885 г.»

На корогві (Т – 262) 160 х 100 см – чотирма рядками:

«От учащихся
украинцев
и украинок
СПБ»

На корогві (Т – 263) – розміром 200 х 99 см напис подано півколом двома рядками:

«Земляки
историку Украины»

Білі корогви повніше насичені декоративним елементом. Вони обшиті срібною бахромою та оздоблені з обох боків двома парчевими стрічками з китицями.

На одній з корогв (Т – 262) стрічку прикрашає напис: «Историку Украины» (зліва) та «Кирилло-Мефодиевское братство 1847 г.» (праворуч). Усі написи виконані технікою малярства.

Найбільшу цікавість викликає біла корогва, напис на якій доповнено малюнком. Графічну композицію формують зображення книги та чорнильниці з пером, розташовані навхрест згаслий факел і дубова гілка, хрест, оповитий терном. В основі – напис: «1817 – 1885». Виразною мовою символів корогва оповідає про глибокі сум і печаль за покійним, уславленим в українській історичній науці ім'ям.

Покликаючись на історичну традицію[19] можемо стверджувати, що після похорон корогви зберігалися в костелах, церквах або родинних каплицях. Принагідно зауважимо, що в усій Європі від пізнього середньовіччя аж до нашого часу погребальні корогви використовувалися на похоронах монархів, інших іменитих осіб. У залежності від рангу померлого це були корогви державного, територіального, військового, корпоративного, родового і особистого характеру.

Попри те дана публікація бачиться не тільки зверненням до мало дослідженого і недостатньо висвітленого в українській історіографії питання погребних корогв, а ще одним наступним кроком на шляху вивчення коштовної вексилологічної колекції НМІУ – вкрай рідкісного і самобутнього історично-

го джерела, вивчення та ознайомлення з яким, як з рештою, кожною матеріальною річчю – унікальною пам'яткою тієї чи іншої епохи, допомагає побачити нові грані історичної події, глибше та адекватно осмислити її сутність.

1 Тут використовуємо загальний термін, який об'єднує інші видові дефініції: стяг, прапор, штандарт, значок, знамено, корогва, вимпел і т. д. (див.: Корнаков П. Вексиллологическая терминология // Геральдика: материалы и исследования. Сб. науч. тр. – Л., 1987. – С. 120 – 124; Якимович Б. Українська вексилологічна терміносистема // Третя наукова геральдична конф. (Львів, 4–5 листопад. 1993). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 113–116.

2 Инвентарь Киевского музея древностей и искусств. Исторический отдел. – №№ 1079, 1460, 1461, 2113, 2125, 2126. Копия. Фонды НМИУ.

3 НМІУ, фонди, Т – 5828.

4 НМІУ, фонди, Т – 108–111.

5 НМІУ, фонди, Т – 6613–6615.

6 НМІУ, фонди, Т – 7441, 7498, 7499, 7500, 7708, 7709.

7 Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. Вип. 24. – 1990. – С. 206 – 209; Козацький прапор XVII ст. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 59.

8 Гісцова Л. Чи були блакитні й жовті прапори на Запорожжі // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 72–74; її ж: Якого ж кольору були запорозькі прапори? // Літературна Україна. – 1990. – 19 липня.

9 Мицик Ю. Кольори прапору Війська Запорозького Низового. – Warszawa, 1995. – S. 143 – 149. (У збірнику на пошану польського історика Збігнєва Вуйціка).

10 Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44 –48; його ж: Українське міське прапорництво: традиції, відродження перспективи // Четверта наукова геральдична конф. (Львів, 10–12 листоп. 1994 р.). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 28–29.

11 Гломозда К., Янєвський Д. Гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5 – С. 52.

12 Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна украї-

нського народу середини XVII ст. (політика, ідеологія, військове мистецтво) – К., 1998. – С. 237 – 251.

13 Савчук Ю. К. Кілька нотаток до «біографії» козацького прапора зі збірки Дніпропетровського історичного музею // Музей на межі тисячоліть (Зб. тез допов. та повід. Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 87 – 90; його ж: Українське міське прапорництво в українській перспективі (Нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – С. 261 – 300; Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б. Хмельницького з колекції Військового музею у м. Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 312 – 324.

14 Ковпакова О. К. Прапори десятих роковин Жовтня // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. Вип. 1. – С. 204 – 211.

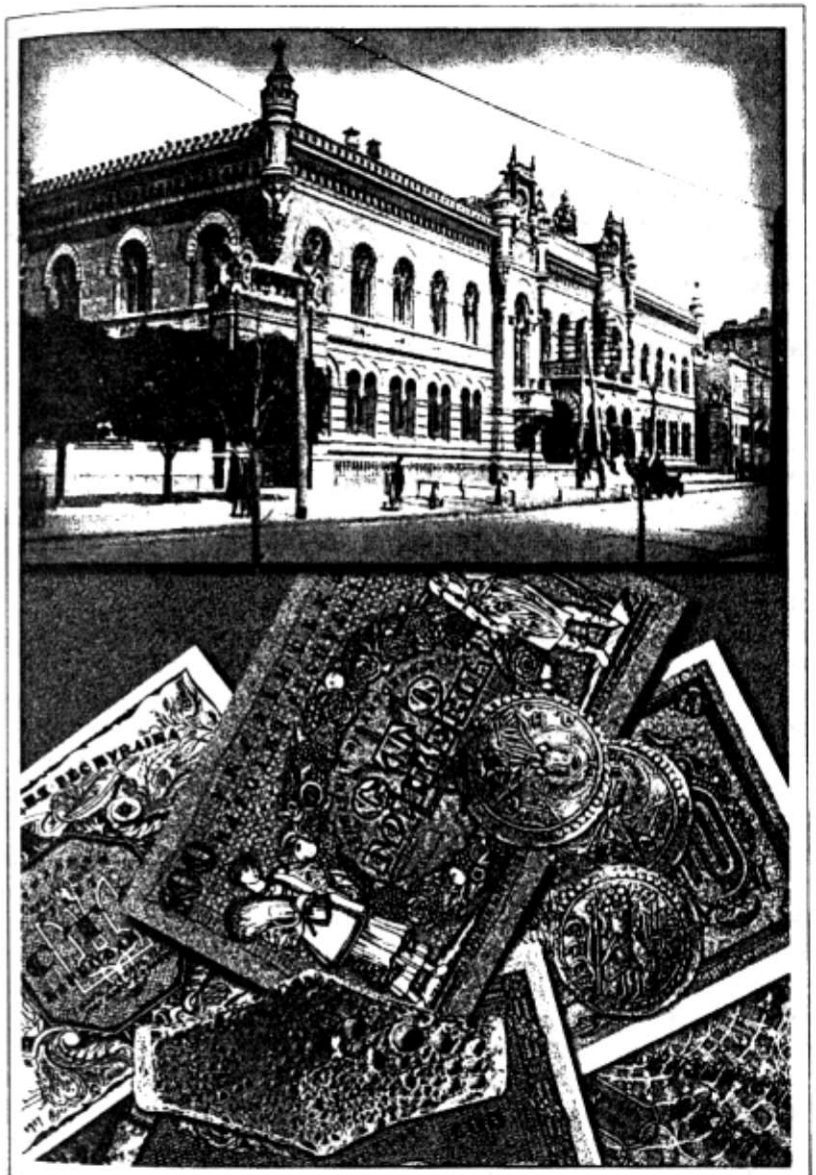
15 Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. Вип. 24. – 1990. – С. 206 – 209.

16 Термін »погребні корогви» можна вживати до предметів виготовлених з тканини спеціально для похоронної церемонії. Здебільшого вони відігравали роль декоративного елементу. На погребних корогвах переважно зображувалися портрети померлого, геральдичні елементи а також на них містилися короткі написи.

17За нашими даними в українській історіографії вони відсутні. Натомість, вважаємо за необхідне відзначити грунтовну працю польських дослідників Ірми Козіни та Яна Островського «Натрумні корогви», спеціально присвячену погребним корогвам (див: Kozina I., Ostrowski J. Choragwe nagrobne. – Warszawa, 1993).

18 Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомаровс // Киевская старина. – 1895. – Т. XLIX, апрель. – С. 61.

19 Стислі відомості щодо витоків традиції та функцій погребних корогв у поховальному обряді XVII – XVIII ст. подав у своїх працях Платон Білецький (див.: Український портретний живопис XVII – XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1969. – С. 40 – 44; його ж: Украинская портретная живопись XVII – XVIII ст. – Л., 1981. – С. 175).



БОНІСТИКА

Петр Рябченко

ВЕКСЕЛЬ

Рассмотрим этот денежный документ с точки зрения коллекционирования. Каждый бонист, собрав определенную коллекцию бон, обязательно обнаруживает в ней не только банкноты, но и другие денежные документы: чеки, сертификаты, займы, облигации, акции, векселя. В своих предыдущих статьях я затрагивал вопросы денежного обращения и применения облигаций и займов в царской России и СССР.

Но вот у нас появился вексель. Если же вам очень крупно повезет, то в вашей коллекции появится вексель, выданный или полученный титулованным лицом: графом, князем, бароном. Крайне редко, как уникумы, появляются векселя, выданные представителями царской фамилии – Великим князем или Великой княгиней. Это проза жизни – им тоже были нужны деньги, иногда срочно, или в больших суммах, превышающих их доход.

Для грамотного рассмотрения вопроса введем несколько объяснений применяемых терминов.

Вексель – долговой документ строго установленной формы, выражающий безусловное обязательство уплаты определенной суммы денег в указанный срок. Источником возникновения векселя явилась функция денег как средства платежа – вначале в связи с расчетно-переводными денежными операциями первых банкиров. В дальнейшем вексель развивался как форма коммерческого кредита во взаимоотношениях между промышленными и торговыми капиталистами. От момента получения сырья производителем до конечной оплаты уже реализованной продукции можно насчитать до 14 различных операций в торговых сделках и, конечно же, намного выгоднее и быстрее проводить такие операции с помощью векселей, чем постоянно и бессмысленно перекачивать деньги с предприятия в предприятие.

Поэтому вексель, на ровне с банкнотой и чеком, является одним из средств обращения при капиталистической кредитной системе.

Вексель бывает простой и переводной. Простой вексель – долговое обязательство, выданное заемщиком кредитору. Переводной вексель представляет собой приказ векселедержателя другому лицу оплатить указанную сумму третьему лицу. Переводной вексель может широко обращаться с момента письменного призвания его другим лицом.

Вексель может служить средством наживы, да еще какой! Рассмотрим это позже на конкретных примерах.

ЛИЧНЫЕ ДОЛГОВЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА

Для них использовалась специальная вексельная бумага, причем разная в различные периоды. Векселя XVIII века в частных коллекциях бон не известны. В XIX веке вексель имел общий водяной знак в виде герба России – двуглавого орла, расположенного в центре окружности, поверх которой располагалась сегментовидная надпись «для векселей», внизу находилась дата выпуска бланка векселя. Справа в виньетке черной типографской краской горизонтальная надпись «вексельная бумага для личных долговых обязательств свыше...до...руб.». Для мелких сумм была градация по 100 р. (1–100), (100–200), (300–400), дальше границы размера сумм увеличивались (1500–2000 и т.д.). Наибольшая известная сумма векселя –50000 руб. Это было больше, чем целое состояние.

От границ суммы зависела и цена вексельной бумаги, указанная слева вверху, например «цена 35 коп», «цена 2 руб 50 коп» и т.д.

Вот некоторые примеры текстов векселей, выданных титулованными особами.

Один из старых векселей в моей коллекции датирован 1881г., написан на вексельной бумаге 1875 года, ценой 35 коп., в 1879г. переоцененой в 74 коп. Переоценка бланка векселя – явление редкое и имеет, наверное, свое объяснение.

ВЕКСЕЛЬ 1. «С. Большая Жмеринка 1881 года января 1 дня. Вексель на 400 рублей.

От вышеназванного числа я занялъ шестъ месяцевъ т.е. 1-го Января сего тысяча восемьсотъ восемьдесятъ первого года

по моему векселю повиненъ я Выплатить лично Перцу Вайнштейну четыреста рублей (№ 400), которые лично отъ него сполна получилъ и в чемъ подписуюсь.

Графъ Гавриилъ де Шульгинъ». Орфография текста здесь и дальше сохранена.

Это один из самых загадочных векселей. Больше никаких отметок нотариуса, суда, кассы и др. учреждений на нем нет. Значит, собственноручная подпись графа Шульгина – наилучшая гарантия. Но само написание очень неразборчивое (текст и подпись выполнены одним лицом) и было произведено либо вдрызг пьяным человеком (все-таки 1 января нового десятилетия), либо очень преклонного возраста, но зачем тогда спешить с деньгами 1 января? По векселю оплата так и не была произведена. Возможно бедный Перец умер до истечения 6 месяцев со дня получения векселя, наследников не имел или не оставил им распоряжений по векселю.

ВЕКСЕЛЬ 2. Следующий вексель написан прилежно, разборчивым почерком, видимо, должностным лицом, да и на «мизерную» сумму:

«Тысяча восемьсотъ восемьдесятъ восьмого года Мая двадцатого дня, я ниже подписавшийся Граф Дмитрий Аркадьевичъ Марковъ занялъ у мещанина Хайма Комана сто рублей серебромъ срокомъ впредь на Десять летъ и шесть месяцевъ т.е. по двадцатое ноября тысяча восемьсотъ девяносто восьмого года, на которое долженъ всю ту сумму сполна заплатить, а буду чего не заплачу то волен онъ, Команъ просить о взыскании и поступлении по законамъ.

Граф Дмитрій Аркадіевичъ Марковъ»

Подпись собственноручно выполнена другой ручкой и другими чернилами. Первая дополнительная надпись на векселе на обратной стороне появилась в 1908 году, т.е. вексель был просрочен, но кредитор терпеливо ждал и вексель не опротестовывал. Вот ее текст: «Вексель №3. 1908 года Сентября 5 дня все права мои по сему обязательству я переуступаю мещанину Хаиму Лейбовичу Ферману от которого полное удовлетвореніе получил». И дописано далее: «Без оборота ко мне. Рафаилъ Хаимовичъ Команъ».

Как видим, заимодавец Хаим Коман к 1908 году умер, а его сын Рафаил переуступил вексель Хаиму Ферману, но предупреждал, что этот вексель уже не может вернуться к нему еще раз.

Сроки погашения векселя грубо нарушены. Вместо оговоренного срока 10 лет 6 месяцев, титулованный граф Марков возвращал 100 рублей целых 20 лет. Заметьте, в 1895-1898гг. проведена денежная реформа и золотое содержание суммы автоматически уменьшилось на одну треть. Затем первая русская революция – и новая инфляция уменьшила еще раз покупательную способность этой суммы. И все равно по долгам сиятельного графа расплатился Хаим Ферман.

Но этим дело не кончилось и сто раз был прав младший Коган, письменно предупреждавший новых владельцев векселя, что он уступает вексель «безъ оборота ко мне».

Хаим Ферман подает в Каменец-Подольский окружной суд дело о взыскании по векселю. Появился на лицевой стороне векселя штамп: «Документ этотъ записанъ въ кассе Каменец-Подольского Окр. Суда под. Ст.751/1911г. За кассир Суда Царюк». Через пару лет рядом появился новый штамп: «Документъ этотъ записанъ въ кассе Каменец-Под. Окр. Суда под. Ст. 424/1913г. Кассиръ Суда (подпись)».

Видно, затянувшуюся тяжбу «закрыла» первая мировая война.

ВЕКСЕЛЬ №3. Вы помните знаменитую песню о лихом корнете Оболенском? Не исключено, что острую нужду в деньгах в 1874 году испытывал его предок, князь Оболенский. И хотя сам бланк (1873г.) рассчитан на сумму до 600 руб., ему удалось занять всего 450 руб.

Текст векселя: «Г.КИЕВЪ 1874 Года Іюня 12 дня

Вексель на 450 руб. Сер.

От сего тысяча восемьсотъ семдесятъ четвертого Іюня двенадцатого дня чрезъ три месяца по сему моему векселю повиненъ я заплатить Г-ну Николаю Карловичу Шелленбергу или его приказу четыреста пятьдесятъ рублей сереб. Каковую Сумму я отъ него наличными деньгами сполна получилъ. Отставной Гвардіи Капитанъ Князь Николай Владимировичъ

Оболенский (последнее предложение написано собственноручно князем и является его как бы полной подписью).»

Видно очень не доверял кредитор князю, потому что заставил его лично занести вексель маклеру:

«Г. Киевъ 1874 года Іюня двенадцатого дня Сей Вексель отставным Гвардіи Капитаном Княземъ Николаемъ Владиміровичемъ Оболенскимъ лично явленъ у димъ маклера Печерского Отделения и въ книгу за №898 записан со взысканіемъ 1 ¼ съ рубля пошлины въ Городской доходъ. Въ томъ подписью и приложеніем печати Свидетельствую.

Маклеръ Иванъ Даниловъ (подпись).»

печать

Не уплатил князь Оболенский в обещанное время по векселю. Пришлось господину Шелленбергу обращаться в суд. Об этом свидетельствует надпись: «протестованъ 1874 года сентября 22 дня за №1299».

Есть и более весомые суммы.

ВЕКСЕЛЬ №4. «Пришулия Мурована

Дня 12 Октября 1900 года. Вексель на 2000 рублей.

Отъ сего двенадцатого дня Октября месяца тысяча девятсотого года черезъ два месяца и двадцать дней по сему моему векселю повиненъ я заплатить въ г.Каменце Подольском Господину Гошке Гехтману или кому онъ прикажетъ Две тысячи рублей которыя деньги я отъ него сполна наличными деньгами получилъ.

Графъ Людвигъ Карловичъ Стиборг-Марховецкий»

Рядом с подписью стоит ярко красный сургучный отпечаток личной печати графа. Но не под силу графу оказалось оплатить свой долг в ним же установленный срок. Такой сиятельный граф возможно имел настоящих друзей в Местной Городской Думе и поэтому на обороте появилась надпись: «Допущенъ въ Конкурсе и претензія причислена къ городу и 4 разряду долговъ не состоятельного графа Л.К.Стиборг-Марховецкого.

Председатель (подпись)

Кураторы (подпись)»

Внизу стоит чернильный оттиск какого-то управления графа. Не исключено, что городская казна покрыла долги графа.

ВЕКСЕЛЬ №5. Вот еще пример векселя на большую сумму.

«Киевъ 23 февраля 1890 г. Вексель на 2000 руб.

От сего двадцать третіяго февраля тысяча восемьсот девяностого года срокомъ на одинъ годъ по сему моему векселю повинна я уплатить Владимиру Николаевичу Черленевскому или его приказу две тысячи рублей, которые я отъ него наличными деньгами получила.

Княгиня Анна Петровна Абамеленъ».

Видимо княгиня по своей несостоятельности нашла все-таки человека, способного временно отсрочить ее долг. Либо это было сделано с целью оказания на нее давления. На обороте читаем надпись: «1890 года Сентября 20 дня Настоящий вексель выписанный на меня переуступаю мещанину Менделю Лопатину, отъ которого полное удовлетвореніе получилъ въ чемъ расписываюсь.

Влад. Черленевскій»

Теперь княгиня стала должна 2000 руб. Менделю Лопатину, который передает дело нотариусу. Об этом свидетельствует надпись: «5-го Марта 1891 года въ г.Кіеве подъ №862 опротестованъ.

И.д.Бесарабского нотаріуса И.Данилов».

За 17 лет маклер Данилов стал нотариусом. Вот, кому была действенная помощь от ведения дел сиятельных должников.

ВЕКСЕЛЬ №6. Князья Оболенские продолжают жить в г.Каменец-Подольском и уже сами занимают деньги другим. У сына того несостоятельного должника, вексель которого от 12.06.1874 г. мы рассматривали, уже князя Николая Николаевича Оболенского занимают 500 руб. Рассмотрим этот вексель:

«Г. Каменецъ-Подольскъ 1909 года Августа 27 дня

Вексель на 500 руб.

Пятого ноября тысяча девятьсотъ девятого года по сему векселю повиненъ я заплатить въ Каменце-Подольскомъ князю Николаю Николаевичу Оболенскому, пятьсотъ руб.

Коллежский ассесоръ

Сергей Дмитріевичъ Молчинъ»

И на обороте заполненный большой штамп:

«Тысяча девятьсотъ девятого года августа двадцать седьмого дня вексель этотъ явлен у меня Владислава Іосифовича Кузьминского являющегося доверителемъ Павла Фабіановича Валявского Каменец-Подольскаго Нотаріуса в конторе его находящейся въ первой части по Почтовой улице, въ доме Стерника коллежским ассесоромъ Сергеемъ Дмитриевичемъ Молчинымъ временно живущимъ въ пред. Каменец-Под., а постоянно в м.Хащеварой Гайсинского уезда Под. губ. лично мне известнымъ и имеющимъ законную правоспособность на совершеніе актовъ Ст.137 Нотар. Полож. объявлена. Сбора въ доход города взыскано тридцать семь съ половиною коп.

И.д. Нотаріуса (подпись)»

(печать нотариуса)

Не расплатился коллежский ассесор вовремя и князь вексель опротестовывает. Появляется еще один штамп:

«Князь Николай Николаевич Оболенскій. Протестованъ въ конторе Каменец-Подольского Нотаріуса Л.Б.Мандельштама (опять знаменитая фамилия, неужели родственник Осипа Мандельштама?) въ неплатеже по векселю противъ векселедателя Молчина 1909 года Ноября 7 дня. По реестру № 9088. По актовой книге для актовъ о протесте векселей № 1302.

И.д. Нотариуса (подпись)».

Князь свое не упустил...

Князья Оболенские предпочитали хранить свой капитал в ценных бумагах бланков, расположенных в Украине. Так, Мал. Княжна Нина Александровна Оболенская, согласно Расписки С-Петербургской конторы Государственного Банка от 6 октября 1912 года, сдала на хранение в банк 8 4 ? % закладных листов Полтавского Земельного Банка на общую сумму 14600 руб. Сами проценты по закладным листам она имела право получать практически в любом банке мира. Затем банки между собой проводили перерасчеты.

Что касается светлейших князей, то интересна еще пара векселей – абсолютно одинаковых, с одинаковыми текстами, суммами, подписями, печатями и пр.

ВЕКСЕЛЯ №7-8. Князь Г.Ю.Кантакузен, проживающий в

г.Каменец-Подольском в апреле 1914г. ощутил острую нужду в деньгах, как минимум 1000 руб., выдает два одинаковых векселя. Вот их текст:

«г. Каменецъ-Подольскъ. Апреля 11 д. 1914 года.

Вексель 500 руб.

Пятаго сентября тысяча девятьсотъ четырнадцатого года по сему векселю повиненъ я заплатить въ г.Каменецъ-Подольске Хайму Васерштейну пятьсотъ рублей.

Князь Георгий Юрьевичъ Кантакузенъ».

Видно, князь Кантакузен и не думал платить по векселям. Да и зачем платить, началась первая мировая война, неизвестно, чем она закончится, пусть Хайм Васерштейн подождет.

Но право есть право. И векселедержатель опротестовывает векселя. На них, в нижней половине на обратной стороне, если держать вексель вертикально, появляется штамп нотариуса:

«Протестованъ въ конторе Каменецъ-Подольского Нотаріуса К.З. Грначевскаго въ неплатеже по векселю противъ векселедателя князя Георгія Юрьевича Кантакузена 1917 года марта 18 дня. По реестру № 998 (999). По актовой книге для актовъ о протесте векселей № 129 (130) ч. 1.

Нотаріус (подпись)».

Печать

Сложно сказать, кто выкупил вексель, выше штампа нотариуса стоят три подписи:

Хаимъ Васерштайн

Хаимъ Блохъ

Иосих Лесоводеръ,

а в углу лицевой части штамп суда:

«Документъ этотъ направленъ въ кассу Каменецъ-Под. Окр. Суда под. ст. 111/1917г.

Кассиръ Суда (подпись)».

По фамилии графов Кантакузенов названо село Кантакузовка в Драбовском районе Черкасской области.

ВЕКСЕЛЬ №9. Завершить рассмотрение личных долговых обязательств хочу на примере барона.

До сих пор надпись текста на рассмотренных векселях про-

изводилась от руки более-менее грамотным лицом, а сама подпись – лично заемщиком. Писал заемщик не только фамилию, – он сначала четко выводил слово «Князь» либо «Графъ», затем имя и отчество и уже на фамилии сбивался на скорописание и даже мог не дописать несколько букв.

Со временем был сделан большой штамп, оттиск которого возможно делался в присутствии покупателя бланка векселя. Не надо думать, что писать. Заполняй себе пропуски – и все. Вот по такому векселю с оттиском большого штампа и брал взаймы деньги барон Гвид Карлович фон дер Остен Сакс. Приводим текст векселя:

«Проскуровъ, Под. губ. Февраля 22 дня 1913 года.

Вексель на руб. 1000 коп. –

Семнадцатого ноября тысяча девятсотъ тринадцатого года по сему векселю повиненъ заплатить в г.Проскурове г.Срулю Шимоновичу Лембергу рублей одну тысячу

Баронъ Гвидъ Карловичъ фонъ деръ Остенъ Саксъ»

И хотя благородный заемщик был и барон и «фон дер» и истинный саксонец да еще и «восточный», он оказался простым негодяем и обманул бедного Сруля. Ну не хотел он отдавать деньги и все.

Вексель не был оплачен в срок и попадает к нотариусу, который регистрирует его и опротестовывает: «Вексель этотъ протестованъ у меня, К.И.Колоколова, Проскуровского Нотаріуса, Ноября 19 дня 1913 года и записанъ въ реестръ подъ №9085 и актовую книгу подъ №1874.

Печатьподпись».

Как видим, заемщик опротестовал вексель через два дня после просрочки его оплаты. Видно, знал достойный Сруль Шимонович, с кем имеет дело.

Еще почти два месяца дело проканителилось в суде. Постановление суда читаем на обороте векселя: «1914 года Января 8 дня по Указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Членъ Каменец-Подольского окружного Суда П.П.Максимовъ на основаніи 365 прим.ст. Уст. Гр. Суд. Въ принудительном порядке ОПРЕДЕЛИЛЪ: взыскать съ ответчика Барона Гвида Карловича фонъ деръ Остенъ Сакса въ пользу

Сруля Шимоновича Лемберга по векселю, протестованному 1913г. ноября 19 дня у Проскуровского Нотариуса К.И.Колоколова по реестру № 9085 капитального долга одну тысячу рублей – коп. с %% по 6 на 100 въ годъ съ 19 ноября 1913 года съ платежа и 6 руб. 51 коп. судебныхъ издержекъ и 20 руб. вознагражденія за веденіе дела.

Членъ Суда подпись

Исполненіе сей резолюции въ принудительномъ, указанномъ въ 161-10 и 161-13 ст. Уст. Гр. Суд., порядке поручаю судебному Приставу при Каменец-Подольскомъ Окружномъ Суде Глембоцкому 1914г. января 8 дня.

Членъ Суда подпись № 134»

Ну а дальше как всегда – описание имущества и продажа его с торгов.

Хотите знать, что получил достопочтимый Сруль Шимонович после продажи имущества барона с публичных торгов?

Об этом есть заключительная надпись на обратной стороне векселя: «№6963. Въ погашеніе взысканія по настоящему векселю выдано мещ. Срулю Шимоновичу Лембергу тридцать восемь рублей сорокъ семь копеекъ (38 руб. 47 коп.) марта 28 дня 1916 года.

Тов. Председателя(подпись)
Секретарь(подпись)

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДОЛГОВЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА

К сожалению, до коллекционеров не доходят векселя, которыми обмениваются сейчас предприятия, хотя при рассмотрении многих из них можно обнаружить факт обмана. Заполнив вексель от имени предприятия или финансового ведомства и пустив его по юридическим лицам можно хорошо нажиться. Как Вы думаете, за счет кого? Чаще всего это получается за счет Государственной казны.

Давайте рассмотрим пример Государственного векселя, который растиражирован в тысячах экземпляров. Читаем на лицевой стороне:

«Казначейство при Министерстве финансов Республики Саха (Якутия)

г.Якутскул.Кирова, 15
Серия АЕ№ 1218
Казначейский ВЕКСЕЛЬ
100 000 000 СТО МИЛЛИОНОВ РУБЛЕЙ
Предъявлен для погашения до 31 декабря 1994г.
Казначейство при МинистерствеГлавный
Финансов Республики Саха (Якутия) казначей Николаев А.Е.
Печать»
Обратная сторона:
«Условия выпуска и обращения Казначейского Векселя Республики Саха (Якутия):

1.Казначейский вексель Республики Саха (Якутия) (в дальнейшем «Вексель») – это долговое обязательство Республики Саха (Якутия), выдаваемое Казначейством при Министерстве финансов...бюджетным учреждениям, организациям, предприятиям, финансируемым из бюджета...независимо от форм собственности, для расчетов между юридическими лицами, расположенными на территории Республики Саха...за поставленную продукцию, выполненные работы и оказанные услуги.

2.Вексель выдается в пределах сумм, подлежащих финансированию из республиканского бюджета.

3.Вексель выпускается номиналом 1, 5, 10, 50, 100 миллионов рублей и индексации не подлежит.

4.Вексель предлагается Казначейству...для погашения с 1 по 31 декабря 1994 года. Досрочное погашение векселя Казначейством...производится в случае его предъявления в качестве платежа по налогам в республиканский бюджет.

5.Не предъявленный к установленному для погашения сроку вексель погашению не подлежит и считается недействительным.

6.В случае...» Ну и т.д., всего 11 пунктов.

На каждом векселе стоит штамп «Министерство финансов Республики Саха (Якутия). Отдел государственного регулирования рынка ценных бумаг
П О Г А Ш Е Н О»,

Т.е. все векселя уже погашены. И все. Больше нет никаких пометок. Как обращался этот вексель, кто его получил, кому за что платил, в каких суммах, сроки, просроченность, – никаких данных. Получается, что вексель обращался в течение срока (какого?) как обычный банковский билет, но только между организациями. Но, когда держишь его в руках, появляется крамольная мысль – а как его обналичить? Наивно думать, что прийдя 1.XII.94г. в Минфин Якутии и предъявив его, получишь на руки сто миллионов руб. Да даже если и так, то вспомните уровень инфляции в 1994г., а он «индексации не подлежит». Поэтому мысленно я рисую такую картину:

Приходит к Министру финансов Министр Народного Образования и говорит:

– Уважаемый Г-н Министр, у меня учителя уже три года не получают зарплату. И суммы денег, положенные финансированию из республиканского бюджета, мы уже три года недополучаем...

– Ну что ж, денег в республике нет, не поступают налоги, но мы выделим Вам 100 миллионов на первое полугодие, достаточно?

– Конечно, благодарю.

– Ну иди в кассу Минфина, получай. Сразу на руки!

Пошел, получил Министр НО вексель на 100 миллионов руб и с возмущением возвращается в кабинет Министра финансов:

– Да, за кого Вы меня принимаете? Это же простой клочек бумаги!

– А Вы внимательно прочитайте текст на обороте. Если он Вас не устраивает, можете вексель сдать обратно в кассу.

Прочитал, подумал Министр НО, почесал затылок и пошел в свое министерство. Звонит оттуда своему другу, директору крупного предприятия:

– Иван Иванович, ты за последний год с налогами рассчитался?

– Да куда там, более ста миллионов висит долга, а на счету у меня всего сорок, да и те заморожены.

– А хочешь, я за тебя уплачу налоги, все 100 миллионов, а ты мне перечислишь свои 40 миллионов, я ими заплачу зарплату педагогам?

– Конечно, с удовольствием.

Примерно такой диалог, ну, конечно, с получением «незначительных» сумм кое-кому из его участников на руки. Может это только мое предположение, но другой ход событий маловероятен.

Для более мелких рассчетов Минфин Якутии выпускал товарные талоны номиналами 50000, 100000, 250000 и 500000 рублей. Так как на них их обращение тоже никак не зафиксировано, то пусть Ваше воображение подскажет Вам, как они применялись и кто имел от этого выгоду.

Ну это в России, скажете Вы. Украина к векселям не имеет никакого отношения.

В статье «Вавиловские миллионы», опубликованной в газете «Совершенно секретно» №8 за 2001г. я прочел следующее: «Интересная история с украинскими облигациями (1,4 миллиарда долларов), выпущенными под долги Украины «Газпрому». Г-н Вавилов от имени Минфина продал их за 10% от номинала АКБ «Международная финансовая компания» («МФК») и «Московскому национальному банку», а потом Минфин принял их – по номиналу – от Московской области в счет погашения ее долга. Говорили, бюджет на этих операциях потерял 540 миллионов рублей». Это было в 1996 году. Вы думаете эта история закончилась? Конечный платеж не произведен, долги Украина не погасила, облигации не выкуплены в Минфине России.

И тут мы узнаем, что в текущем 2001 году долг частных компаний Украины «Газпрому» в сумме 1,4 млрд. руб. признан государственным долгом Украины.

В «Версии» № 32 за т.г. в статье «Дождемся ли инвесторов?»описан случай, как фирма «РТИ-Каучук», выписав вексель на 150 миллионов рублей, разорила своего зарубежного партнера – группу «Лираль», на 3 миллиона 200 тысяч долларов. Вексель был фиктивный, а разорение – настоящее.

ВЕКСЕЛЬ, КАК КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТ

В г.Саранск (Мордовия) существует экскаваторный завод – АО «Сарэкс». Так вот, он на протяжении 1996, 1997, 1998, 1999, 2000 годов и по настоящее время платит зарплату рабочим векселями (в данном случае – частными деньгами предприятия). Существуют векселя номиналами на сумму от 1р. до 50000р., применяемых в различное время, в зависимости от уровня инфляции.

Как используют векселя? Только на территории предприятия в магазине или столовой. А купить можно только то, что Вам предложат да и по ценах выше, чем в городских магазинах.

Деньгами эти векселя никто не обеспечивает да и опротестовывать их никто не пытался.

Не в одном Саранске такие ушлые руководители. Свои частные деньги под названием «вексель» в России применяют в г.Мелеуз, ОАО «Мелеузский сахзавод», в г.Шахты, АО «Ростовуголь», в г.Ирбит, Ирбитский мотоциклетный завод».

Собственно, под каким названием выпускаются частные деньги – не важно, таких различных названий в России только существует более 650, а выпускают их тысячи предприятий в почти 800 населенных пунктах.

В Украине масштабы поменьше: 1742 предприятия выпускают 320 наименований частных денег в 114 населенных пунктах.

Но вернемся к истинному назначению векселя, как долгового обязательства, взыскание долга по которому обеспечивает государственная судебная система.

Можно сказать, что в России, Украине и др. странах СНГ векселя, как личные долговые обязательства, просто не существуют. Во всяком случае, в современной юридической литературе это понятие даже не зафиксировано.

А зря. Применение личных долговых обязательств, в которых первоначально присутствуют только два лица – векселедатель и векселедержатель, сразу бы подняло имидж честных людей, а выражение «слово чести» – приобрело бы свой первоначальный смысл.

Николай Цивильский, Федор Цивильский

ТАЛОНЫ И КАРТОЧНЫЕ СИСТЕМЫ

Сколько слез и хлопот практически в течение всей жизни всего несколько лет назад доставляли жителям советского пространства потерянные талонные карточки. С трясущимися руками потерпевшие обречено шли либо в собес, выдававший гарантированный прожиточный минимум (как его еще называли – «китайский паек»), или в магазин, к которому были «прикреплены», чтобы рассказать обо всей нелепости сложившейся ситуации. Кто из нас не помнит те «счастливые» времена, когда по талонам можно было получить практически любой предмет домашнего обихода?

За небольшой период времени жителям нашей страны пришлось пережить несколько разновидностей талонных систем. Одни талоны выдавались на «дефицитный» товар, при помощи других контролировали и регулировали закупки и услуги, третьи имели даже денежный эквивалент, четвертые были «прикреплены» к настоящим денежным знакам и регулировали их обращение и т.д.

Сложилось общее мнение, что талоны появляются только в кризисные времена, когда нехватка продуктов приводит к нормативному его распределению внутри региона, и главный их недостаток в том, что они, не выполняя роли денег, являясь только средством учета и контроля за потреблением, совершенно не отражают вклад каждого члена общества в процесс производства. Они оказались не только посредником уравниловки, но и средством принуждения: бери, что дают, получай в определенном магазине, в указанное время и установленном количестве. Чтобы разобраться с этим, необходимо проанализировать историческое прошлое талонной системы.

Изучение развития талонных систем выделилось в новый предмет коллекционирования, а отсюда в новую историческую дисциплину – тессеристику.

Тессеристика – раздел специальных (вспомогательных) исторических дисциплин, занимающаяся изучением документов учета и контроля нормированного распределения товаров,

продуктов, услуг и денежных средств (тессеров) в качестве исторических источником, экономико-политических документов и культурных памятников прошлого, так как в них отражается социально-экономическая, политическая жизнь соответствующей эпохи. Бонистика рассматривает тессера как источники ограничения применения сумм денег населением,[1] филателисты, занимающиеся знаками ревеню, тессера включили в класс знаков оплаты товаров и услуг[2]. В фалеристике тессера встречаются, к примеру, как купоны на денежные выдачи к удостоверениям о награждении орденами и медалями, государственными премиями.

При изучении исторического прошлого пайков, карточек, талонов можно получить более точное представление о состоянии товарно-денежных отношений в обществе, чем это дают монеты или бумажные денежные знаки. Если монеты и купоны лишь косвенно отражают кризисное состояние экономики (колебание веса монеты, рост в ней удельного содержания лигатуры – недрагоценных добавок, появление бумажных денег с пятизначным номиналом), то карточная система тесно связана с кризисом напрямую.

Первое упоминание о нормированном государственном обеспечении продуктами питания было получено с глиняных клинописных табличек, найденных в древних городах Месопотамии. В нижнем течении Тигра и Евфрата более четырех тысяч лет назад сложилась карточная система, удивительно похожая на ту, что применялась в СССР в годы первых пятилеток.

По мере развития древних политических образований Месопотамии государственный, он же царский, сектор хозяйства приобретал все большее значение. Усиление роли государства во многом основывалось на необходимости создания и поддержания грандиозных ирригационно-мелиорационных систем земледелия. Правители принудительно скупали по минимальной цене землю своих подданных и физически истребляли старую знать, присваивая ее земли. В одно общегосударственное хозяйство были слиты и храмовые земли.

Государственный сектор поглотил все пригодное для сельского хозяйства. Централизованным были не только земледе-

лие, но и ремесленное производство, и скотоводство. Поскольку частных земельных наделов не осталось, внутренняя торговля прекратилась. На смену ей пришло централизованное распределение производимого продукта. Все население работало на царя, за что получало определенный набор продуктов и товаров – паек.

Существовала иерархия пайков. Наименьшие нормы продуктов имели рабы (пастухи, рыбаки, земледельцы, ремесленники). Свободное население – мастера-ремесленники, административные служащие, воины – также жили на пайке, только большем. За вычетом розданных продуктов и товаров урожай с царских полей и продукция царских мастерских шли на содержание двора, войска и жрецов в храмах, а также на международную торговлю посредством товарного обмена.

Управление государственным хозяйством осуществлялось чиновниками. Эта распределительная система своего расцвета достигла в деспотиях Гудеа (? – ок. 2123 до Р.Х.) и, особенно, в период III династии Ура конец XXII в. до Р.Х.

Сохранять громоздкое централизованное хозяйство и управлять им в течении долгого времени практически невозможно. Так, государство во главе с царями III династии Ура, при которых описываемая экономическая система достигла наивысшего расцвета, просуществовало около ста лет. Отсутствие конкуренции и стимула к работе на земле, с одной стороны, и возможность сказочного обогащения чиновников, с другой стороны, привели к развалу хозяйства. Земля была роздана в частное пользование.

Первое упоминание о решении проблемы, связанной с острым недостатком продовольствия, можно найти и в древних китайских источниках. Более тысяч лет назад после сильнейшего наводнения, императору Древнего Китая пришлось решать вопрос регулированного отпуска продуктов населению. Его поданным, в зависимости от состава семьи, выдавались веревки с императорской печатью по всей длине. При покупке продавец отрезал часть веревки. Хозяйкам приходилось рассчитывать, что и в каких количествах покупать, чтобы веревка не кончилась слишком быстро.

Культурной Древней Греции и богатому Древнему Риму приходилось бороться с толпами нищих, бродяг и бездомных. Со II века до Р.Х. в отдельные годы до 300 тысяч простых римлян – беднейших слоев городского плебса – получали свинцовые и бронзовые монеты – тессеры, которые были своеобразными карточками, дающими право на бесплатное получение дешевого хлеба (один раз в месяц), мяса, оливкового масла, вина, на посещение театра, цирка, частных бань. Иногда по этим «карточкам» можно было получить и деньги, а в честь праздников император мог из личных запасов чего-нибудь добавить. Позднее монеты-тессеры были заменены дощечками с указанием имени получателя, дня и места их выдачи. В отличие от современных карточек их можно было передавать по наследству, завещать, дарить.

Чем могущественней был император, тем больше римлян получали продуктов. Предполагают, что именно от этих «карточек» берет свое происхождение расхожая фраза «хлеба и зрелищ!».

Пример Древнего Рима в сдерживании народного гнева и возмущения условиями жизни низших слоев общества оказался убедительным. Во многих странах для раздачи подаяния не раз использовались карточки, жетоны, расписки и другие средства для учета отпускаемых средств. Этот обычай успешно применяется в богатых странах и в наши дни в виде выплат определенной суммы денег по безработице. Во время Великой Французской революции конвент не только ввел в Париже продовольственные карточки, но и организовал продовольственные отряды.

Первая мировая война заставила правительства всех воюющих стран мобилизовать огромные ресурсы для ведения боевых действий. В некоторых из них стали вводиться талоны, как на продукты питания, так и на промышленные товары.

Именно нехватка продовольствия в армии и для гражданского населения во время Первой мировой войны показала необходимость государственного подхода к распределению продуктов питания внутри страны.

Особенно остро проблема стояла у Германии и Австро-Ве-

нгрии, которые уже в конце 1914 г. попали в тяжелое положение. Рассчитывая на быструю победоносную войну, они жестоко просчитались. Стали остро проявляться трудности в снабжении. Заводы не успевали за растущими требованиями фронта. И здесь на помощь германскому милитаризму пришли Соединенные Штаты Америки, разместившие на американских предприятиях огромные военные заказы для Германии. Однако это потребовало больших финансовых затрат, которые были обеспечены за счет сокращения импорта продуктов питания. После потери Западной Пруссии проблема переросла в продовольственный кризис. Уже в январе 1915 г. в Германии были введены карточки на хлеб.

Действия всех воюющих стран были запоздалыми. Регулирование потребления не достигло больших размеров. Принципы, на которые основывалось распределение продуктов и товаров, были едины в Германии, Австрии, Франции и России. Снабжалась в первую очередь армия, которая находилась на пайковом довольствии. Карточки – как мера, призванная нормировать потребление продуктов гражданским населением, – появлялись стихийно, по инициативе органов местного управления. Нормы потребления продуктов питания для гражданского населения, как правило, были занижены.

Общегосударственные нормы потребления (с едиными принципами унификации всего населения страны) в период Первой мировой войны были введены только на отдельные продукты. В Германии и Австро-Венгрии существовали общеимперские карточки на мясо, хлеб, сахар, масло, готовое платье, керосин; во Франции и Англии – только на сахар и уголь; в России – на хлеб и сахар.

Общегосударственные карточные системы всех воюющих стран были слабо унифицированы. Преимущество имели больные и дети, а также люди, занятые тяжелым физическим трудом. Выдача продовольствия производилась большей частью с задержками и не полностью.

Талоны Российской империи. Первую попытку централизованного распределения продуктов в России можно отнести к 1601 г. Весной начались сильные дожди, длившиеся в течение десяти недель, а 15 августа ударил жестокий мороз и повредил еще зеленому хлебу и недозревшим плодам. Почти два года населению России не хватало хлеба, продуктов, начался голод, паника, гнев. Правителю Москвы Борису Годунову пришлось решать проблему распределения продуктов. Указом от 3 ноября 1601 г. «Борис велел отворить все царские житницы и продавать по низким ценам хлеб, тоже он приказал сделать всем вельможам и духовенству. В то же самое время в четырех оградах, сделанных близ деревянной стены московской, лежали кучи серебра для бедных; ежедневно, в час утра, каждому давали две московки, деньгу или копейку»[3]. Образовался неявный паек: получили денежку – купи себе хлеб. Нечестные на руку люди свели на нет все усилия Годунова. Они скупали за бесценок весь хлеб и продавали на базарах в три дорога. В итоге проблемы с голодом решались на местах наместниками: в Соль-Вычегодске, например, были установлены твердые цены на хлеб и ввели его нормированное распределение – 2-4 четверти (0,42 – 0,84) в одни руки[4].

Следующее появление талонов относится ко времени зарождения капитализма. Они прослеживаются на протяжении всех форм его развития. Для получения сверхприбылей капиталисты часть зарплаты (порой большую, а иногда и всю) выплачивали талонами, ордерами или деньгами, которые можно было отоварить только в лавках предприятия. Цены в лавках напрямую зависели от прихоти работодателя, который по совмещению был и хозяином лавки.

Причина выпуска талонов оставалась общей, удержание денежной массы в своих руках, а вот способы реализаций – разнообразными. Одни талонами кредитовали своих работников, другие таким способом боролись с пьянством на собственных предприятиях (золотодобывающая промышленность, рудники и др.). Некоторые предприниматели на Западной Украине, землевладельцы, зная о беспробудном пьянстве наемных работников, выдавали зарплату талонами, которые можно было отоварить в кабаках им же принадлежащих[5].

Существует огромное разнообразие в материалах и офор-

млении таких талонов – бумажные, железные, керамические, имеющие номиналы и безноминальные, или же предполагали продуктовый эквивалент. Но все-таки они, в основном, служили больше средствам оплаты труда, чем распределения товара[6].

В 1867 г. Коммерческий департамент Морского министерства выпустил платежные документы, которые выдавались кораблям военно-морского флота для закупки продовольствия как из флотских складов, так и в других организациях, в последствии оплачиваемые казной. По платежным квитанциям можно было закупить многое: вино, горох, зелень, крупу, масло, мыло, мясо, сахар, соль, сухари, табак, чай. У квитанций были такие номиналы: 1 фунт, 1 пуд, 5 пудов, 100 пудов – для сыпучих продуктов; 10 ведер – для жидких продуктов, для чая имелся номинал 1 золотник, а зелень измерялась в порциях. Всего насчитывалось до 49 разновидностей квитанций[7].

В 1894 г. Министерство финансов монополизировало продажу вина. Частная торговля спиртными напитками была сильно ограничена. В каждой губернии и области были созданы попечительства о народной трезвости, подчиняющиеся Министерству финансов во главе с председателем – окружным попечителем дворянства. В правилах от 19 апреля 1895 г. попечительства были обязаны распространять среди населения знания о вреде пьянства, следить за правильной продажей спиртных напитков, производством вина, применением на практике постановлений по борьбе с пьянством и тайной винной торговлей. Попечительствами на людных местах открывались (особенно в дни праздников) народные «клубы», в которых можно было поесть, выпить чаю, почитать газеты, журналы, сыграть в шашки и другие игры, поиграть на музыкальных инструментах. В них продавали безалкогольные напитки, табак, чай, сахар, гербовую бумагу и почтовые марки, сберегательные марки. Народные столовые и чайные для учета отпускаемых блюд выпускали и продавали специальные «деньки» – приходно-расходные марки. Марки приобретались посетителями и благотворителями для раздачи милостыни нищим и беднякам. Помимо учета правильной продажи и от-

пуска товаров с помощью марок контролировались денежные суммы, поступавшие в кассу. Они могли так же выступать в качестве денежных знаков не только на территории данных учреждений, но и во всем городе[8].

Первая мировая война потребовала мобилизации больших государственных ресурсов, что привело к нехватке промышленных товаров, ухудшению работы транспорта, краху финансовой системы. Количество бумажных денежных знаков в стране возросло с 1,6 млрд. руб. (1914 г.) до 17,2 млрд. руб. (1 октября 1917 г.).

Территории основных сельскохозяйственных районов были заняты военными действиями, а в других не хватало мужской рабочей силы, призванной в армию. Собиравшегося урожая не хватало на нужды больших городов. Недостаток продовольствия грозил голодом. В некоторых городах в 1915 г. впервые появляются талоны на хлеб и сахар.

Кредитные и потребительские общества, союзы кооперативов и местные торговцы, городские органы самоуправления и земские организации для решения своих денежных и продуктовых проблем стали вводить в местное обращение карточки. Разнообразие видов, форм, норм, ассортимента и принципов распределения свидетельствует о стихийности распространения карточек. Существующие локальные талонные системы были направлены, как правило, на решение социальной справедливости, благотворительность. Преимущества при получении калорийных продуктов, например молока и мяса, имели дети и больные. В некоторых местностях карточки выдавались только беднейшим горожанам и семьям нижних чинов, находившихся в армии.

Царское правительство было вынуждено принять ряд мер, направленных на ограничение потребления продовольствия населением. В мае 1916 г. Государственная дума провела закон о мясопустных днях[9]. К началу 1917 г. в ряде крупных городов была введена карточная система распределения хлеба, мяса и сахара.

При Временном правительстве карточная система стала повсеместной и распространилась на все продовольственные

продукты. 29 марта 1917 г. министр земледелия А.И.Шингарев приказал: «...во всех городах и поселениях городского типа продажа и распределение хлеба производится для всего населения исключительно по карточкам»[10]. Под хлебом понимались рожь, пшеница, полба, просо, гречиха, чечевица, фасоль и горох, кукуруза, ячмень и овес, всякого рода мука, отруби, крупы и их отходы, жмыхи. Со временем из-за сокращения посевных площадей, уменьшения урожайности, связанных с малочисленностью мужских рук в земледелии, нормы выдачи продовольствия по карточкам значительно уменьшились.

Впервые появляется несправедливость в распределении талонов. Солдаты, занимающие более привилегированное положение, получали хлебный паек на 50% больше, чем остальное городское население. Понятие «тяжелый физический труд» трактовалось широко. Оно применялось не только к работникам фабрично-заводских и горнозаводских предприятий, к строителям и железнодорожникам, но и к дворникам, прачкам, почтальонам, рассыльным. На членов их семей привилегии не распространялись.

Нормы имели общегражданский характер: они касались жителей городов и обитателей сельских районов. В России установленные государством нормы потребления хлеба для крестьян были даже выше, чем для городского населения (излишек над нормой потребления у крестьян реквизировали за фиксированную плату).

В августе 1917 г. в Петрограде и Москве хлебный паек был сокращен с 3/4 до 1/2 фунта хлеба в день[11]. Значительную часть свободного времени городское население вынуждено было проводить в продовольственных очередях. В Петрограде постановлением Временного правительства 31 марта были введены талоны на автомобильный бензин.

Летом 1917 г. в большинстве провинциальных городов существовали «учетные», «регистрационные», «нормировочные», «по борьбе со спекуляцией» и прочие комиссии, составленные по случайным признакам и применявшие самые разнообразные методы «регулирования» рынка. В Курске «контрольные комитеты предложили свезти всю мануфактуру в

помещение советов рабочих депутатов, где торговцы должны были продавать ее под наблюдением дежурных членов совета. В Рязани на покупку обуви и мануфактуры особая комиссия выдавала ордера, на которых проставлялись довоенные цены. В Саратове покупку разрешали только «остро нуждающимся», но почему-то исключительно солдатам.

Унификация карточного снабжения в период Первой мировой войны определялась условиями труда населения и, в определенной мере, принципами социальной справедливости. Деления предприятий и городов на группы по степени важности в практике общегосударственного регулирования снабжения еще не существовало. Сельское население не было низведено до положения изгоев общества. Следует также отметить, что в годы Первой мировой войны местные органы сохраняли немалую свободу в решении вопросов снабжения.

Талоны Гражданской войны. После трех с половиной лет войны и восьми месяцев революции экономика страны находилась в руинах. Начавшиеся в 1918 г. Гражданская война и интервенция закончили развал экономики, нарушили важнейшие продовольственные, сырьевые и топливные пути страны. На предприятия перестали приходить донецкий уголь, криворожская руда, бакинская нефть, туркестанский хлопок. Украина, Сибирь и Поволжье не могли поставлять хлеб и мясо. В конце 1918 г. около 40 процентов промышленных предприятий прекратили работу, началась массовая безработица.

Крестьяне, продолжавшие вести индивидуальное хозяйство, не могли распоряжаться произведенной продукцией по своему усмотрению. Прибывавшие из городов отряды насильно изымали продовольствие на нужды армии и рабочих.

В апреле рабочие Петрограда получали всего лишь 50 г хлеба в день и то не в каждый день. В Москве рабочие получали в среднем 100 г хлеба. В начале мая Петроград оказался в катастрофическом положении: хлеба не было, населению выдавали остатки картофельной муки и сухарей. Положение в стране было угрожающим.

Сложившиеся обстоятельства вынудили Советское правительство провести ряд чрезвычайных политических и экономи-

ческих мер. Декретом от 13 мая 1918 г. Народному Комиссариату по продовольствию были даны широкие полномочия по урегулированию продовольственной проблемы и ввели государственную монополию на хлебную торговлю. Запрещалась частная торговля хлебом и многими видами сельскохозяйственных продуктов. Полное запрещение всякой торговой деятельности и упразднение свободного рынка на всем пространстве России последовало лишь 21 ноября 1918 г. в декрете СНК «Об организации снабжения населения всеми продуктами и предметами личного потребления и домашнего хозяйства, в целях замены частного торгового аппарата» и дополнявшем его приказе Высшего Совета Народного Хозяйства (ВСНХ) от 26 ноября 1918 г. «О государственной монополии на торговлю некоторыми продуктами и предметами». Вводилась карточная система снабжения населения продовольственными и промышленными товарами. С 28 июня 1918 г. началась постепенная национализация промышленности страны, а также всех торговых предприятий. Примечательно, что государство провозгласило себя главным распределителем товаров и услуг, еще только делаясь главным производителем.

Уничтожив декретом товарно-рыночный оборот, власть в городах принялась за организацию распределения. Прежде всего надо было отнять склады товаров у захвативших их организаций. С этим успешно справились чрезвычайные члены комиссии. Но сами чрезвычайные комиссии долго и упорно отказывались довести до конца возложенную на них задачу и передать товары распределяющим органам. В этом отношении очень характерен приказ Всероссийской чрезвычайной комиссии «О разгрузке складов, конфискованных у буржуазии». Он гласил: «До настоящего времени многие комиссии имеют большие склады с разного рода товарами и деньгами. Эти склады зачастую находятся в небрежном состоянии и частичной отчетности. По получении настоящего приказа предписываем немедленно разгрузиться от всех товаром и денег, первые сдав все по актам соответствующим распределительным органам, вторые – в казначейство... Этот приказ отдать по всем уездным Чрезвычайным комиссиям, разъяс-

нив, что Чрезвычайные комиссии есть органы борьбы, а не распределения, для чего имеются продовольственные аппараты, муниципалитеты, Советы народного хозяйства».

Из завязавшейся борьбы за наследие частной торговли победителем вышел Народный Комиссариат продовольствия, очень скоро объединивший в своих руках все функции распределения и снабжения. Высший Совет Народного Хозяйства при своих попытках принять участие в распределении товаров управляемой им промышленности каждый раз должен был отступать перед угрозой Народного Комиссариата продовольствия не дать фабрикам сырья, а рабочим хлеба. С Чрезвычайными комиссиями Комиссариат продовольствия очень скоро поладил и широко пользовался их могущественной поддержкой.

В городах, с их многочисленными потребностями, замена рынка и торговли «плановым распределением» была во много раз сложнее, чем в деревне, но именно города причиняли Народному комиссариату продовольствия значительно меньше хлопот. Достигнуто это было чрезвычайным упрощением задач снабжения. В деревне приходилось брать, городу нужно было давать, а здесь Народный Комиссариат продовольствия владел положением. Он широко использовал его для облегчения взятых на себя неразрешимых задач: объекты снабжения были сужены до пределов, необходимых для удержания политической власти коммунистической партией. Кормить и одевать надо было солдат, отряды чрезвычайных комиссий, ответственный аппарат партии и высшую советскую администрацию. Обрекались на смерть не только те массы городского населения, которым не было места в новом социальном «табели о рангах», но и особо привилегированный рабочий класс, т.к. снабжался в размерах абсолютно недостаточных для поддержания физического состояния.

Острейший продовольственный и товарный кризис, а также огосударствление экономики привели к созданию глубоко дифференцированной карточной системы. В декабре 1918 г. действовали карточки четырех категорий населения. К первой относились лица, занятые тяжелым физическим тру-

дом. Вторую составляли лица, занятые легким трудом. Третья категория объединяла всех лиц, занятых умственным трудом. К четвертой категории причислялись все нетрудовые элементы. Но из-за недостатка продуктов даже самые обеспеченные получали лишь четверть предусмотренного рациона. Получая полфунта хлеба в день, фунт сахара в месяц, полфунта жиров и четыре фунта селедки – такова норма петроградского рабочего «горячего цеха». Иждивенцы, интеллигенты и «бывшие» снабжались продуктами в последнюю очередь, а часто и вовсе ничего не получали. Помимо того, это система обеспечения продовольствия была не совсем справедливой, она к тому же была чрезвычайно запутанной. В Петрограде существовало, по меньшей мере, *33 вида карточек* со сроком действия не более месяца!

Армия занимала особое положение в системе военного коммунизма. Для красноармейцев, их семей постановлением Всероссийского Совета Рабоче-крестьянской Обороны от 20 августа 1919 г. введены карточки «Красной Звезды». По ним семьи красных воинов получали ежемесячные пособия деньгами и продовольственный паек от Комиссариата социального обеспечения, в который входили хлеб, сахар и соль (особый паек для военнослужащих состоял из $7^1/_2$ фунта хлеба, 7 ½ фунта мяса или рыбы и $^1/_4$ фунта сахара в месяц). В Петрограде их выдача началась 6 октября. Буквы «А», «Б», «В» означали различные категории потребителей, буквы «У», «Я», «Д» и «Ш» означали т.н. «ударные», ясельные, детские, школьные соответственно. В 1920 г. карточки «Красной Звезды» печатали в Москве по единому образцу и действовали в 22 губерниях. Такой же паек полагался медперсоналу, работавшему в районах эпидемий.

В начале марта 1919 г. стал вводиться так называемый «бронированный трудовой паек»; рабочим особо важных (военных) предприятий выдавалась установленная норма хлеба. За перевыполнение плана полагающаяся премия так же могла выдаваться как натурой (до 100% получаемого пайка), так и в денежной форме (до 300% к размеру заработной платы).

По свидетельству председателя Комиссариата продовольс-

твенного снабжения Северной области А.Е.Бадаева вопрос о введении бронированного трудового пайка был поставлен еще в январе 1919 г. К марту были закончены все технические приготовления: составлены списки рабочих, занятых на особо важных производствах, выработаны инструкции, определен порядок оформления трудовых книжек. 8 марта в Петрограде было объявлено о введении трудового пайка. Больше ста тысяч человек забронировали за собой право получать один фунт хлеба.

Подобная мера распространилась для всех рабочих и служащих на транспорте. Советское правительство ввело трудовой паек и натуральное премирование рабочих за перевыполнение норм выработки и сверхурочные работы. «Наличный хлебный паек, указывал Ленин, – уменьшить для неработающих по транспорту; увеличить для работающих». 2 февраля Совет Обороны установил повышенный продовольственный паек железнодорожникам, занятым сверхурочно на ремонте паровозов и вагонов. Постановление от 7 мая предписывало бронирование продовольствия для железнодорожников и водников: 25 фунтов муки на работника и 18 фунтов муки на члена семьи[12].

Все трудовое население в период военного коммунизма, как указано выше, претерпело деление на группы. Иерархия их снабжения со временем претерпевала изменения. Она началась с приблизительного деления на работавших в особо тяжелых условиях и на занятых легким физическим трудом. Но со временем критерии стали более четкими – лучшие пайки получили рабочие наиболее важных промышленных предприятий (классовый паек), рабочие топливодобывающей промышленности (особый паек), а также железнодорожники и водники (дополнительный паек). Дополнительные карточки рабочим выдавались в Москве и Петрограде.

В 1919 г. в ряде районов Украины уже существовала карточная система. Наркомпрод Украины планировал ввести единую общегосударственную систему к 1 августа 1919 г.

23 декабря 1919 г. Совнарком, по настоянию В.И.Ленина, принял декрет о мерах для поддержания ученых Советской

республики. В декрете указывалось на необходимость введения специального усиленного пайка для научных работников.

Для проведения в жизнь декрета Совнаркома от 23 декабря 1919 г. исполком Петроградского Совета учредил Комиссию по улучшению была ученых (ПетроКУБУ) под председательством А.М.Горького. В комиссию вошли академики С.Ф.Ольденбург, А.Е.Ферсман и другие видные ученые.

15 января 1920 г. петроградская печать сообщила, что Комиссия по улучшению быта ученых составила список на 1800 человек, которые будут получать усиленный продовольственный паек.

За годы работы комиссии было получено для нужд ученых 1100 пар сапог, 1000 костюмов, 500 пальто, 100 тысяч аршин полотняной и бумажной ткани, 4000 аршин трикотажных изделий. По тем временам это цифры немалые.

С разрешения правительства комиссия закупала в Сибири, Туркестане и в Украине ненормированные продукты – яблоки, творог, капусту, патоку, конину, которые выдавались научным сотрудникам, преподавателям высших учебных заведений, техническому персоналу и служащим Дома ученых и ПетроКУБУ.

Неудобство контроля разнообразных карточных систем вынудило 30 апреля 1920 г. Совет Народных Комиссаров принять декрет «О введении трудового продовольственного пайка», согласно которому устанавливалось единообразие распределения продуктов питания среди трудового несельскохозяйственного населения[13]. Все население было разделено на трудовое и нетрудовое. Во вторую категорию попали «лица мужского и женского пола и их семьи, живущие доходами с капиталов, домов и предприятий или эксплуатацией наемного труда, а также лица свободных профессий, не состоящие на общественной службе».

Частные предприниматели в период военного коммунизма формально получали карточки, но составляли последнюю категорию, с наименьшими нормами; продукты выдавались им «в пределах возможностей» – после удовлетворения потребностей «трудового населения». В условиях острого недостатка продуктов это означало зачастую отсутствие снабжения.

В конце 1920 г. был принят еще ряд декретов о бесплатном предоставлении населению продовольствия, предметов личного потребления и коммунальных услуг. Если раньше продовольственные и промышленные товары оплачивались по твердым ценам, то теперь стали выдаваться бесплатно. 6 ноября 1920 г. рабочие и служащие предприятий и учреждений были объединены в одну группу потребителей, норма снабжения их хлебом была повышена до 400 г в день.

По сравнению с довоенным уровнем страна стала вдвое беднее хлебом. К тому же немало губерний Европейской России в 1920 г. постиг неурожай. Продовольственный паек в Москве для рабочих, занятых на самой тяжелой работе, составлял в месяц 17 фунтов хлеба с примесями, полфунта мяса или рыбы, три четверти фунта сахара, менее фунта соли и одну коробку спичек. 21 февраля 1920 г. в телеграмме В.И.Ленину и А.Д.Цюрупе сообщалось, что с 1 февраля в Киеве рабочим через фабрично-заводские комитеты выдается более 40 тыс. пайков, в частности по $^3/_4$ фунта хлеба в день, по фунту сахара в неделю. Работает 10 столовых[14].

С 1 января 1921 г. было введено бесплатное снабжение трудящихся продовольствием и промышленными товарами, а также пользование квартирами и транспортом.

Газета «Труд» писала в феврале 1921 года: «В теперешней жизни паек занимает чуть ли не первое место. Все чаще идут работать в то или иное учреждение, на тот или иной завод по пайковым соображениям. Почти все, прежде чем куда-нибудь поступить, ставят перед собой вопрос: «Что там дают?»[15].

Централизация хозяйственной жизни выражалась и в том, что регулирование рынка изделий промышленности, в особенности тяжелой, изымалось из ведения Наркомторга и передавалось Госплану, ВСНХ, Наркомзему и другим наркоматам. Полностью исключалось из ведения Наркомторга «регулирование внутрипромышленного оборота и между государственными организациями, за исключением части промтоваров, идущих на широкий рынок, а также отраслей пищевкусовой промышленности». Это означало переход к центра-

лизованному распределению средств производства и той части предметов потребления, которая обращалась внутри государственного сектора.

Крестьянам было разрешено свободно продавать на рынке ненормируемые продукты (овощи, фрукты и др.) и ремесленные изделия. Наряду с общим крестьянским рынком получил развитие «вольный» рынок (так называемый «черный» рынок»), где продавались спрятанные от продразверстки хлеб и другие товары, на распределение которых государство установило монополию. В связи с обесцениванием бумажного рубля население стремилось не задерживать на руках денежные знаки, а обращать их на рынке в реальные ценности. Обусловленный этим обстоятельством рост скорости обращения денег вызвал еще больше их обесценивание, что в свою очередь усиливало стремление населения приобрести на рынке какие-либо товары и избавиться от потерь, вызванных падением покупательной способности бумажного рубля.

Чтобы не нести от этого убытки, население стало торговать на рынке без использования денег: одни товары непосредственно обменивались на другие. Так, пара сапог менялась на 30 фунтов крупы или 1 пуд ржаной муки, или на три фунта махорки. Некоторые особо дефицитные товары – хлеб, соль, керосин, спички, ситец – стихийно функционировали в качестве эквивалентов при купле-продаже других предметов, т.е. стали частично выполнять денежные функции. Нередко и сами талоны выполняли функции денег в регионе[16].

Серьезно стоял вопрос о ликвидации денежной системы вообще. Еще в марте 1919 г. на VIII съезде РКП (б) прозвучали такие слова: «Опираясь на национализацию банков, РКП стремится к проведению ряда мер, расширяющих область безденежного расчета и подготавливающих уничтожение денег в народном банке; введение бюджетных книжек, замена денег чеками, краткосрочными билетами на право получения продуктов и т.п.»[17]. В мае 1919 г. на I Всероссийском съезде по внеклассному образованию В.И.Ленин говорил: «...Чтобы их (деньги) уничтожить, нужно наладить организацию распределения продуктов для сотен миллионов людей, – дело долгих лет»[18]. Выдвигались различные проекты замены денег «именными трудовыми билетами с определенным количеством купонов», «расчетными книжками», чеками т.п. Некоторые из них даже прошли со временем апробацию.

В сентябре 1922 г. V съезд профсоюзов принял решение о начислении заработной платы в твердых единицах – товарных рублях. Тарифная ставка устанавливалась в зависимости от изменения цен на основные продукты питания, включенные в так называемый бюджетный набор Госплана. Товарный рубль был десятой частью стоимости набора.

В июле-сентябре 1924 г. большинство провинциальных корреспондентов сообщали о недостатке основных товаров крестьянского потребления: ситца, керосина, соли, сахара, табака и махорки[19]. Показательны в этом плане были итоги работы Нижегородской ярмарки в 1924 г., где товары широкого потребления пришлось не продавать, а распределять между покупателями.

В конце 20-х – начале 30-х гг. в связи с отставанием производства предметов потребления от быстрорастущего покупательского спроса населения, диспропорция между количеством обращающихся денег и массой товаров, реализуемых населению, приобрела особо угрожающий характер. Острая нехватка товаров в государственной рыночной торговой сети, рост рыночных цен, прежде всего на продукты питания, ухудшили материальное положение трудящихся.

После окончания гражданской войны стабилизировалась политическая ситуация в стране, заработали предприятия. Экономические и политические реформы позволили внедрить хозрасчет. На рынках стали появляться и постепенно дешеветь продукты питания. Необходимость в талонно-карточной системе отпала.

Организация снабжения времен гражданской войны была далеко до крайнего прагматизма централизованного снабжения периода первой пятилетки, когда даже дети делились на группы в зависимости от индустриальной важности города, где они жили, а студенты – на группы в зависимости от отраслевой принадлежности вуза, где они обучались.

В иерархии государственного снабжения периода военного коммунизма по сравнению с карточной системой первой половины 1930-х гг. были ярче выражены принципы социальной справедливости. Кормящие матери и беременные женщины должны были получать паек наравне с работавшими в наиболее тяжелых условиях: детям до 14 лет полагался паек рабочих тяжелого физического труда; подросткам, учащимся, безработным и пенсионерам – паек рабочих, занятых легким физическим трудом.

Талоны 1931-1936 гг. В 1927 г. опять возникла напряженная ситуация с товарами народного потребления, что вызывало необходимость введения нормированного распределения хлеба, а затем и остальных продовольственных и промышленных товаров. В начале 1928 г. карточная система была введена в Москве, Одессе, несколько позже в Киеве, Днепропетровске, Ленинграде.

В январе 1931 г. по решению Политбюро ЦК ВКП (б) Наркомат снабжения СССР ввел всесоюзную карточную систему распределения основных продуктов питания и непродовольственных товаров. Процесс оформления нормированного снабжения, развивавшийся в стране с 1927 г. (по мере развала внутреннего рынка), завершился.

Стержнем карточной системы являлся, как уже упоминалось, крайний индустриальный прагматизм – порождение форсированного промышленного развития и острого товарного дефицита. Провозглашалось, что ее цель – защита доходов трудящихся от инфляции. На самом деле революционный лозунг «Кто не работает, тот не ест» – получил индустриальный подтекст: «Кто не работает на индустриализацию, тот не ест». Карточки выдавались только тем, кто трудился в государственном секторе экономики (промышленные предприятия, государственные, военные организации и учреждения, совхозы), а также их иждивенцам. Вне государственной системы снабжения оказались крестьяне и лица, лишенные политических прав, вместе составлявшие более 80% населения страны.

Снабжение тех, кто получил карточки, осуществлялось с учетом сложной иерархии групп и подгрупп населения и зависело от территориальной, а также функциональной близости человека к индустриальному производству. По замыслу творцов системы распределения, в условиях полуголодного существования карточки должны были выполнять роль кнута и пряника, работая на индустриализацию страны.

Политбюро или, по его поручению, центральные государственные органы оценивали индустриальную полезность людей и в зависимости от этого определяли условия их жизни – зарплату, нормы снабжения, ассортимент получаемых товаров, цены на них, даже магазины, где их можно было купить, и столовые, где можно было поесть.

«Где вы живете? На каком предприятии работаете?» – эти вопросы следовало задать рабочему или служащему, чтобы составить представление об условиях их жизни.

В первые же месяцы 1931 г. на карточную систему перешли все города страны. Если во время гражданской войны хлебный паек исчислялся часто «восьмушками» (1/8 фунта = 50 г), в начале тридцатых годов рабочие тяжелого физического труда получали в день по 1 кг хлеба, остальные рабочие – по 800 г, прочее население – по 400 г, кроме хлеба, который отпускался в столовых[20].

С начала 1931 г. в стране существовали четыре списка снабжения (особый, первый, второй и третий). Их называли «списками городов», но по сути это были группы промышленных объектов, так как предприятия одного города могли быть отнесены к разным спискам снабжения.

Преимущества в снабжении имели особый и первый списки, куда вошли ведущие индустриальные предприятия Москвы, Ленинграда, Киева, Баку, Донбасса, Караганды, Восточной Сибири, Дальнего Востока, Урала. Жители этих промышленных центров должны были получать из фондов централизованного снабжения хлеб, муку, крупу, мясо, рыбу, масло, сахар, чай, яйца в первую очередь и по более высоким нормам. Потребители особого и первого списков составляли только 40 % в числе снабжаемых, но получали львиную долю государственного снабжения – 70-80 % поступавших в торговлю фондов.

Во второй и третий списки снабжения попали малые и неиндустриальные города, предприятия стеклофарфоровой, спичечной, писчебумажной промышленности, коммунального хозяйства, хлебные заводы, мелкие предприятия текстильной промышленности, артели, типографии и т.п. Они должны были получать из центральных фондов только хлеб, сахар, крупу и чай, к тому же по более низким нормам, чем жители городов особого и первого списков. Остальные продукты следовало брать из местных ресурсов.

Иерархия государственного снабжения не ограничивалась делением городов и предприятий на группы по степени индустриальной важности. Внутри каждого из четырех списков существовали разные стандарты снабжения, которые зависели от производственного статуса людей.

Высшую категорию в каждом из списков представляли нормы индустриальных рабочих (группа «А»). К этой группе относились рабочие, занятые на подземных работах и горячих цехах (криворожские шахтеры получали по 900 г хлеба), фабрично-заводских предприятий и транспорта. Нормы прочих рабочих (группа «Б») и лиц физического труда, не занятых на фабрично-заводском производстве, представляли вторую категорию снабжения.

По нормам группы «Б» должны были снабжаться также кооперированные кустари, рабочие в учреждениях здравоохранения и торговли, персональные, т.е. имевшие заслуги перед государством, пенсионеры, старые большевики и бывшие политкаторжане на пенсии.

Третью, низшую категорию снабжения, в каждом из списков представляли нормы служащих. Эти нормы распространялись также на членов семей рабочих и служащих, на некооперированных кустарей, ремесленников, обычных пенсионеров, инвалидов и безработных.

Дети составляли отдельную группу снабжения. Возрастной ценз – 14 лет – ограничивал детскую группу только теми, кто был рожден после 1917 г.

Сельские рабочие и служащие, которых представляли главным образом работники совхозов, находились в худших условиях по сравнению с городскими. Большинство сельских рабочих было отнесено к третьему списку снабжения. Внутри одного совхоза рабочие снабжались лучше, чем служащие, но работники разных совхозов имели свои нормы. Различия в снабжении совхозов определялись их хозяйственной значимостью. Зерновые и хлопковые совхозы имели преимущества перед остальными.

Таким образом, в системе государственного снабжения рабочие и служащие не представляли монолитных социальных групп. Положение рабочих и служащих в крупных индустриальных центрах было лучше положения их собратьев в малых, неиндустриальных городах и в сельской местности. Даже дети, с точки зрения творцов карточной системы, были не просто дети. Они имели свою иерархию, которая повторяла неравенство снабжения родителей. В индустриальных центрах дети могли рассчитывать на более богатый ассортимент продуктов. В малых и неиндустриальных городах дети не получали из центральных фондов ни мяса, ни рыбы, ни масла, ни яиц.

В сельской местности была установлена система «отоваривания» сельхоззаготовок промышленными товарами по твердым государственным ценам. Однако, если в целом городское население имело в начале 30-х годов гарантированный минимум продовольственного обеспечения, то в сельской местности, в силу перегибов в проведении хлебозаготовок, в ряде зерновых районов были отдельные случаи голода, а зимой 1932/33 г. разразился массовый голод, унесший в Украине до 7 млн. жизней.

Интересным здесь будет воспоминание Н.С.Хрущева: «При распределении карточек с талонами на продукты и товары было много жульничества. Ведь всегда так: раз карточки, значит, недостаток, а недостаток толкает людей, особенно неустойчивых, на обход законов. При таких условиях воры просто плодятся. Каганович сказал мне: «Вы приготовьтесь к докладу на Политбюро насчет борьбы в Москве за упорядочение карточной системы. Надо лишить карточек тех людей, которые добыли их незаконно, воровским способом». Кар-

точки были разные – для работающих и для неработающих. Для работающих – тоже разные, и это тоже один из рычагов, который двигал людей на всяческие ухищрения и даже злоупотребления. Мы провели тогда большую работу со всеми организациями, включая профсоюзы, милицию и чекистов. Сотни тысяч карточек просто сэкономили или отобрали, лишив их тех людей, которые были недостойны. Ведь тогда шла острая борьба за хлеб, за продукты питания, за выполнение первой пятилетки. Надо было обеспечить в первую очередь питанием тех, кто сам способствовал успеху пятилетки»[21].

К концу 1934 г. благодаря успехам в области социалистической промышленности и сельского хозяйства, а также вследствие перестройки внешней торговли Советское государство сосредоточило в своих руках такие товарные фонды, которые позволяли начать отмену карточной системы. В частности, в централизованном распоряжении было около 1,5 миллиарда пудов хлеба – наибольшее количество с 1916 г.

По решению ноябрьского пленума ЦК ВКП (б) (1934 г.) наступил новый этап в развитии торговли. С 1 января 1935 г. была введена свободная продажа хлеба, муки и круп (правда произошло значительное повышение розничных цен на хлебные изделия). С 1 октября 1935 г. – мясных и рыбных продуктов, сахара, жиров, картофеля и остальных продуктов. 1 января 1936 г. были отменены карточки на промышленные товары. Вместо двойных цен (нормированных и коммерческих) устанавливались единые розничные цены на продукты применительно к нескольким территориальным поясам.

Талоны настолько вошли в обиход страны и получили огромное распространение, что порой их использование ни у кого не вызывало удивления: талон – название денежных знаков, выпускаемых некоторыми мелкими предприятиями; талон на прием к врачу; талоны, выдаваемые в сферах бытового обслуживания. В конце 20-х гг. в некоторых организациях существовали талоны на получение лотерейных билетов[22], некоторые из них сами использовались как лотереи[23]. В большинстве использования талоны все равно выполняли функции распределения товаров. В 1934-1935 гг. Советская Филателистическая Ассоциация распространяла среди коллекционеров талонные книжки для получения в своей торговой сети коллекционного материала со скидкой[24].

Талоны в годы Второй мировой войны. С началом Второй мировой войны одним из важнейших рычагов планового развития экономики страны стало строгое нормирование снабжения продуктовыми и продовольственными товарами населения. В соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 18 июля 1941 г. на большей части территории СССР до конца 1941 г. был осуществлен переход к карточной системе снабжения. При этом правительство сохранило твердые цены на продукты нормированного обеспечения населения. Впервые карточки появились в июле 1941 г. в Сталинграде, Кустанае и некоторых других городах.

В зависимости от групп населения карточки в городах и районах делились на три-четыре категории. С мая-июня 1942 г. население было поделено на группы: рабочие и инженерно-технические работники, служащие, иждивенцы, дети. Были исключения. Так, в Свердловской области рабочие объединились с ИТР, а в Ивановской иждивенцы, школьники и дети были объединены в одной детской группе. Для каждой из них устанавливались свои нормы продуктов и промышленных товаров на месяц, что не гарантировало полное отоваривание всех талонов карточки.

Кроме обычных норм, существовали еще и повышенные нормы для литейщиков, рабочих, занятых на подземных работах и на других видах тяжелых работ.

Дополнительными карточками также пользовались передовые рабочие, занятые в основном на производстве. Кроме этого, им могли предоставляться разовые талоны на питание, преимущественное право на получение одежды, обуви и других товаров по ордерам. Особую группу составляли члены семей военнослужащих. Они получали продовольствие по карточкам через специальную торговую организацию «Красная Звезда», ведущую свое начало с 1919 г.

Норма условно отражала затраты энергии лицам различных категорий. Так, солдаты получали 800 г хлеба в день,

это больше чем рабочие, третья категория ежедневно получала в Москве 500 г хлеба, в Узбекистане – 400 г. На иждивенческую карточку в Куйбышеве (Самара) на месяц полагалось 500 г мяса или рыбы, в Свердловске эта норма составляла 2200, а в Москве 600 г мяса и 500 г рыбы.

Норма ленинградских рабочих на месяц – 970 г любого масла и 1200 г круп и макаронных изделий, для служащих 600 г и того и другого, а для иждивенцев 340 г масла; тогда как, рабочие и ИТР Нижнего Тагила в это же время получали 600 г жиров и 1500 г круп и макаронных изделий[25].

К концу 1941 г. по карточкам продавалось около половины государственного фонда хлеба.

Численность населения, находившегося на государственном снабжении по карточкам, с каждым военным годом возрастала. В 1942 г. в городах страны хлебные карточки получили около 40 млн. человек, из них: 15,2 млн. рабочих, 2,8 млн. служащих, 9,9 млн. иждивенцев и 10,3 млн. детей. По другим видам продовольственных товаров на карточном снабжении находилось 15,3 млн. человек[26]. До конца войны карточная система снабжения основными продовольственными и промышленными товарами охватила 80,6 млн. человек[27]. Это свидетельствовало о победах Красной Армии и освобождении Украины и Белоруссии от немецких захватчиков, как источников продовольственных ресурсов.

Во время немецко-румынской оккупации Одессы создалось сложное положение с хлебом. Патриотически настроенных жителей Одессы оккупанты хлебом кормить тоже не хотели. Через некоторое время по поручению Одесского муниципалитета Дирекцией снабжения были выпущены «Талоны на получение хлеба по карточке из хлебной лавки муниципалитета». Талоны имели ценовой пфенинговый номинал, были прикреплены к лавкам муниципалитета и выдавались работникам города. Не трудно догадаться, что через некоторое время они стали выполнять функции денег.

Одессу еще раз можно вспомнить. В августе 1941 г. в блокадном городе сложилось тяжелое положение с водой (17 августа насосная станция «Днестр» была захвачена врагом).

В начале сентября горисполкомом введены карточки на воду с нормой полведра воды в день на человека.

Переломный год в войне не сказался на сельском хозяйстве – все силы государства были направлены главным образом на усиление технической мощи. Это отразилось и на нормах распределения товаров.

В 1943 г. служащие в Москве получали по 500 г хлеба в день, а жители Сталинградской области по 300 г. Для служащих в Свердловске ежемесячная норма на мясо и рыбу составляла 1200 г, на жиры – 300 г, на иждивенцев 400 и 300 г соответственно.

Талоны военных лет, попавшие в руки коллекционеров, вызывают чувства сострадания, т.к. практически являются талонами умерших людей, дошедшие до нас либо по причине смерти владельца, либо утере им талона, что также вело к смерти.

В год Победы в Свердловской и Московской областях иждивенцам в месяц полагалось 500 г мяса, 200 г жиров, 600 г крупы и 200 г сахара.

Помимо карточек на продовольственные товары существовали карточки на промышленные – керосин, уголь, спички, мыло, и даже на приданное для новорожденных.

В первые годы четвертой пятилетки предполагалось перейти от нормированного снабжения населения по карточкам к развернутой советской торговле. Но постигшее страну стихийное бедствие – засуха 1946 г. – вынудило отложить на год отмену карточной системы.

Интересно сравнить нормы отпуска продуктов в октябре 1947 г. в Крыму по рабочей карточке и в Москве по карточке «ЛитБ».

В Крыму 500 г хлеба на день, карточку можно было или приходилось отоваривать два раза в день на 300 г и 200 г, месячная норма сахара – 500 г; мясо-рыбопродуктов – 2200 г. Жиров – 600 г, крупы – 1500 г.

В Москве – 750 г хлеба в день; месячная норма сахара – 600 г. Мясопродуктов – 5000, жиров – 600 г, картофеля 5000 г, овощей – 2000 г, яиц – 10 шт., сухофруктов – 500 г.

По норме отпуска продуктов хорошо заметно привилегированное положение москвичей по сравнению с периферией.

Талоны послевоенного времени. 14 декабря 1947 г. Совет Министров СССР и ЦК ВКП (б) приняли постановление «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары», в котором было выделено следующее: «Денежная реформа 1947 г. призвана ликвидировать последствия второй мировой войны в области денежного обращения, восстановить полноценный советский рубль и облегчить переход к торговле по единым ценам без карточек». Реформой полностью упразднялась карточная система распределения промышленных товаров и продуктов питания. Заработная плата, оплата трудоднями, пенсии и стипендии сохранились в прежних размерах.

Необходимость послевоенной денежной реформы объяснялась также тем, что за годы войны некоторые группы населения получили значительные дополнительные доходы от продажи сельскохозяйственной продукции на колхозном рынке по высоким ценам. Большие накопления сделали спекулятивные элементы городского населения, пользуясь обстановкой товарного дефицита и продавая товары по вздутым рыночным ценам. В этих условиях без проведения реформы было опасно отменять карточную систему снабжения и вводить свободную государственную продажу товаров в розничной сети[28].

В ситуации денежной нестабильности не всегда в точности соблюдались государственные распоряжения. Так, известны талоны Наркомрыбпрома и Минрыбпрома 1945-1956 гг., имеющие как натуральный, так и товарный эквивалент, которые вследствие постановлений 1930 г. «О запрещении обращения денежных суррогатов» и 1947 г. «О прекращении обращения талонов на всей территории СССР» не имели права свободного обращения.

Осенью 1963 г. разразился особый кризис. В десятилетие правления Н.С.Хрущева в магазинах исчез весь хлеб. Возможно, только в Москве еще был настоящий хлеб из пшеницы или ржи. В остальных районах он был наполовину из гороховой или кукурузной муки. Из-за неправильной технологии обработки произошло резкое падение сбора зерна на целине. Бури снесли верхний плодородный слой земли вместе с посеянным зерном. Целина ничего не дала. Неурожайным был этот год и в других районах. Что касается нечерноземных районов, то после освоения целины там зерновое хозяйство, за редким исключением, было вообще заброшено.

В связи с экономическим кризисом ставился вопрос о введении талонов. Фактически талоны существовали в неявной форме. Это были рецепты врача на диетпитание; предварительные заказы в спецраспределители для «ответственных» работников, запись в спецмагазине на получение продуктов, в том числе белого хлеба.

Чтобы справиться с дефицитом хлеба, пришлось срочно закупать зерно за границей, используя золотой запас страны. В период правления Л.И.Брежнева массовые закупки пищевого и фуражного зерна стали обычным явлением. Складывается ситуация, когда вместо восстановления сельского хозяйства и поощрения за высокие урожаи и достижения награждали орденами и медалями, а также давали право продажи полученных излишков на свободном рынке. Правительство и партийное руководство вообще упразднило колхозные рынки. Все помнят кинофильм «Кубанские казаки»! Каждый колхоз торгует своими товарами – от арбузов до хомутов. Теперь стало модно судачить, что все это ложь, все неправда, не было ярмарок, только реклама. Керчь 1965 г. Рынок. Магазин колхоза имени Войкова, киоск колхоза имени адмирала Нахимова и т.д. Население знало, что в колхозе имени Войкова толковый председатель, хорошо налажено производство, выполняется план по вылову рыбы и всегда можно купить продукты по более низким ценам. В колхозе имени адмирала Нахимова председатель находится в правлении с 8.00 до 17.00, т.к. живет в 40 км от места работы. Цены там значительно выше – колхоз большинство суток неуправляем.

1970 год. Во всех городах колхозные магазины исчезли, как исчез и стимул для перевыполнения планов. Отсюда началась нехватка продуктов и продовольствия. Здесь кроется причина

широкого распространения талонов, которые уже в годы перестройки захлестнули страну. Какой-либо новый товар, поступавший в регион, порождал талоны «на себя» и после этого распределялся на руки населению (что-то похожее было в Татарии 1970-1985 гг.), но все же талоны появлялись эпизодически и были скорее исключением, чем правилом. Да и ожидаемый эффект от введения талонов не всегда оправдывался.

В Астрахани в 1973 г., в еще достаточно благополучном, сложилось тяжелое положение со сливочным маслом. Недавно было и вдруг исчезло. По принципу, чтобы всем поровну, ввели талоны. Через 3 месяца на партийно-хозяйственном активе были подведены итоги эксперимента. Оказалось, что ежемесячно масла по талонам продавалось на 30 % больше, чем при свободной продаже. Заплесневелые пакеты с маслом можно было видеть в мусорных ящиках. Сработало известное человеческое качество – недоверие, если не выкуплю я, то его купит другой. Талон, как средство принуждения требовал своего отоваривания.

Говоря о талонной системе, можно упомянуть о талонах, существовавших в огромных количествах на пространстве всего Советского Союза. С первых минут появления человека на свет и до последнего вздоха за ним следовали номерки да талоны. Номерок – бирочка на ручку при рождении и талоны на руки родственникам на право захоронения.

А в промежутке: номер на ладони в очереди, талоны на анализы; идентификационный номер и талон на право покупки чего-либо.

Сколько же этих талонов было? Талоны на бензин и ГСМ; талон на свалку мусора; талоны на завтрак, обед и ужин для летного состава военных аэродромов; талоны на питание в заводских столовых; талоны на питание в профилакториях и пансионатах, талоны на питание спортсменов; талоны на спецпитание и молоко, согласно требованиям техники безопасности; талоны на бесплатный проезд на самолете, железной дороге, на речном транспорте, в междугороднем автобусе один-два раза в год туда и обратно для льготников; талоны для пенсионеров и инвалидов для бесплатного проезда в при-

городном и местном транспорте; талоны к орденским книжкам и т.д. Это лишь малая толика разных видов талонов, сопутствующих человеку в мирное время, требующая дополнительного изучения и осмысления.

К подобным талонам мы привыкли и принимаем их как что-то само собой разумеющееся. Так, хлеб можно взять в счет заработной платы по талонам или по записи в заводскую личную карточку; молоко за вредные условия труда выпить по утвержденному списку, а можно по талончику, выданному на руки, – все зависит от организации выдачи молока.

Талоны периода перестройки. А 1983 г. ЦК КПСС и Совет Министров СССР приняли постановление «О дополнительных мерах по расширению прав производственных объединений (предприятий) промышленности в планировании и хозяйственной деятельности и по усилению их ответственности за результаты работы».

В целях разработки этих мер, их всесторонней обоснованности и практической проверки действительности в дальнейшем совершенствовании и укреплении централизованного управления экономикой в сочетании с развитием демократических начал в руководстве народным хозяйством, повышением роли трудовых коллективов в управлении производством, широким внедрением хозяйственного расчета, с 1 января 1984 г. в промышленности начал осуществляться крупномасштабный экономический эксперимент по расширению прав производственных объединений (предприятий) в планировании и хозяйственной деятельности и по усилению их ответственности за результат работы. Экономический эксперимент начал проводиться в Министерстве тяжелого и транспортного машиностроения, Министерстве электротехнической промышленности, Министерстве пищевой промышленности Украинской ССР, Министерстве легкой промышленности Белорусской ССР и Министерстве местной промышленности Литовской ССР. В том же году было принято решение о расширении границ проведения эксперимента[29].

Похоже, страна не была подготовлена к этому «эксперименту», а также к последующим экономическим и политичес-

ким. В результате это привело к спаду производства во всех отраслях хозяйства. Оказались пустыми прилавки в магазинах, появилось недоверие к денежным знакам, наличие нищих и богатых, недовольство к управлению снабжением. Тогда же, наверное, тоже в виде «эксперимента», стали появляться талоны. Начало разрастания талонов в промышленных центрах можно отнести к 1987-1988 гг. Пытаясь сгладить тяжелое положение с продовольствием, удержать товары в подшефных районах и заказать соответствующие товары в необходимом количестве у поставщиков, на местах по инициативе местных органов управления стали появляться талоны на продукты. Сахар, масло, синтетические моющие средства – самые первые, а в последствии самые распространенные товары, отовариваемые по карточной системе почти в каждой области.

А с 1989 г. с началом перестройки, сформировавшаяся талонная система уверенно зашагала по просторам бывшего Союза, проникая в самые отдаленные районы, принося одним богатство за счет спекуляции, другим разочарование и унижение. Если в 1915 г. главным распределяемым продуктом был сахар, в 1917 – хлеб и основные продукты питания, то с 1988 г. распределению по талонам подлежало практически все – от соли и спичек до ковров и автомобильных прицепов. К примеру, вот какие товары полагались в карточке потребителя для мужчин города Новоград-Волынский, Житомирской области на 1992-1993 гг.: рубашки – 4 шт., костюм – 2 шт., трусы – 4 шт., носки – 8 пар и т.д. Аналогичная карточка существовала и для женщин. В городе Косов к ней, кроме всего, полагалось по 0,5 бюстгальтера и 0,5 детских трусиков. В городе Азове появился такой вид талонов, как именной докторский рецепт, по которому врачи-педиатры выдавали определенным группам детей право получить 1 кг манной крупы в руки. Попадаются даже талоны на пиво!

Разнообразие в названиях талонов радует глаз коллекционеров. Если в 1915-1918 гг. отмечалось единообразие: карточка на сахар, карточка на промышленные товары, карточка на получение хлеба белого, то в перестроечный период: заказ на сахар, приглашение на покупку сахара, Справка № ___ на покупку школьной формы, визитка покупателя...

Изготавливались талоны, как правило, на дешевой бумаге, о возможности подделки никто не думал. Усложнять талоны, выпускать их с водяными знаками, сложным орнаментом финансово не выгодно. Талон – это всего лишь подтверждение права на покупку предметов первой необходимости. Так как в Уголовном Кодексе не предусмотрены меры наказания за изготовление талонов, то основным средством борьбы с фальшиводелонщиками являлся административный штраф за использование множительной техники не по назначению, до 90-годов множительная техника находилась на строгом учете. Это не осталось не замеченным специалистами бесшумных методов хищения – фальшивомонетчиками. Как показала практика, работники торговли обращали внимание только на типографское исполнение талонов и на наличие (и только) печати на нем, поэтому фальшивые талоны шли на «ура».

Известны талоны, напечатанные в Госзнаке и типографиях, обеспечивающих некоторые или все виды защиты, использующиеся на дензнаках: качественная бумага, водяной знак, микрошрифт, порядковый номер, узорчатая печать, предостережение от подделки в виде надписи «Подделка преследуется по закону». Понятно, качество талонов определяется возможностями фальшивомонетчиков. Так, в Когалыме, в поселке с ограниченными ресурсами и где все знают друг друга, талоны изготавливались на оберточной бумаге. Другое дело Москва, товаро-продуктовые ресурсы безграничны, соответственно талоны изготавливались по технологии денег. В 1921 г. 1-я Крымская советская типография отпечатала по заказу Феодосийского ЕПО продуктовые и столовые карточки, особенность которых – это их печать на односторонних деникинских деньгах. Известно и обратное: в столовой Ленинградского сельскохозяйственного института в 20-х гг. можно было расплатится бонами, изготовленными на обратной стороне хлебной карточки[30]. В 20-х гг. Московская и Петроградская коммуны на своих талонах с обратной стороны печатали стихотворения[31].

Имея за своими плечами богатейший «карточный» опыт страны, многие руководители пришли к талонной системе в своих районах не подготовленными и использовали возможности распределения не самым лучшим образом.

В Москве в середине 1991 г. по поручению Московского Совета на заседание исполкома был рассмотрен вопрос «О мерах по защите потребительского рынка», где основным вопросом было введение талонной системы.

К уже ходившим на то время талонам на табачные изделия и сахар был подготовлен талонный блок с 8 купонами и с отдельным талоном на водку для лиц старше 21 года. Талоны на водку нумерацией прикреплялись к единому талонному блоку. Все они изготовлены на качественной бумаге с водяными знаками и серийным номером. Оплату за бумагу предполагалось возложить на население: блок стоил 20 коп., талон на водку – 10 коп. Объяснялось, что при случае они (талоны) могут стать своеобразными московскими денежными знаками. Если учесть, что в связи с ожидающимся повышением розничных цен вопрос о введении талонов в Москве и Московской области решался достаточно долго, напрашивается вопрос, чего же они хотели на самом деле – своих собственных денег или средства для регулирования спроса в своем регионе. Такое впечатление, что талонизация Москвы вышла спонтанно и необдуманно – в талонном блоке присутствовало три талона на мясо – на каждую декаду месяца; два талона на колбасные изделия – по 15 дней на каждый; по одному талону на животное масло и крупу; резервный талон, на случай появления еще какого-то дефицита (на заседании предлагалось сделать его талоном на молоко). Талонов на водку было выпущено без учета русских нравов – перед восьмым мартом было разрешено отоваривать талоны на три месяца вперед, зато осенью все неотоваренные талоны на водку можно было использовать на приобретение разных «супер-дефицитных» товаров.

Интересны данные социологических исследований, проводившихся различными службами. Так, 18-20 января 1992 г. по заказу русского национального банка независимой социологической службой «Мнение» были опрошены жители г. Москвы. Более половины опрошенных (52 %) высказались за обязательное введение талонов, 17,3 % считали такую меру желательной. И только 7,4 % были категорически против. И еще 16,3 % придерживались этого мнения.

Отоварили все талоны только 59,2 % респондентов, на табачные изделия – 48,6 %, а на водку 44,1 %. Характерно, что у каждого четвертого москвича остались на руках талоны на водку за три и более месяцев. За тот же срок «не отоварены» табачные талоны у 23,8 % и на сахар у 11,5 % респондентов. Примерно такая же процентность получалась у других независимых исследователей в различных точках страны.

И тем не менее, на «закате» талонизации в 1993 г. по данным Госкомстата нормированное снабжение применялось в 24 регионах РСФСР, в 13 городах Азербайджана, в двух городах Грузии. По животным маслам – в 16 регионах РСФСР, в двух областях Казахстана и в республиках Закавказья. По сахару – практически повсеместно, кроме Киргизии, Таджикистана, Туркмении и Сахалинской области. Были введены талоны на продажу чая в Ленинграде, Мурманске, Вологде, Архангельске, Петрозаводске, на синтетические моющие средства и мыло – в 30 регионах РСФСР, в 17 регионах Украины, в четырех областях Белоруссии, а также в Латвийской и ряде мест соседней Литовской ССР.

Проблема регулирования рынка в разных регионах и решалась по-своему, но практически все происходило прямолинейно и односторонне. Продажа продуктов по паспортам ни к чему не привела – продавцы просто не смотрели на паспорт, ни в него. Визитки – более худшее подобие паспорта. Они подделывались проще и в них также не смотрели. О примитивности изготовления обычных талонов сказано выше. Проблема так и осталась нерешенной: кофе на прилавках в магазине был, но не было кефира; были лимоны, но отсутствовал лук. Если в регионе был ложечный завод, то на прилавках магазинов оказалось много ложек. Поскольку не решив экономические задачи, в регионе не возможно было решить и задачу распределения продуктов и товаров в регионе. От-

сюда или все талоны выкупались и нагромождались в кладовках, или были совсем не отоварены.

Менялись формы правления, а талонная система, с небольшими перерывами, не уходила из нашей жизни. Каждый период, как правило, отражает какие-либо события, изменяющие сложившиеся формы государственной жизни:

1914-1924 – Первая мировая и гражданская войны;

1929-1935 – коллективизация и индустриализация страны;

1941-1947 – Вторая мировая война и переход страны на мирную жизнь;

1963-1964 – резкое падение сбора зерна на целине в результате неправильной технологии обработки земли, внутрипартийная борьба за власть;

1988-1994 – развал СССР, становление новых независимых республик.

Современная экономическая ситуация по-прежнему не позволяет окончательно отбросить карточную систему. По талонному принципу распределяются продукты питания, одежда для малообеспеченных слоев населения. Уже стало нормой получать талоны на бесплатные обеды в различных религиозных конфессиях. Весной ветераны войны и труда в собесе получают талоны на бесплатный проезд до дач. Еще можно получить талоны на стрижку, на баню, на починку обуви...

В качестве размышлений о будущем талонной системе можно прогнозировать ее появление в недалеком будущем. По прогнозам ученых, землян ожидает экологическая катастрофа, вследствии чего уменьшится пищевой запас земли: растения, животные; запасы топлива тоже не беспредельны, а население неукротимо растет. Вот здесь как раз и пригодится нормированное распределение продуктов питания на государственном уровне.

1 Федорив П. Классификация бумажных денежных знаков России // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 8-9. У 2-х частинах. – К.: НАН України. Ін-тут

історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2002. – Частина 1. – С.202-209.

2 Бова А., Лукьянов А., Турчинский Ю. Каталог-справочник отечественных непочтовых марок. Том III //Филателия. – 202. – № 10. – С.23-26.

3 Карамзин Н.М. Предания веков /Сост., вступ. ст. Г.П.Макогоненко; комм. Г.П.Макогоненко, М.В.Иванова, В.В.Лукашова. – М.: Правда, 1988. – 768 с.

4 Руденко В. Талон для тессериста //Уральский следопыт. – 1991. – № 1. – С.78-80.

5 Субтельний Орест. Історія України.

6 Тункель А.В. Металлические боны России и СССР /под ред. Н.И.Степанова. – Донецк: Международное объединение нумизматов. 1992. – 118 с.

7 Кац Л.З., Малышев В.П. Энциклопедия бумажных денежных знаков России. Том.1. Правительственные эмиссии 1769-1995. – Санкт-Петербург: изд-во Н.А.Разумовой, 1998. – 608 с.

8 Рахилин В. Бонистика и борьба с пьянством //Советский коллекционер. – № 26. – С.157-163.

9 Минц И.И. История Великого Октября: В 3 т. Т.1: Свержение самодержавия. – М., 1967. – С.66.

10 Глейзер М. Впереди планеты всей //Всемирный коллекционер. – 1998. – № 1. – С.16.

11 Экономическая история СССР. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1967.

12 Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1976. Т. VIII ; Апрель-май 1920 г. I-XII; 444 с.

13 Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1976. Т. VIII ; Апрель-май 1920 г. I-XII; 444 с.

14 ЦГАВО Украины. – Ф.103. – Оп.4. – Д.408. – Л.489.

15 Мельникова А. Твердые деньги. – М.: Полит. Лит., 1973.

16 Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 гг.). 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Издат. культуролог. центр «Софія» – «Лісбанк», 1995. – 644 с., ил.

17 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2. – М.: Политиздат СССР, 1970.

18 Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.38. – С.319.
19 Первушин С.А. Хозяйственная конъектура: Введение в изучение динамики русского народного хозяйства за полвека. – М., 1925. – 218 с.
20 Чунтулов В.Т. Экономическая история СССР. – М.: Высшая школа, 1969. – 464 с.
21 Хрущев Н.С. Воспоминания. – М.: Логос, 2000. – С.88.
22 Талон лотереи ОСОАВИАХИМА //Северо-Кавказский коллекционер. – 1929. – № 5. – С.18.
23 Талоны к лотерейным билетам //Северо-Кавказский коллекционер. – 1931. – № 4. – С.8.
24 Глейзер М. Талонная книжка Советской Филателистической Ассоциации //Всемирный коллекционер. – 1997. – № 5. – С.42.
25 Рахилин В. Карточки Великой Отечественной войны //Всемирный коллекционер. – 1996. № 4.
26 Кравченко Г.С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1970. – С.391.
27 Экономическая история социалистических стран: учеб. пособие для эконом. вузов и факультетов / Ю.К.Авдаков, В.В.Бородин, Е.Г.Василевский и др.; под ред В.А.Жамина. – 2-е, доп. и перераб. – М.:Экономика, 1985. – С.408.
28 Малышев А.И., Таранков В.И., Смиренный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР /Под ред. В.И.Таранкова. – М.: Ф и С, 1991. – 496 с., с ил.
29 Экономическая история социалистических стран: учеб. пособие для эконом. вузов и факультетов / Ю.К.Авдаков, В.В.Бородин, Е.Г.Василевский и др.; под ред В.А.Жамина. – 2-е, доп. и перераб. – М.:Экономика, 1985. – С.408.
30 Глейзер М. Еще одна ленинградская бона 20-х годов //Петербургский коллекционер. – 2002. – № 2. – С.12.
31 Глейзер М. Впереди планеты всей //Всемирный коллекционер. – 1998. – № 1. – С.16



Денис Тойчкін

ШАБЛІ XVII-XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО: ІСТОРИКО-ЗБРОЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ*

В Державному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ) зберігається колекція шабель, вивчення якої становить значний науковий інтерес для історика-зброєзнавця.

В процесі дослідження проводилися виміри, візуальне обстеження та фотографування експонатів.

Виміри здійснювалися за відомими методиками. Зокрема визначалися: загальна довжина шаблі – відстань від кінця вістря до кінця верхів'я (A); довжина клинка – відстань від вістря до п'яти (B); ширина клинка біля п'яти (C) та біля початку єлмані (D); довжина єлмані (E); кривизна клинка (F) – довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини леза до прямої лінії, що з'єднує кінець клинка з перехрестям[1]; довжина відрізка вищевказаної лінії від вістря до перпендикуляра F, щоб мати чітке уявлення про те, в якій частині клинка вказується кривизна (G); довжина хрестовини (L), загальна довжина руків'я (N), висота перехрестя (R).

Всі виміри наведено у сантиметрах (см). Схема вимірів наведена на Мал.1.

Візуальний огляд передбачав вивчення декору, виявлення написів, клейм, індивідуальних особливостей, а також оцінку стану експонатів.

Класифікація проводилася за конструктивними особливостями верхів'я та клинка.

Загальна кількість досліджених нами екземплярів складає 9 одиниць.

* Автор висловлює подяку за допомогу в роботі директору Дніпропетровського Державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького Капустіній Н.І., науковим співробітникам Безиній Л.В., Подолян Г.В.

Подамо їхні описи та технічні характеристики.

1. Карабеля XVII ст., Туреччина, інв.№ О-248 (за каталогом Поля – №112 – С.162). Сталь, золото, срібло, слонова кістка, аметисти. Кування, карбування, гравірування, виточування, інкрустація. Параметри шаблі: A=97,7; B=84; C=3,7; D=4; E=27,2; F=8,7(5,5); G=33-40; L=11,5; N=8; R=7,8.

Широкий клинок середньої кривизни з великою, загостреною з обох сторін, єлманню. Спинка клинка широка (5 мм).

Зовнішній бік клинка прикрашений таушованим золотом арабським написом. З внутрішнього боку, при п'яті, вигравіруване клеймо. Вздовж клинка розташовано 17 золотих гнізд, в яких знаходилися аметисти.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, з срібла, оздоблена черню. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною, прикрашене карбованим рослинним орнаментом. Кільйони мають кулькоподібні закінчення. Щічки руків'я з слонової кістки, закріплені на хвостовику трьома заклепками.

Піхви відсутні.

Шабля надійшла в музей з колекції О.М.Поля у 1910 р.

2. Карабеля XVII ст., Польща (клинок – Генуя), інв.№ О-262 (за каталогом О.М.Поля – №135 – С.164). Сталь, халцедон. Кування, виточування, гравірування. Параметри шаблі: A=88; B=77; C=3,3; F=7,5(4,5); G=37; L=8.

Клинок сталевий, середньої кривизни. Ширина клинка мало змінюється по всій його довжині. Від п'яти до загостреного з двох сторін бойового кінця тягнеться широкий дол. Другий дол, аналогічної ширини, який розташовано паралельно першому, ближче до обуха, закінчується не доходячи вістря. Між долами знаходиться реберце. Спинка клинка широка (5 мм), розложиста, переходить у бойовий кінець за 6,5 см від вістря. На внутрішньому боці клинка у верхній частині клеймо форма якого дає підстави говорити про генуезьке походження клинка.

Щічки руків'я з халцедону, закріплені на хвостовику трьома заклепками. Гарда втрачена. Піхви відсутні.

Шабля надійшла в музей з колекції А.Н.Поля.

3. Шабля типу ординка XVII ст., інв.№ О-254. Сталь, мідь, дерево, шкіра. Кування. Параметри шаблі: A=80,5; B=68; C=3; F=5,5(3,1); G=40; L=8; N=8; R=5,5.

Клинок сталевий, малої кривизни, без долів та єлмані. Бойовий кінець видовжений, загострений з двох сторін.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, мідна. Перехрестя прямокутної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі, мають сплющені кулькоподібні закінчення. Щічки руків'я дерев'яні, вкриті шкірою, фіксуються двома заклепками. Верхів'я втрачене.

Піхви відсутні.

4. Шабля перського типу (шамшир) XVII ст., інв.№ О-255. Сталь, мідь, дерево. Кування, карбування, різьба. Параметри шаблі: A=87; B=74,5; C=3,1; D=3; E=5,5; F=9,5(6,5); G=40; L=8,3; N=8; R=6.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів, з нехарактерною для шемшира невеличкою єлманню. Бойовий кінець видовжений, загострений з двох сторін. Ширина спинки клинка поступово зменшується від п'яти до єлмані (з 5 до 3 мм) і зовсім зникає в районі вістря.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, мідна, в центрі вкрита карбованим рослинним орнаментом. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі, мають сплющені трикутні закінчення. Щічки руків'я дерев'яні, оздоблені різним геометричним орнаментом, фіксуються однією широкою заклепкою. Верхів'я дерев'яне, оливкоподібної форми, виконане як окремий елемент, прикрашене різьбленням, що зображує голову птаха. По всій довжині руків'я з верхньої, торцевої та нижньої частини, закріплено тонку мідну пластину, вкриту геометричним орнаментом.

Піхви відсутні.

5. Шабля XVIII ст., інв.№ О-147. Сталь, залізо. Кування. Параметри шаблі: A=85; B=72; C=3,1; F=6(3,3); G=40; L=11; N=8,5; R=5,5.

Клинок сталевий, малої кривизни, без долів та єлмані. Ширина клинка від п'яти до вістря змінюється незначно. Бойовий кінець короткий, загострений з двох сторін.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, залізна. Перехрестя вузьке, витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Верхній кільйон має загнуте донизу кулькоподібне закінчення, нижній – простий, прямий. Щічки руків'я та верхів'я становлять монолітну конструкцію з хвостовиком. Форма гарди та верхів'я являють пізнішу трансформацію шабель перського типу.

Піхви відсутні.

6. Шабля турецького типу XVIII ст., інв.№ О-250 Сталь, срібло, дерево. Кування, карбування. Параметри шаблі: A=91,7; B=78,5; C=3,3; D=2,8; E=5; F=4,7(2,4); G=48; L=10,3; N=9; R=4,5.

Клинок сталевий, малої кривизни з невеликою, загостреною з обох сторін, єлманню. На клинку знаходяться три доли, що починаються на відстані 8 см від п'яти: вузький, проходить по центру, закінчується в середній частині єлмані; широкий дол, зміщений до обуху, закінчується біля початку єлмані; третій вузький дол розміщено на розширенні клинка, яке займає зону від п'яти до 1/4 довжини клинка. Обух широкий, з розложистою спинкою яка звужується до єлмані.

Ефес відкритого типу. Гарда з срібла, проста, хрестоподібна. Кінці кільйонів загнуті вниз. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, вкрите карбованим рослинним орнаментом, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Дерев'яні щічки закріплені на хвостовику двома заклепками. Верхів'я характерної для кіліджа кулястої форми.

Піхви відсутні.

7. Шабля турецького типу (клинок перського типу) XVIII ст., інв.№ О-106. Сталь, мідь, ріг. Кування, виточування. Параметри шаблі: A=80,5; B=68; C=3,3; F=13(10); G=31,5-36; L=13; N=9; R=6,3.

Клинок сталевий, значної кривизни, з одним широким долом. Бойовий кінець видовжений, загострений з двох сторін.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, мідна. Мідне перехрестя ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони мають кулькоподібні закінчення. Щічки руків'я складаються з набірних рогових кілець. Верхів'я ятаганне, мідне.

Піхви довжиною 74 см, дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою. Металева оправа складається з устя (14 см) та наконечника (19,5 см).

На усті вибито російський герб та напис «С.Петербург» та «М6».

З точки зору дослідника козацької холодної зброї, найбільший інтерес становлять 2 шаблі які варто розглянути окремо.

8. Шабля турецького типу (клинок перського типу) XVIII ст., інв.№ О-249. Сталь, залізо, кістка, дерево. Кування, карбування, гравірування, виточування. Параметри шаблі: A=90; B=76; C=3,1; F=11(8,5); G=38; L=13; N=9; R=7.

Клинок сталевий, значної кривизни, доли відсутні. Бойовий кінець вузький, видовжений, загострений з двох сторін. Від п'яти вздовж спинки (ширина 4 мм) йде тріщина, що очевидно свідчить про невисоку якість клинка.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, залізна, виконана під чернене срібло. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів видовжені, мигдалеподібні. Щічки руків'я з кістки чорного кольору, з широкою заклепкою, прикрашеною геометричним орнаментом, посередині. Кістяне верхів'я, виконане монолітно зі щічками, характерної для ятагана форми. З передньої та задньої частини руків'я знаходиться широкий (1,3 см) каптурець з геометричним орнаментом.

Піхви, довжиною 76 см, дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою. Металева оправа, виконана під чернене срібло, складається з устя (5,8 см), хвостовика (24 см) та невеликої обоймиці (9 см), вкритих характерним рослинно-геометричним орнаментом. На усті та обоймиці розміщено кільця для кріплення ременів портупеї.

Особливість даного екземпляру полягає в тому, що в центрі хрестовини розміщується герб: у німецькому щиті на червоному полі – лебідь; над щитом – італійська графська корона з дев'ятьма видимими перлинами; нашоломник – лебідь (Мал.2). З боків щит прикрашено рослинним орнаментом. Оскільки шабля потрапила до Львівського Державного історичного музею (звідки її було передано в Дніпропетровськ у 1951 р.) з Підгорецького замку, було б логічним пов'язати розглянутий герб (і, відповідно, саму зброю) з польським шляхетським родом, що володіли Підгір'ям. Проте аналіз джерел з історії родових гербів[2] дозволяє дійти висновку про те, що даний герб належав старовинній та знатній польській шляхетській родині Дуніних-Борковських (Мал.3). На початку XVIII ст. представники цієї династії займали найвищі посади у козацькому війську та володіли маєтками у Чернігові. Так Василь Каспарович Дунін-Борковський був генеральним обозним Війська Запорізького. Його посмертний ктиторський портрет, що зберігається в Чернігівському Історико-краєзнавчому музеї, датується 1701-1703 рр.[3] Необхідно зазначити, що зображена на згаданій картині парадна шабля, якою озброєний старшина, також має верхів'я «ятаганного» типу, що надзвичайно рідко зустрічається у творах українського портретного живопису XVII-XVIII ст. (Мал.4).

Зауваживши, що згідно даних Перепису міщан 1666 р. в Чернігові працювало 3 ремісники-шабельники[4] (а це – високий показник порівняно з іншими великими міськими центрами Київського, Чернігівського та Смоленського воєводств[5]), напрошується висновок, що розглянутий екземпляр шаблі очевидно був виготовлений місцевими майстрами.

9. Шабля з клинком перського типу XVII ст., інв.№ О-105. Сталь, дерево. Кування, гравірування. Параметри шаблі: A=88; B=74,5; C=3,1; F=10(7,5); G=34; L=12; N=9; R=8.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів, з ознаками сильної корозії. Сторони плавно звужуються до вузького, загостреного з однієї сторони, бойового кінця. Спинка клинка широка (5 мм).

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, плос-

ка, без орнаменту. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів кулькоподібні. Щічки руків'я дерев'яні, з двома заклепками. Верхів'я втрачене. Особливості конструкції руків'я дають підстави твердити про його пізніше походження.

Цікавою особливістю даного екземпляру є те, що із зовнішнього боку клинка, у верхній частині знаходиться кириличний напис:

«Вѣрность землѣ и преданіямъ»

Нижче зображено перехрещені булаву та пірнач (Мал.5). Особливості граматики напису дозволяють датувати його і, відповідно, клинок першою половиною XVII ст.[6]

З внутрішнього боку клинка, на рівні початку напису, знаходиться клеймо, що нагадує кириличну літеру з надрядковим знаком (можливо титлом) (Мал.6). На жаль аналогів даного клейма у довідковій літературі не виявлено.

Особливості клейма і напису очевидно свідчать про українське походження клинка.

В результаті проведеної роботи весь матеріал стало можливим розподілити за типами:

Шаблі турецького типу – 4 од., карабелі – 2 од., ординка – 1 од., перського типу – 2 од., з клинком перського типу (верхів'я втрачене) – 1 од.

Інформаційне наповнення двох унікальних експонатів (№№8,9) вперше дає підстави на рівні дослідження речових джерел твердити про українське походження даних екземплярів.

1 За методикою С.О.Плетньової, якою користуються й інші дослідники, при вимірі кривизни перпендикуляр опускається не з вищої точки клинка, а від обуха. Ми будемо вказувати обидва параметри (за методом Плетньової – в дужках). Окрім запобігання плутанині з методиками це, зокрема, надасть додаткову інформацію стосовно ширини клинка у зоні максимальної кривизни.

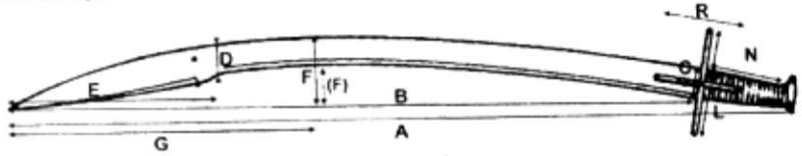
2 Kasper Niesiecki S.G. HERBARZ POLSKI. T.VI. W Lipsku nakładem i drukiem Breitkopfa i Hærtela, 1841; Juliusz Hr. Ostrowski. KSIĘGA HERBOWA RODÓW POLSKICH. Warszawa: druk Jozefa Sikorskiego warecka №14, 1897; В.К.Лукомский, В.Л.Модзалевский. Малороссийский гербовник. Репринтне видання (СПб 1914), К.: Либідь, 1993; Лакиер А.Б. Русская геральдика. Репринтне видання (СПб 1855), М.: Книга, 1990.

3 Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л., 1981. – С.99.

4 РГАДА – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 49, 57, 57 зв.

5 Тоїчкін Д. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Ч. 5. – С.70.

6 Автор вдячний за консультацію ст.наук.спів. відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України к.ф.н. Я.І.Дзирі.



Мал. 1


Мал. 2


Мал. 3

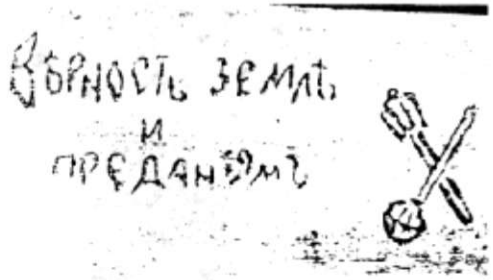




Мал. 4



Мал. 6



Мал. 5

Євген Славутич

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА УНІФОРМОЛОГІЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

В умовах розбудови незалежної української держави, входження її у світове співтовариство як суверенної, правової, демократичної держави важливого значення набуває становлення національних атрибутів державності. Одним з них є збройні сили як гарант державного суверенітету. Проблеми будівництва збройних сил, їх міжнародна діяльність завжди перебувають у центрі уваги будь-якої країни, тим більше, якщо вона відстоює свою незалежність, розбудовує державність та намагається гідно увійти до європейської та світової співдружності. Особливо важливими вони є для України – молодої європейської держави, яка у 1991 році разом з незалежністю отримала у спадщину одну з найчисельніших у Європі армію. Подальший розвиток подій у світі викликав нагальну потребу її грунтовного реформування. На порядку денному постало серед кола інших і питання переосмислення та розробки нової військової символіки та атрибутики, зокрема і військових одностроїв[1], покликаних підвищити бойові якості бійців, а також підкреслювати спадкоємність сучасного війська з найзвитяжнішими віхами бойового минулого нашого народу. За цих обставин підвищується роль СІД, які в час, коли розгортаються цілі комплекси заходів щодо збереження і відродження національних пам'яток, розширюються дослідження культурної спадщини та її популяризація, допомагають закласти підвалини для об'єктивного відтворення історичних традицій та досвіду українського народу.

Серед кола СІД саме *уніформологія* (паралельно вживаються також терміни *одностроєзнавство, уніформознавство, мундирознавство* – Є.С.) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає генезу, зміни та еволюцію обмундирування, спорядження та знаків розрізнення особового складу збройних сил, правила їх носіння, а також їх утилітарні та символічні

функції, – допоможе визначити оптимальні варіанти сучасного форменого одягу для українських вояків з урахуванням як загальноприйнятих світових зразків, побудованих за принципом раціональності, враховуючи сучасні вимоги повсякденної та бойової служби, так і національних (і регіональних) українських історичних традицій та досвіду.

Взагалі, військова уніформологія, як напрямок досліджень в галузі СІД, ще досить слабо розроблена як практично, так і теоретично, однак є вельми важливою через унікальність інформації та її екстраполяції на інші сфери історичних знань, без яких неможливе достовірне тлумачення й розуміння більшості типів історичних джерел, зокрема – вербальних та іконографічних. Результати досліджень у цій сфері знань можуть розширити наші знання не тільки власне про військовий костюм, а й про службові, економічні, міжетнічні відносини, воєнний побут, культурні взаємовпливи, пріоритети і, навіть, військове мистецтво різних періодів історії української держави.

Історія одностроєю належить і до пласту матеріальної культури, і до військової історії, лишаючись між тим і частиною загальної історії костюму. Костюм, як один з компонентів культури українців, давно привертав увагу істориків, етнографів, художників. Проте, на відміну від традиційного костюма військовий одяг якось обходив їх увагу і є вивченим значно слабше. У порівнянні з уборами цивільними мундири підлягають певним регулам, студія над ними вимагає специфічних методів дослідження, вивчення широкого спектру джерел речових, писемних, іконографічних та усних. Лише комплексний аналіз цих типів джерел, критично оцінених та зіставлених, може наблизити нас до історичної правди, реальної дійсності.

Без належного знання атрибутів історичного військового костюма, як особливої знакової системи, їх витоків та еволюції, практичного та символічного значення, а також порушення широкого кола міждисциплінарних знань неможливо провести і вірогідну реконструкцію історичних зразків мундирів для поповнення музейних експозицій, а також достовірно відтворювати історичне минуле засобами образотворчого, театрального та кіномистецтва.

Українська уніформологія на даний час знаходиться у досить занедбаному стані, який залишає бажати набагато кращого (хоча вже помітні певні зрушення). У більшості країн світу вивчення та відтворення давніх військових традицій становить важливий аспект діяльності спеціальних науково-історичних закладів, служб та громадських організацій і товариств. За обставин, що склалися у вітчизняній історії, стан розробки аспектів військового будівництва у нас набагато гірший, через що військові традиції українського війська сучасному поколінню майже невідомі. Це неприпустимо в наш час – період становлення збройних сил незалежної Української держави, коли не тільки науковцям, а й широкому загалові потрібно знати і чітко розуміти значення національних багатовікових військових традицій. Засвоєння героїчних традицій народу, виховання історією сприяють відновленню історичної пам'яті, здійснюють глибокий вплив на воїнів, формування патріотизму, бажання у юнаків служити тощо. Ці традиції відображаються, передусім, у зовнішніх атрибутах війська – одностроях, нагородах – відомчих почесних відзнаках, прапорах, а також таких атрибутах дійства, як військові паради та огляди.

Військова форма виступає часто найбільш консервативним, традиційним елементом національної культури, що видно на прикладі сусідньої Польщі. Народи, що створили власні держави сотні років тому, звикли з повагою ставитись до своїх збройних сил, плекати і творчо розвивати багаті військові традиції. Деякі історичні елементи військової форми армій багатьох країн світу майже в незмінному вигляді зберігаються й досі, нагадуючи про славетні події далекого минулого, історію становлення армії, як невід'ємного атрибуту державності та її опори. В одностроях же сучасних українських вояків майже не збереглося елементів, які б засвідчували славетне минуле українського війська та його досвід щодо творення військових строїв. На жаль, наші традиції декілька разів переривались разом із втратою власної державності.

Сьогодні вже є незаперечним те, що однострій має бути пристосований передусім до практичних потреб. Підвищен-

ню раціональності уніформи сприяє робота низки військових установ, які покликані швидко і мобільно реагувати на зміни у матеріально-технічній частині і озброєнні військ, військовому мистецтві тощо, зберігаючи при цьому наступність традицій національного війська. Завдання ж історичної науки – дослідити і оприлюднити призабутий позитивний досвід українського війська у розробці військового обмундирування, амуніції і системи відзнак в бойовому минулому. Вивчення історії військового будівництва в Україні доводить, що військово-історичний досвід необхідно аналізувати критично, не перетворюючи його в самоціль, а, творчо розвинувши, використовувати на етапі створення сучасних, добре оснащених збройних сил.

Дана стаття покликана ознайомити усіх зацікавлених з найважливішими здобутками історичної науки, зокрема української та російської, у дослідженні питань, що проливають світло на різні аспекти історії української військової уніформи, і які можуть стати у нагоді військовим службам та історикам. Робиться спроба також охарактеризувати сучасний стан та проблеми української уніформології, а також вимоги та завдання, що стоять перед сучасними дослідниками в цій галузі.

Ще в дореволюційний період російськими та українськими істориками був зібраний чималий фактологічний матеріал, що характеризує військовий стрій давньоруського війська та українських військових формувань Нового часу (XVII – XIX ст.). Вперше об'єктом наукового дослідження український військовий мундир став в другій половині XVIII ст., коли з'явилися перші наукові праці українських та російських істориків з історії Малоросії, Запорозької Січі і «російського» козацтва взагалі, що багато уваги приділили і військовій та матеріальній культурі козацтва. Щоправда ці відомості відносяться до часу написання самих праць, і базуються загалом на власних спостереженнях чи свідчень сучасників, а не архівних даних. Так 1777 р. в Петербурзі вийшла друком «Краткая летопись Малой России» В.Г. Рубана, за допомогою князя О.Безбородька. У розділі «О службе воинской»[2], написаному київським полковником О.Безбородьком, подано короткий опис обмундирування та озброєння виборних козаків та підпомічників на середину 70-х років XVIII ст., який у даному випадку набуває статус цінного джерела.

Унікальною для науки є праця історика, інженера генерал-майора О.Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще»[3], написана у 1785 – 86 рр. і опублікована вперше у 1847 р. Окрім короткого опису чоловічого сучасного автору одягу праця містить чи не єдині детальні зображення представників українського козацького війська XVIII століття, виконані художником Т.Калинським з натури у 70-х рр., а також малюнок «Запорізька Січ. Вибори кошового», зроблений рукою самого Рігельмана. Достоїнством цих портретів є те, що вони підтверджують дійсний, реальний вигляд військових строїв в побуті, тому є незамінним джерелом для дослідників.

На рубежі XVIII – XIX ст. під впливом остаточної ліквідації Гетьманщини з'явились роботи, автори яких намагалися прослідкувати розвиток українських державних структур, вже досить широко використавши оригінальні документи з приватних зібрань і державних архівів. Зокрема, О.Шафонський («Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..., 1786 года»), характеризуючи українське військо, систему комплектування, стисло розглянув військовий одяг, спорядження, озброєння та систему постачання козацьких, найманих та охоронних військових частин Гетьманщини XVIII ст.[4]

Подібне коло питань, на тому ж рівні, більшістю за матеріалом вказаної праці О.Шафонського, знайшло висвітлення і в різноманітних сюжетах, пов'язаних з матеріальним станом військ, в роботі іншого українського вченого О.Лазаревського «Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления», виданій через століття, 1893 р.[5]

В.Я. Ломиковський, любитель та дослідник української старовини, своїм енциклопедичним довідником «О Малороссии.

О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников» (виданий О. Лазаревським в кінці XIX ст. під назвою «Словарь малорусской старины»)[6], складеним у 1808 р., можливо, по особистих відомостях та довідках, а частково, переказу живих свідків, ввів до наукового обігу визначення предметів козацького одягу, таких як каптан, кунтуш, їх класифікацію та правила носіння, про які досі не було суттєвих відомостей.

Автор «Історії Русів» (кінець XVIII – початок XIX ст.)[7] перший описав однострій українських військ, т.зв. «барву» найманців, сердюцьких полків, кінця XVII ст. Але праця писалася не як науковий, а скоріше – публіцистичний твір, чимало фактів якого є далекими від історичної дійсності і потребують перевірки. Можливо автор «Історії» користувався оригінальним джерелом з описом вбрання, а то й автентичними речами.

Відомий український письменник і історик першої половини XIX ст. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко у науково-популярних оповіданнях «О слободских полках» і «Украинцы»[8] одним з перших у в національній історіографії провів аналіз військового обмундирування, спорядження та зброї, особливостей їх кріплення та носіння в залежності від обставин та нагоди, з поясненнями символічного та функціонального значення предметів костюму козацької верхівки та козаків, зокрема – Слобідських полків.

У 1842 р. вийшло друком «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа»[9] за розповіддю запорожця М. Коржа у 1830-1831 рр., який надав багато відомостей про одяг, бойове спорядження, зброю запорожських козаків XVIII ст. Це джерело стало для дослідників козацького одягу чільним на довгі роки, хоча до нього теж потрібно підходити критично, залучаючи інші джерела. Що по суті зробив видатний вітчизняний історик А.Скальковський, залучивши багато етнографічних пам'яток, архівних матеріалів, ревізійних описів, розповіді очевидців, іноземців тощо і критично проаналізувавши численні різноманітні дані про військовий костюм запорожців Нової Січі при написанні другого видання своєї грунтовної наукової праці «История Новой Сечи или последнего коша запорожского» (1846)[10], значно розширив знання про військовий та святковий одяг, спорядження та зброю запорожців у бою, їх функціональність та способи носіння, що також розширює уявлення про військові якості, умови ведення бою та військове мистецтво козаків. Цю працю справедливо можна назвати «діамантом» вітчизняної історіографії.

Великою інформативністю відзначається також псевдонаукова ілюстрована праця іншого українського історика М.Сементовського «Старина Малороссийская, запорожская и донская» (1846)[11]. Автор детально розглянув похідні та святкові строї запорозького та козацького військ. Особливо цінними представляються дані про ношу вояків в батальних та різних кліматичних умовах, форму обмундирування та озброєння караульних команд, особливості носіння зброї та амуніції, детальні описи і зображення одягу козацької верхівки, іменних та полкових військових і владних регалій різних часів (литаври, булави, перначі, бунчуки тощо). Можливо, дослідникові до рук потрапили рідкісні офіційні документи з приватних колекцій, а також – автентичні козацькі речі. Проте автор допустив кілька суттєвих помилок, бо не достатньо критично (на відміну від А. Скальковського) підійшов до використаного кола джерел.

М. Закревський, який все життя присвятив вивченню старовини Києва, залишив найбільше даних про Київську Магістратську реєстрову гвардію (почесну міліцію) (? – перша половина XIX ст.), розглянувши в «Описании Киева», розділі про Магістрат[12], форму обмундирування Озброєного міщанського корпусу реєстрових товаришів, причин її появи, навівши епізод з параду у Києві з нагоди візиту цесаревича Павла у Києві у 1781 році, а також на свято Водохрещення, свідком чого був і сам автор, який відобразив на відміну від приписаного, – костюм, що реально носили представники міщанського корпусу.

Короткі, але досить змістовні відомості про військовий стрій

козаків та старшини Слобідських козацьких полків різних років їхнього існування представлені в наукових монографіях П.Головінського («Слободские казачьи полки», 1864), М.Гербеля («Изюмский слободский казачий полк», 1852) та в статті «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан», опублікованій в «Харьковском сборнике» за 1887 р.[13] За відсутності ширших наукових досліджень з цього питання вони становлять першорядне значення для української уніформології.

Представник вітчизняної історичної школи О.Кондратович в своїй студії «Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)» (1883)[14], описуючи побут запорожських козаків Задунайської Січі за розповідями місцевих жителів-сучасників, колишніх козаків, детально розглянув їх стрій та регалії. Через характер джерел ця праця і сьогодні зберігає велике значення.

Неабияку цінність представляють псевдонаукові, популярні очерки з історії Чорноморського козацького війська (сформованого з колишніх запорожців), написані істориками-самоуками, які безпосередньо стикалися з козацьким військовим побутом. Авторами згадано як регламентований, так і реальний похідний (нерегламентований) військовий костюм чорноморських козаків нижчих та вищих чинів і різних родів зброї (піших, кінних, артилеристів, пластунів) з 1788 року, а також той, що носилися поза строєм, більш традиційний та зручний; проведено аналогії з традиційним костюмом запорожців, критично оцінено особливості носіння приписаних однострої та зброї, а також розглянуто індивідуальні та колективні почесні відзнаки, якими нагороджувалося Чорноморське військо за бойові заслуги. До таких праць належать монографія «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» (1858), написана чорноморським козаком і письменником І.Попкою, низка робіт відомого історика «чорноморської» школи П.Короленко: «Черноморские козаки. Исторический очерк политической и общественной их жизни с 1775 по 1842 год» (1877), «Предки Кубанских казаков на Днепре и на Днестре» (1900), «Двухсотлетие Кубанского казачьего

войска. 1696 – 1896. Исторический очерк» та книга К.К.Абази «Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, тёрцы» (1891), написана в художньому белетристичному жанрі[15].

Певний інтерес представляє праця Є.Фєліцина та Ф.Щ [Жербі]ини «Кубанское казачье войско. 1696 – 1888»[16]. Фото цинкографій та автентичних речей з короткою текстовою легендою, подані в ній Є.Фєліциним, містять багатий матеріал з обмундирування, регалій, прапорів і почесних відзнак Чорноморського козацького війська, і служать корисним іконографічним джерелом для перевірки писемних даних.

В російській історіографії особливо варто відзначити споряджене за наказом Миколи І від 1830 р. багатотомне фундаментальне видання з історії форменого одягу і озброєння давньоруської та російської армії (куди входили і українські формації) «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», що не має аналогів у світовій практиці. Воно охоплює період з IX ст. до 1855 р. і містить детальний опис предметів обмундирування, спорядження і озброєння, а також знаків розрізнення, колективних та почесних відзнак. Джерельною базою для дослідження послужили, головним чином, систематизовані та упорядковані статути та приписи, циркуляри, іконографічні та речові джерела, проте критична оцінка та узагальнення матеріалу не входили у завдання автора. Після смерті О.Вісковатова, роботу продовжила редакція російської військової хроніки під керівництвом генерал-лейтенанта В.В.Штейгеля, яка видавала для внутрішніх потреб військового відомства окремі «зошити» («Перемены в организации, обмундировании и вооружении Российской императорской армии»), що фіксують нововведення у галузі форменого одягу, доведені до 1881 р., і мають характер хроніки, довідника, без будь-якого наукового аналізу. Потім, під час здійснення другого видання «Исторического описания...», розпочатого у 1899 р., а закінченого вже за радянських часів співробітниками Артиллерійського історичного музею Червоної Армії (редактор П.Д.Львовський), матеріал випусків увійшов до нього.[17] Головну ж цінність праці становлять майже 2000 тис. малюнків до тексту, виконаних майстрами-гра-

верами, що надають чітку уяву про характер та особливості одягу з точки зору доцільності та естетичного боку, показують і відзнаки, символіку тощо в комплексі усього костюму вояків всіх типів військ, частин та родів зброї Російської армії, включаючи і малоросійських, слобідських, чугуївських, бузьких, азовських, чорноморських, кубанських козаків, а також тимчасових українських військових частин, сформованих з нагоди воєн. Ця праця не втратила свого значення і тепер, залишаючись цінним і незамінним джерелом для дослідників. Хоча інформація про деякі деталі обмундирування і спорядження потребує уточнення, зважаючи на те, що представлені тільки приписані однострої, а не ті, що дійсно носились вояками, враховуючи особливості воєнного побуту.

Подібним чином продовжило серію «Иллюстрированное описание перемен в обмундировании и снаряжении императорской российской армии за ... [1881-1900] год», що видавалося окремими випусками Технічним комітетом Головного інтендантського управління[18].

Серед видань, присвячених окремим кавалерійським частинам російської армії, вирізняється елітне кількатомне ілюстроване видання «История Ахтырского драгунского полка», підготовлене генерал-майором В.А.Потто і штаб-ротмістром С.І.Одінцовим, які використали велике коло документальних джерел і дуже детально охарактеризували форму обмундирування, амуніції та кінського убору для вищих, нижчих та нестройових чинів, розглянули нагороди з іменним списком, питання виготовлення та постачання формених речей для Охтирського полку за всю його героїчну історію, що починає свій шлях з Охтирського слобідського козацького полку. Цікавлять насамперед перші роки служби Охтирського гусарського полку (сформованого у 1765 р. з козацького), який до свого переформування у 1784 р. в легко-кінний полк регулярної російської кавалерії складався, включаючи і офіцерський склад, переважно з слобідських козаків і мав у своєму вигляді деякі атрибути колишнього козацького полку[19].

До Першої світової війни також виходили щорічні випуски Технічного комітету Головного Інтендантського управління,

накази по реформі окремих років, довідкові таблиці, правила носіння військової форми тощо з детальним описом усіх предметів мундиру, відзнак різних чинів та типів військ, інструкцією виготовлення. Серед найбільш відомих авторів – С.Соваж, М.С.Нєвський, В.К.Шенк[20].

На початку XX ст. з'явились перші монографії, в яких здійснені спроби аналізу та систематизації в ретроспективному плані головних етапів розвитку військового костюму, атрибутики та символіки російської армії з моменту введення однострайного одягу для військових. Проте зовнішня атрибутика українських військових формацій, особливо тимчасових та ополченських, внаслідок численних різниць у наявних в кожному формуванні рисах, в них якщо і згадується, то дуже поверхово та вибірково. До них слід віднести роботи російських дослідників В.Ніколаєва «Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии», Н.Норцова «Эволюция мундира и знамён в русской армии в XVIII – XIX вв.», Д.П.Струкова «Исторический очерк о регалиях и знаках различия Русской армии», Г.Габаєва «Роспись русским полкам 1812 года»[21].

У 1911 році видавництвом І.Ситіна почала випускатися «Военная энциклопедия»[22], яка хоч і не була завершена внаслідок початку І Світової війни, все ж становить собою фундаментальне видання з російської військової історії, до якого приклали руку визнані військові історики, які зібрали цінні дані стосовно історії деяких предметів обмундирування, амуніції та відзнак, різних типів форменого одягу, інструкції по виготовленню та носінню, деяких історичних козацьких регалій та відзнак.

Своєрідну цінність представляють статті-повідомлення у щомісячнику «Военный сборник», написані в другій половині XIX ст. чинами козацьких військ з критичним оглядом наявного обмундирування, амуніції та відзнак у козацьких військах та пропозиціями і проектами щодо внесення змін в напрямку доцільності різних предметів уніформи аби поліпшити справу носіння, підвищити функціональність та практичність одягу, спираючись на багаторічний досвід служби[23].

Серед праць етнографічного характеру в Росії було видано кілька книжок, в яких за писемними, археологічними, графічними та монументальними джерелами широко розглянуто одяг, зброю та спорядження давньоруського війська. До них слід віднести шикарні альбоми «Русские исторические одежды от X до XIII века» С.Стрекалова (1877) та «Материалы по истории Русских одежд и обстановке жизни народной» В.Прохорова (1881, 1883), а також капітальний енциклопедичний довідник П.Савваитова «Описание старых русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конного прибора» (1896), які не втратили свого значення і в наш час[24].

До найвідоміших праць, окремо присвяченим російській нагородній системі дореволюційного періоду, яка також входить до кола інтересів історика-уніформолога через необхідність знання почесних відзнак та правил їх носіння (адже вони становлять невід'ємну частину відзнак військовослужбовців, знакової системи), належать «Медали на деяния императора Петра Великого» (1872), «Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц» (1877-1796) Ю.Іверсена, який одним з перших почав досліджувати медалі Російської імперії, «Исторический очерк российских орденов и Сборник основных орденских статутов» (1891) Е.Замисловського і І. Петрова, «Описание русских медалей» (1908) В.П.Смирнова; «Собрание русских медалей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиею» (1840-1846)[25].

Значним кроком національної дореволюційної історіографії по вивченню історії українського військового костюма була студія видатного українського вченого Д.Яворницького «Історія запорозьких козаків», окремий розділ якої автор присвятив одягу запорозьких козаків, розглянувши його еволюцію від появи козацтва до кінця XVIII століття, що відображає становлення специфічного національного козацького костюму, традиційні елементи та досвід творення якого лягли в основу військового костюму збройних сил Гетьманщини, Слобідських козацьких полків, а також Чорноморського, Азовського, Бузького та інших козацьких військ[26]. Ця студія і сьогодні залишається незамінним джерелом для дослідників, зва-

жаючи на величезний комплекс залучених джерел та охоплення широкого кола питань, як то: зовнішній вигляд, виготовлення окремих предметів костюму, їх походження, практичність, символічність та функціональність. Введення автором у науковий обіг масиву архівного матеріалу створило сприятливі умови і для подальших напрацювань.

Але не тільки в Росії, а й на Західній Україні, території Австро-Угорської імперії, з'являлись студії, що торкаються проблем української уніформології. Так, галичанин І.Кревецький в своїй монографії «Руська самооборона на Галицько-угорському пограниччу 1848-1849»[27] за писемними та іконографічними джерелами першим і єдиним досі детально описав мундир «руських гірських стрільців» та додав репродукцію ручного малюнку, – саме дійсний одяг, що носили вояки, і який різнився від приписаного Головною Руською радою. Це робить студію унікальною.

Але комплексних досліджень з історії саме українського військового костюму так і не з'явилося з ряду причин. За традицією, що сформувалася в дореволюційній історіографії, історія українського козацького війська розглядалася в контексті історії Російської армії та козацтва взагалі. Увагу ж провідних представників української історіографії, за рідкісними винятками, коло цих питань, як і взагалі військова історія України, чомусь не привертала. До того ж, працям не вистачає не тільки достовірності, а й наукового апарату, і користуватись ними треба обережно, зівставляючи з іншими джерелами.

За браком історичного часу не відзначилась результативними студіями і національна історіографія періоду Визвольних Змагань. Лише кілька праць. В.Прокопович у статті «Київська міліція» поряд з загальними відомостями про збройний київський міщанський корпус XVIII – першої половини XIX ст., його організацію та службу багато уваги приділив обмундируванню, зброї та амуніції, колективним відзнакам кінноти та піхоти, критично аналізуючи дані, залишені М.Закревським, порівнявши їх з іншими джерелами. Але й ця студія залишила тему невичерпаною[28].

Привертає увагу праця військового збройних сил Гетьманату О.Назарука «Формальні проблеми української державності. Герб, монетна одиниця, військовий однострій, і стяги»[29], у якій автор висловив свої погляди та критичні зауваження щодо одностроїв українського війська, торкнувся проблеми відображення національних традицій у військовій атрибутиці, хоча з багатьма його думками можна і не погодитися. Втім, пропозиції автора та вимоги щодо військового однострою, враховуючи досвід бойових дій та традицій, є досить цінними.

З 20-х років (утвердженням радянської влади та утворенням Союзу) як українська, так і російська військова історія, вважалася як «імперіалістичний, буржуазний і націоналістичний пережиток» (за умов панування монотеїстичної методології), взагалі була визнана ідейно шкідливою тематикою.

Введення у 1943 р. в радянських збройних силах форми з погонами зразків, існуючих до 1917 року в Російській армії, а в 1945 р. – парадної форми, а потім аксельбанта та інших знаків розрізнення Російської армії, що знаменувало повернення до старих традицій, викликало закономірний інтерес до історії форменого одягу. У 1946 р. Ленінградським Будинком Офіцерів разом з Відділом культурно-просвітницької роботи Ленмісьвиконкому і Інтендантським управлінням ЛВО було організовано виставку «Історія російської військової форми», яка ставила за мету сприяти підвищенню зацікавленості офіцерів до свого професійного одягу для зміцнення воїнської дисципліни і виховання імперських військових традицій. До виставки видано Л. Раковим путівник «Русская военная форма»[30], який також містив короткий історичний нарис розвитку російського форменого одягу за змістом: Військовий одяг Київської, Новгородської і Московської Русі, форма Російської Армії у XVIII, XIX ст., напередодні І Світової війни; форма Червоної Армії. Проте автор не володіє коректним термінологічним апаратом, до того ж, обминув багато важливих питань і, загалом, обмежив огляд розвитком обмундирування.

В 1960 р. побачила світ системна праця О.В.Харитонова

«Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918 – 1958)»[31]. За своєю структурою і формою викладу цей довідник так би мовити продовжив традиції «Исторического описания...», фіксуючи усі уставні приписні нововведення з великим додатком ілюстрацій і таблиць. Хоча однострої українських радянських формувань, як окремих військових одиниць, не згадуються (можливо навмисно), проте в зону дослідження потрапило Кубанське козацьке військо, якому радянська влада залишила історичний однострій. Детальна характеристика форми одягу для військових СРСР кінця 80-х років подана в офіційних виданнях «Правила ношения военной формы одежды», «Твоя военная форма»[32].

Невеликі розділи, присвячені радянським однострою окремих періодів, можна побачити також в воєнних енциклопедіях[33]. Проте національні українські формування – війська УНР, гетьманату, УГА, – із великодержавних шовіністичних причин навіть не згадано.

З 70-х років в СРСР активно почали цікавитись героїчним дореволюційним минулим Російської імперії і її чільним інститутом – військом, вивчення якого російська радянська історіографія продовжила в традиціях дореволюційної. [Української військової історії немов би і не існувало]. В періодичних виданнях (журнали «Сценическая техника и технология», «Советский (Российский) музей», «Военно-исторический журнал») починають з'являтися цикли статей, автори яких звертались до кола різних питань уніформології. Військовому досліднику П.С.Жалніну належить публікація в журналі «Сценическая техника и технология» серії широко і змістовно проілюстрованих статей, присвячених історії форменого одягу Російської імператорської армії, Червоної Армії[34]. Автор аналітично розглянув основні етапи розвитку предметів обмундирування різних типів, амуніції, рангових та посадових відзнак різних типів та частин військ, правила носіння військової форми тощо. Паралельно в цьому ж журналі публікується і серія статей А.М.Авербаха з історії російських нагород та знаків розрізнення[35]. Дослідник розглянув нагородну сис-

тему Росії з XVIII ст. до Жовтневого перевороту – історію, класифікацію та ієрархію нагород (орденів, медалей, хрестів, емблем) з змістовною характеристикою та зображенням, порядок їх носіння та кріплення, соціальний склад нагороджуваних, «Табель про ранги», знаки розрізнення в Російській Армії та їх функціональний і символічний зміст. Також варто відзначити подібні статті Н.Вдовіна в журналі «Тыл вооружённых сил» за 1990 р.[36], присвячені формі Російської армії початку XX ст. і Червоної Армії. Але предметом дослідження згаданих дослідників були військові атрибути регулярних формацій російської та загальнорадянської армії, залишаючи без згадки українські формації як російської, так і Червоної армії, що і не дивно в умовах жорсткого табу навіть і згадувати національні владні і військові традиції.

Хоча, на цьому тлі вигідно вирізняються (з точки зору цінності для української уніформології) ілюстрована стаття А.Вальковича і П.Космолинського «Кафтан серый, медный крест», присвячена мундирам полків російського ополчення 1806 – 1815 років, де оглянуті, хоча і дуже коротко, однострої окремих чинів українських полків: Ескадрона Скаржинського, Чернігівського ополчення, піших полків Полтавського ополчення, а також публікація в «Военно-историческом журнале» І.А.Єгорова «Обмундирование степовых и кавказских казачьих войск в начале XX века»[37]. Автор, використавши постанови військового відомства та дореволюційну військово-історичну періодику, висвітлюючи загальні особливості козацьких однострої вищих та нижчих чинів у XX столітті, ретельно розглянув однострої всіх типів нащадків Чорноморського козацького війська – Кубанського козацького війська початку XX століття, включаючи рангові відзнаки, правила носіння та розміщення предметів і елементів обмундирування і амуніції, їх функціональне призначення, фактори, що впливали на зміну форми обмундирування, питання забезпечення та постачання форменого одягу.

Багато матеріалу було почерпнуто шляхом археологічних розвідок. Відомий археолог і фахівець з військової справи стародавньої Русі О.Н.Кірпічніков на широкому археологічному, іконографічному і писемному матеріалі дослідив військові речі часів Русі, зазначивши, що в давньоруському війську вже існували елементи уніформи у вигляді однакового кольору чи розміру плащів, накидок, особливих головних уборів, спорядження та інших відзнак князів та воєвод, як обов'язкових атрибутів рангу чи влади[38].

Захоплення військовою історією знайшло відображення і у вивченні іконографічних джерел. Так, Б.Асварищ і Г.Вілінбахов в монографії «Отечественная война 1812 года в картинах Петера Хесса»[39], аналізуючи картини відомого художника-баталіста першої половини XIX ст. П.Хесса, критично оцінюють зображені однострої російських вояків в битвах 1812 року, порівнюючи їх з уставними (приписаними) за даними Г.Габаєва та О.Вісковатова. Достоїнством картин-джерел є те, що на них зображено одяг, що носився в реальних польових умовах, з урахуванням роду військ, озброєння, побутових потреб вояків, кліматичних та географічних умов. Особливо корисним видається те, що баталіст зобразив козака Чорноморської сотні у битві при Бородіно, а також ополченців, костюм котрих не передбачений указами.

В 1988 р. з'явився у світ елітний альбом В.М.Глінки «Русский военный костюм XVIII – начала XX века»[40], що включає обширний нарис історії російського військового одягу, написаний за працями таких відомих дослідників як О.Вісковатов, Г.Габаєв, Н.Нєвський, В.Шенк та епістолярними джерелами, якісно проілюстрований витворами живопису та графіки, фотоматеріалами автентичних предметів обмундирування і амуніції. Працю відзначає те, що автор характеризує чинники, що впливали на розвиток військового костюму в цілому, окремих предметів обмундирування, відзнак різних типів військ та родів зброї, його уніфікацію, конструкцію тощо, а також плюси та вади з точки зору практичності. В загальноросійському контексті розглядаються також однострої українського козацтва. За якістю оформлення і науковим рівнем це видання залишається і сьогодні неперевершеним як для радянського, так і пострадянського часу.

Цього ж часу вийшла друком популярна праця А.І.Бігу-

новой «Путь через века: фрагменты истории войска российского...»[41], що складається з циклу нарисів самостійного характеру з історії окремих типів військ, формувань та спеціальностей. В книзі мається багато військово-історичних відомостей про бойове вбрання та зброю давньоруських вояків, обмундирування, спорядження та озброєння різних воїнських формувань пізніших періодів, супроводжених малюнками, що дають повну уяву по предмети військового обіходу. І хоча костюм українських козаків описано дуже поверхово та неповно, проте вдало висвітлено особливості переформування слобідських козацьких полків в гусарські, появу нових та збереження старих елементів у їх вигляді. Невід'ємною заслугою автора є розгляд у динаміці твореного військового костюму на тлі соціально-політичних змін, що впливали на його еволюцію.

Інший російський історик О.Шепельов в своїй монографії «Титулы, мундиры, ордена в Российской империи» (1991)[42] коротко, але на високому науковому рівні, розглянув еволюцію російського чинування, предметів обмундирування вищих чинів військового відомства, зокрема мундиру та відзнак, орденських знаків і убрання, як особливої знакової системи.

1995 рік означений виходом в Росії довідника Л. Токаря «Советская милиция 1918 – 1991 годов / История Форменного российского костюма»[43], який є першим (і єдиним) досвідом систематизації нормативних актів по встановленню форми одягу, знаків розрізнення та правил носіння для радянської міліції. Однак, на жаль, автор виключив з контексту відзнаки міліції радянських республік початку 20-х років, в тому числі і України, ознайомивши лише з загальнорадянскими зразками.

Більшість же російських видань кінця 90-х років, присвячених історії військового костюму російських та радянських військ, а також національних формувань у громадянській війні 1917 – 1921 років хоча і відзначаються привабливим, яскравим зовнішнім виглядом, та представляють переважно малу наукову цінність, бо є суто комірцевими, популярними і поверховими, часто досить бідними змістовно, без посилань,

написаними по доробкам дореволюційних і радянських істориків, не даючи чіткого уявлення про характерні особливості одностроїв навіть російських регулярних військ в їх еволюції, не кажучи вже про іррегулярні та національні (в тому числі і українські) війська[44].

У 60-х – 90-х роках вийшла низка публікацій російських вчених, присвячених комплексу питань з історії імперських російських, а також радянських почесних відзнак, – помітного атрибуту мундира, – кавалерами яких були і українські бійці: Серед найпомітніших – монографії І.Спасського «Иностранные и русские Ордена до 1917 года», Г.Колєснікова та О.Рожкова «Ордена и медали СССР», С.Андоленко «Нагрудные знаки русской армии»; низка праць О.Кузнецова, серед яких і «Знаки славы отечества», «О Белой Армии и её наградах, 1917 – 1922 гг.», «Энциклопедия русских наград» та ін.[45], які представляють не тільки історію, характеристику, але й порядок нагородження та правила носіння орденів та медалей, нагородної зброї; статті та монографії визнаного фалериста В.Дурова, присвячені окремим подіям та історичним періодам, його ж альбом «Русские и советские боевые награды» і студії, присвячені окремо медалям для козацтва, зокрема, для Запорозького та Чорноморського військ, хоча більшістю – іменним, для козацької верхівки, що, втім, також доповнює знання про історію відзнак українських військових формацій[46].

Розглянуті вище праці з історії російського та радянського військового мундиру є важливими для вивчення українського військового одягу, оскільки висвітлюють і обмундирування українських вояків у складі російської армії XVIII – початку XX ст., Чорноморського, Бузького, Азовського, Дунайського та інших козачих військ, тимчасових військ на період військових потреб, радянської армії, досвід служіння в яких увійшов до скарбниці військових традицій українського народу.

В радянські часи і в Україні все ж з'являлись рідкі публікації, присвячені українській військовій історії, зокрема козацькій тематиці. Серед широкого кола питань радянські укра-

їнські вчені В.А.Дядиченко (1959) і О.М.Апанович (1969), спираючись на доробки дореволюційної історіографії та деякі писемні джерела, коротко розглянули і питання забезпечення одягом українських збройних частин кінця XVII – першої половини XVIII століть[47]. Хоча стан матеріально-технічного забезпечення армії і привертав увагу деяких дослідників, але їхні інтереси були зосередженні переважно на виробництві та застосуванні озброєння. Що ж стосується забезпечення обмундируванням та амуніцією українських військ, то це питання так і не знайшло належного висвітлення. Щоправда, відомий зброєзнавець В.О.Сидоренко в статті «Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.» (1972)[48] охарактеризував одяг реєстрових козаків та старшини часів Національно-визвольної війни 1648-1676 рр. Але його дані є досить мізерними та дискусійними, бо спираються лише на окремі писемні джерела та застарілі студії, які до того ж, описують речі пізніших часів. Це лише підтверджує той факт, що вивчення українського військового костюму не знаходило належного втілення в радянській науці.

У 1972 р. українська військова історія стала остаточним табу, коли дослідження з цієї ділянки, зокрема пов'язані з героїчним минулим козаччини, було оголошено «націоналістичними». Також вперто замовчували наявність українського національного фактора в Червоній Армії – часів Громадянської війни та років відновлення українських радянських формувань в період Другої світової війни. Хоча тут, здавалося б, ідеологічних перешкод для наукових студій бути не могло. Тому не дивно, що зовнішні атрибути українських козацьких та радянських вояків не знайшли висвітлення в радянській історіографії, не кажучи вже про однострої українських нерадянських військових формувань XX ст., яких кваліфікували як загони зрадників, ворогів народу, прислужників буржуазії, витвір антинародного колабораціонізму з ворожими силами.

У час, коли на українську військову історію в Радянській Україні накладалися заборони, в Західній Україні напередодні Другої світової війни та за кордоном, в діаспорі, зусиллями переважно військових діячів Української армії з'являлися спеціальні розробки про український мундир у вигляді розрізнених матеріалів збірника «Календар Червоної Калини», журналів «Літопис Червоної Калини», «Вісті комбатанта», «Гуртуймося», «Української Загальної Енциклопедії», а також в колективних працях та монографіях з історії українського війська, узагальнюючих та присвячених окремим військовим частинам.

До комплексних досліджень з історії українського війська, що з'явилися в 20-30-ті роки на західноукраїнських землях, слід віднести науково-популярну за зовнішнім оформленням та критично-наукову за своїм змістом колективну працю І.Крип'якевича, В.Гнатевича, З.Стефаніва та О.Думіна «Історія Українського війська» (1936), розділ про військо України в «Українській Загальній енциклопедії», комплексну монографію військового історика, хорунжого УГА, Зенона Стефаніва «Коротка історія Українського Війська»[49]. Але питання розвитку військового костюму та відзнак українських військ подається у них у загальних рисах, поверхово і до того ж вибірково.

Можна відзначити також декілька студій, присвячених окремим військовим формуванням, що видавались за кордоном. Це монографія О.Думіна «Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914-1918», в якій наводяться поверхові відомості щодо процесу набування національних рис в однострояx УСС, розглядаються проекти і особливості впровадження власного однострою; короткі підрозділи М.Дольницького та Р.Климкевича про однострій, відзнаки ступнів та почесні відзнаки УГА, а також публікація постанови військового керівництва – припису про однострій УГА з докладним описом усіх предметів обмундирування, зброї та рангових відзначень в колективній тритомній праці «Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918 – 1920 роках»[50].

Декілька статей військових діячів публікувались в періодичних виданнях діаспори. Першою з'явилась коротка студія Л.Лепкого «Про однострої нашої Армії»[51]. Проте поданий в ній матеріал далеко не повний і неточний.

Єдиним доробком, присвяченим одностроям ВМС України 1917-1921 рр. є серія статей лейтенанта морської піхоти С.Шрамченка, який подав опис одягу та відзнак 1-го Гуцульського полку, в якому служив і сам, коротко розглянув зміни в однострої та озброєні, супроводжуючи своїми спогадами та враженнями[52]. Через те, що однострій в реальних бойових умовах не завжди відповідав приписаному, дані учасників бойових дій представляють велике значення як джерело.

Вигідно вирізняються на тлі інших студій праці підполковника М.Битинського. В статті «Військові відзнаки Української Національної Армії», поділяючи українські однострої та відзнаки за трьома типами залежно від того, коли і як творилися українські військові формування і характеризуючи найхарактерніші типи одностроїв та рангово-посадові відзнаки по різних дивізіях, колективні та почесні відзнаки Наддніпрянської Армії та Української Галицької Армії, автор найбільше уваги приділив обставинам, умовам та причинам змін в системі військових відзнак, що виводить студію за межі прикладного характеру, характерного для інших досліджень.

Такої самої позитивної оцінки заслуговує студія теоретичного характеру того ж автора «Українські військові відзначення», присвячена почесним відзнакам за роки визвольної війни 1917-1921 рр. Автор обгрунтовано розробляє класифікацію українських нагород, позначає і нездійсненні проекти, пропонує ієрархію та правила носіння орденів і медалей, спираючись на європейський і російський досвід та традиції, критично оцінюючи інші студії з цієї проблеми – тобто упорядковує українську нагородну систему (чого не встигла виробити офіційна влада)[53].

Однак, слід зазначити, що більшість згаданих та інших праць зарубіжних дослідників містять лише поверховий опис одностроїв, без деталей їх будови, проблем впровадження та постачання, без аналітичної оцінки їх походження, доцільності, символічного значення тощо.

Окреслюючи оглянуту історіографію, доводиться констатувати, що ні вітчизняна військово-історична школа в період свого становлення, ні радянська не набули вагомого багажу

комплексних розробок з проблем української уніформології і неспроможні була це зробити з огляду цілей, завдань та пріоритетів, а також незадовільного стану розробки теоретичних засад уніформологія, як спецдисципліни. Тому сучасним історикам війська доводиться писати багато-що з «чистого аркушу».

Лише на початку 90-х років, який ознаменувався злетом національного відродження, посиленим зацікавленням історико-культурною проблематикою, а також пошуком нових підходів до створення військового одягу для оновлених збройних сил молодої української держави, з'являються окремі невеликі, втім досить змістовні статі, в яких порушується питання, яка потрібна форма оновленому українському війську, розглядаються (часто з націоналістичних позицій) становлення та розвиток традицій рангово-посадової системи та відзнак, одностроїв регулярних та іррегулярних частин національного українського війська XX ст.: УСС, Придніпровської Армії УНР, Гетьманату, УГА, УПА, однак не даючи ніяких критичних оцінок щодо практичності та функціональності форми[54].

Одними з перших розвідок в незалежній Україні в галузі української уніформології були доповіді на наукових геральдичних конференціях, передусім: К.Гломозди про проблеми і проекти творення власного українського одностроюта системи відзнак в період Визвольних Змагань, Я.Тинченко про шлики в військових частинах Армії УНР, М.Н.Лазаровича про становлення національних рис в зовнішніх атрибутах Українських Січових Стрільців, М.Слободянюк про відзнаки ЗС України сучасної доби[55].

Варто відзначити і розділ К.Гломозди, авторитетного фахівця з історії української символіки та інших міждисциплінарних знань, «Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань» в колективній праці «Історія українського війська (1917 – 1995)»[56], де автор торкнувся проблем та обставин творення національних військових одностроїв і знакової системи розрізнень для Українських Січових стрільців, українізованих російських формацій, козацьких частин тощо. Брак

же опису предметів обмундирування компенсується великою кількістю кольорових зображень представників усіх військових формувань та частин Українського війська в хронологічному порядку.

Цікавою є невелика стаття фалериста В.Бузало «Реєстрові товариші», вміщена в часописі «Пам'ятки України»[57], де автор спробував детальніше за попередників реконструювати на основі даних М.Закревського, свідчень київського війта Г.Кіселевського та вивчення аналогів, що існували в Російській Армії наприкінці XVIII – початку XIX ст., однострої Київської магістратської реєстрової гвардії.

В невеликій оглядовій студії того ж автора «Однострої Слобідських козацьких та гусарських полків 1743 – 1784 рр.»[58] розглянуто однострої Слобідських козацьких та сформованих з них пізніше гусарських полків, вже як регулярних частин Російської армії. Хоча особистий внесок автора в цьому питанні невеликий, привертають увагу його особисті переконання та висновки, зокрема підмічено, що в гусарських мундирах збереглась наступність традиції у кольорах.

Унікальною за своїм змістом та значенням є праця І.Свєшнікова «Битва під Берестечком», результат багатьох років досліджень[59]. Глибоко дослідивши писемні, іконографічні, монументальні та здобуті археологічні джерела, автор реконструював і детально висвітлив арсенал ручної вогнепальної і холодної козацької зброї, предмети їх одягу та амуніції, кінського спорядження середини XVII ст., способи їх носіння та кріплення, тим самим закривши білу пляму щодо військових атрибутів козака періоду Національно-визвольної війни.

Молодий донецький дослідник війська УНР В.Задунайський детально розглянув систему розробок, впровадження та змін в уніформі всіх частин та рангів Української Національної Армії УНР, передусім – статути, накази, ставлення до уніформи військових установ; критично оцінив і обставини та результати змін, аналізуючи загалом саме досвід творення українських однострої та відзнак, а не їх функціональність[60]. Ця вада є спільною для більшості національних дослідників (які, втім, більшістю не є фахівцями з уніформології).

Інший молодий дослідник військової історії О.Сокирко спробував реконструювати одяг охотницького війська Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. – «барву», першу українську уніформу, одноманітність якої, на думку автора, досягалась лише шляхом централізованого забезпечення. Причому, автор не обмежується простим описом, а намагається визначити практичне значення предметів обмундирування, фактори появи «барви», що вигідно виділяє студію серед інших праць (хоча з його результатами можна і не погодитись). Визначаючи «барву» як соціально-професійний маркер, дослідник намагається з'ясувати, яку роль виконував одяг у вираженні статусу найманих військ (по відношенню до патрона та інших військ), і чому існувала потреба в ньому, його функціональне призначення[61].

Відзначається непоганими публікаціями «Військово-Історичний Альманах», молоде неперіодичне видання Центрального музею ЗС України. Серед них відзначимо компілятивну за своїм характером статтю історика війська Б.Якимовича про галицькі «Січі»[62], в якій розглядається зовнішня атрибутика «Січей», з яких згодом постало галицьке січове стрілецтво: одяг, заведений у 1910 році однострій, відзнаки, ознаки влади січовиків. Досить інформативною є довідкова студія В.Карпова «Однострої Української Армії (1917 – 1920)»[63] за архівними документами, яка, хоч і без глибокого багатогранного аналізу, знайомить з розвитком обмундирування та відзнак різних частин та формувань українських військ доби Національно-визвольних змагань за військовими приписами (тому не враховує можливих відхилень у бойових умовах). Щоправда, увага автора зосереджується здебільшого на відзнаках, а не обмундируванні та спорядженні, в тім, цей недолік стосується більшості сучасних праць з питань уніформології. В актив треба занести наявність кольорових фото однострої – експонатів Центрального музею ЗС України та зображень знаків розрізнення. Один з найавторитетніших українських мундирознавців М. Чмир на широкій джерельній базі розглянув становлення та розвиток української рангово-посадової системи та еволюцію системи відзнак військових звань окремих

українських збройних частин та формувань періоду 1917 – 1921 рр. З'являється багато публікацій цього дослідника і в інших виданнях[64]. Видавництвом Центрального музею ЗС України видано також каталог нарукавних знаків Збройних Сил України[65].

У 1995 році вийшло у світ офіційне кольорове видання «Правила носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України»[66], яке детально висвітлює зразки перших одностроїв оновлених збройних сил молодої української держави. Проте зараз це видання, нажаль, вже є бібліографічною рідкістю. Серед сучасних неспеціалізованих праць, в яких висвітлюються різні питання з історії українських одностроїв слід відзначити популярний історичний нарис С.Потрашкова «Харьковские полки: Три века истории»[67], в якому розглянуто обмундирування та відзнаки ополчення, земської міліції та ратників Харківської губернії періодів Наполеонівських воєн, Кримської війни тощо. Не оминула питання військового костюму і О.Бачинська у своїй монографії «Дунайське козацьке військо»[68], розглянувши та проілюструвавши за приписом військового міністерства однострій чинів як зовнішньої, так і внутрішньої служби.

Багато студій присвячуються історії (включаючи і сучасний період) почесних відзнак українських військ, нагород, особливостям їх носіння, іноді з критичним підходом до даних інших дослідників, як то: статті «Військові відзнаки У.Н.Р.» В.Карпова, «Військові нагороди в Західно-Українській Народній Республіці (1918 – 1919)» М.Чмира, альбом Я. Семотюка «Українські військові відзнаки: Ордени, хрести, медалі та нашивки» (включаючи військові почесні відзнаки, розроблені як в період Визвольних Змагань, так і військовими організаціями діаспори XX століття), стаття А.Феньова «Відзнаки та нагороди Українського війська (УСС – Українські Січові Стрільці)», що охоплює всі нагороди УСС, включно з випущеними за кордоном та пам'ятними; невелика стаття О.Сергієнко про нагороди та відзнаки українського козацтва XVI-XIX ст.: медалі, ордени, шаблі, клейноди, хоча головний акцент в ній робиться на Запорізьке та Чорноморське козацтво[69]. Відзначимо грунтовну колективну тритомну ілюстровану працю «Нагороди України: історія, факти, документи»[70], присвячену як сучасній українській нагородній системі, так і досвіду, джерелам нагородотворення в Україні: розглянуто фалеристичну спадщину УНР, ЗУНР та української діаспори з нарисом зародження нагородної справи в давньоруській та козацькій державах. Варто відмітити і детальний опис та зображення кожної нагороди. На жаль, автори не приділили уваги встановленню старшинства почесних відзнак та правил їх носіння, що є найбільш важливим для проблем уніформології. Нещодавно, на численні прохання відставних та чинних військовослужбовців, у часописі «Військо України» поміщено пояснення заступник начальника Головного речового управління Тилу Міністерства оборони України Юрія Тинченка положення щодо правил носіння нагород, орденських стрічок та інших відзнак на форменому одязі військовослужбовцями ЗС України[71].

Привертає увагу популярна монографія І.Буркута «Військові традиції і сучасність»[72], який зачепив актуальні проблеми навколо дискусії щодо відтворення і співіснування українських військових традицій та сучасних воєнних вимог і умов ведення бою. В контексті традицій збройних сил різних держав світу, історії зовнішніх атрибутів війська, автор коротко висвітлив генезис одностроїв та відзнак українських військових формувань, перспективи створення і проекти сучасних українських одностроїв. Порушено також питання походження та поширення елементів давнього козацького костюму. Саме таких праць на нашу думку і не вистачає українській історіографії.

Дуже приємно відзначити появу в Україні першого вітчизняного недержавного уніформологічного журналу «Однострій. Форменная одежда» (головний редактор С.Музичук), в якому зусиллями провідних українських фахівців вперше порушуються численні проблемні питання української військової уніформології. Причому увага в ньому приділяється предметам обмундирування, спорядження, відзнакам та символіці саме українських національних формувань, найбільш недо-

сліджених та бувших в опалі як у влади, так і радянської історичної науки. Передусім це стосується таких військових формувань як «Дивізія SS «Галичина», Українська Національна Армія 1943 – 1945 років, підрозділи УПА, батальйони «Nachtigall» та «Rolland», військових частин та загонів періоду Визвольних Змагань, а також сучасних спеціальних державних підрозділів Збройних Сил України, миротворчих частин, недержавних українських формувань (УНСО). Статті дуже професійно та науково подані, гарно проілюстровані, висвітлюючи часто те, що не обійдено в наказах урядів та військового керівництва, а відповідало реальним бойовим умовам та побуту військових. Завдяки відмінним кольоровим ілюстраціям можна отримати уяву не тільки про сам одяг, тканину, особливості крою та оздоблення, але й про окантовки, нагрудні та нарукавні нашивки, паролі та деякі нагородні знаки. Цінність цих студій також в тому, що опрацьовувались не лише архівні писемні матеріали, спогади учасників дій, праці діаспорівців, але й архівні матеріали зарубіжних країн, приватних колекцій, фотоархіви, виявлені тільки нещодавно. Для ліпшого розуміння особливостей та проблем творення національних одностроїв матеріал подається на тлі історичних подій, військових дій, організаційної структури підрозділів, чим робиться великий крок у поступі теорії і практики дослідження відзнак українського війська[73]. Але справа видання цього журналу ще не наладжена належним чином, через що воно є малодоступним навіть для військових та істориків. Деякі українські дослідники намагаються друкувати свої праці і в зарубіжних авторитетних виданнях, де спостерігається набагато вищий інтерес до даної проблематики, ніж в Україні[74].

Зважаючи на те, що український історичний військовий костюм, як складова одягу взагалі, тісно пов'язаний обопільним впливом, з комплексом та функціональністю традиційного, цивільного вбрання, українська військова уніформологія не може обійтись без залучення опрацювань в історичній етнографії. Серед великої кількості студій у даному напрямку відзначимо кілька етнографічних праць радянського та сучасного періоду, присвячених історії одягу слов'янських народів і окремо – українського, які дають багато матеріалу щодо військового вбрання, елементів військової форми в одязі знатних воїнів Давньої Русі, відзнак полководців, українського козацького костюму, особливостей виготовлення, конструкції, оздоблення, носіння, а також символічного та практичного призначення предметів костюму. Це праці В.В Сєдова «Одежда восточных славян VI – IX веков н.э.», М.Г.Рабіновича «Древнерусская одежда IX – XIII веков», Н.М.Калашніковой «Одежда украинцев XVI – XVIII веков» в колективній праці «Древняя одежда народов Восточной Европы» (1986), розділ О.В.Арциховського «Одежда» в колективній праці «История культуры древней Руси. Домонгольский период» (1948), стаття В.Білецької «Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація»(1929); монографії К.К.Стамерова «Нариси з історії костюмів» (1978), К.І.Матейко «Український народний одяг» (1977), Т.О.Ніколаєвой «Історія українського костюма» (1996), альбом П.Кравченко «Ноша України крізь віки» (1999), гарно проілюстрований, змістовний посібник «Український стрій» М.СБілан. та Г.Г.Стельмащук (2000)[75].

Наведений огляд історіографії наводить мимоволі на деякі роздуми і порушує багато питань, вирішення яких вимагає колективних зусиль, проведення «круглих столів» тощо. Втім, ця тема потребує окремого розгляду (обговорення) найближчим часом. Тут хотілося б лише окреслити деякі з наявних проблем. Порівняння з історичною наукою країн Західної Європи, Сполучених Штатів дає сумні результати: всюди є висококваліфіковані спеціалісти з уніформології. Є вони, врешті, і в сусідній Росії (у якої в цій сфері становище є не набагато кращим, ніж в Україні), де чимало вчених та аматорів спеціалізуються у вивченні історії військового костюма Росії та колишнього СРСР в цілому. Останніми десятиліттями там з'являються спеціальні періодичні видання, рубрики, збірники, монографії. Найавторитетніше періодичне видання на пострадянському просторі – російський воєнно-історичний журнал «Цейхгауз». Окрім нього видання з історії уні-

форми не оминають також відомі російські журнали «Сержант», «Воин», «Солдат», «Военно-исторический журнал». Але у коло проблем згаданих видань українська тематика загалом не потрапляє. Проте наявність здорової конкуренції забезпечує їм високий науковий рівень. А в Україні? У нас цим займаються одиниці, та й те, на прикладному рівні, спираючись, головним чином, на відкриті на початку 90-х рр. фонди київських архівів та праці військових істориків діаспори. Чимало сучасних українських дослідників не ознайомлені з цінним доробком дореволюційних істориків, який ще чекає на критичний аналіз. Доводиться констатувати також, що на сьогодні, на жаль, у національній історіографії ще не вироблено усталених теоретичних засад української уніформології як спецдисципліни. Особливо це стосується її предмета та методики дослідження. Бракує фундаментальних (та і популярних теж) комплексних, багатогранних та узагальнюючих праць з історії українського військового костюму, подібних до зарубіжних.

Треба звернути увагу ще на одну суттєву проблему. Переважна більшість дослідників задовольняється використанням дуже обмеженого кола історичних джерел. Проте вивчення військового костюму будь-якої епохи вимагає від військового історика-мундирознавця поруч з залученням писемних джерел (опубліковані і архівні актові матеріали, літописи, спогади, листування, військова документація різного типу, інтендантські видання, військові підручники і статути, інструкції, етнографічні студії, подорожні записки очевидців – іноземців, видатних воєначальників тощо), ретельного аналізу і іконографічних та речових пам'яток (образотворчі джерела: панорами битв, портрети, виконані фахівцями чи аматорами з натури, чи за допоміжних даних; фрескові зображення, літографії, гравюри, ікони, книжкові мініатюри, зображення на прапорах; схеми мундирів за військом приписом, зображення, виконані на замовлення властей, відповідальних за розробку та забезпечення уніформою, чи спеціалістами для наукових цілей; графічна реконструкція в альбомах і на поштових марках, плакатах; кінофотодокументи, збірки музеїв

та інших колекцій). Не менш важливу групу складають лінгвістичні (усні) джерела: перекази, легенди, соціально-побутові та героїчні пісні.

Все ж першорядне значення для дослідника представляють речові автентичні пам'ятки, яких в Україні за історичною долею відверто бракує. Сумно дивитися на українські музейні збірки, які з цього питання важко порівняти з колекціями європейських музеїв. Тому в невисоких результатах нашої історіографії в цьому напрямку знань лежать і об'єктивні фактори, бо не має достатньо як історичних автентичних джерел, так і реконструйованих, а також – сприятливих умов їх дослідження.

Залишається відкритим і питання військової української термінології. Більшість російськомовних уніформологічних термінів ще досі не мають українських відповідників, чи не введені у науковий обіг. У свій час розроблялася спеціальна українська термінологія: «однострій», «мазепинка», «гетьманка», «барчики», «паролі», «розета», «закавращі» та ін., однак з огляду на відомі політичні обставини лише останнім часом деякі з них стали знов фігурувати в окремих виданнях. Неузгодженість категоріального апарату, властива сучасній історичній науці, призводить до термінологічного хаосу і в української уніформології, гальмуючи її поступ. Такий самий хаос споглядається і в практиці опису одностроїв. Тому питання термінології та правил опису мають бути вирішені якнайшвидше.

Усі вказані вади та проблеми нашої науки відображаються на військових одностроях, які створюються зараз в державі. Невже немає традицій? Насправді вони є. Є типологія, але військові чиновники її категорично відкидають. Так, спроба незалежними фахівцями разом з міліцією впровадити нову систему відзнак, що грунтується на традиційній українській системі військових звань та їх позначень, і яку підтримав військовий міністр Кравченко, наштовхнулась на протидію новообраного вищого військового начальства, яке не бажало розлучатися з радянськими «зірочками». При цьому навіть і радянську (російську) модель викривили, хоча сама вона ба-

зується частково на прусській традиції. Це ще раз доводить нагальну потребу в підтримці державою національних галузей історичних знань геральдичного циклу та в тіснішій співпраці з військовими структурами.

Довгі десятиліття історично-інформаційної блокади та історичних фальсифікацій, які випали на долю громадян України, створили спотворене деструктивне і антинаціональне уявлення про визвольні змагання українців та породили байдужість та відразу до військової символіки у більшості населення. Лише цілеспрямована праця істориків нарівні з зусиллями військових структур та влади допоможуть боротися з накиненими стереотипами, підвищити авторитет національних збройних сил серед населення і сприятимуть популяризації та розумінню багатовікових військових традицій українського народу, традицій, що набувають нового звучання в світлі творення та реорганізації Збройних Сил незалежної України.

Розголошення позарадянських «сторінок» військової історії України викликало гарячі дискусії навколо питання розробки нової символіки українського війська, передусім – рангово-посадової системи та одностроїв. Одні вважають, що вони мають бути схожі на уніформу західних армій, інші ратують за повернення в армію форми УСС чи вояків УПА. Існує думка, що зовсім не потрібно щось змінювати, а залишити форму Радянської армії, замінивши лише червону зірку на кокардах на тризуб. На чому зупинитися? Щоб наша армія отримала «обличчя», гідне своєї нації та з честю представляла її у світі, потрібно врахувати досвід та досягнення найпередовіших армій світу, одностроі яких відповідають сучасним воєнним вимогам та технічним досягненням, не забуваючи досвід й історичні традиції українського національного війська. Визначити можливі напрямки їх використання в сучасних умовах як раз і повинна допомогти військова уніформологія, від стану якої залежить результат і поступ в цій справі.

Тому вкрай необхідно проводити обговорення в цьому напрямку в широкому колі зацікавлених осіб, фахівців, які представляють широкий спектр установ. Поки що цього залишається тільки бажати.

1 Військовий однострій (Форма одягу, уніформа) – однорідний за конструкцією і строго регламентований за зовнішнім виглядом військовий одяг. Комплект предметів військового обмундирування, спорядження і знаків розрізнення, встановлених для особового складу збройних сил держави. Спорядження військове (амуніція) – комплект предметів, що знаходяться на забезпеченні військовослужбовців і призначений для носіння ними особистої зброї, боєприпасів, засобів захисту, шанцевого інструменту, продовольчих запасів, води та особистих речей.

2 Краткая летопись Малой России В. Рубана. – СПб., 1777. – С. XV – XX.

3 Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі, 1785 – 86 года / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.: іл.

4 [Шафонский А.] Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочинённое А. Шафонским в Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – Ч. 1. – 136 с.

5 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К, 1893. – Т. 2. – 521, [29] с.

6 Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1984. – №7 (5-16), №8 (17-32), №9 (33-36).

7 Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К. Радянський письменник, 1991. – 318 с.

8 Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – С. 30-51, 84-89.

9 Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.

10 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского (по документам Запорожской Сечи Архива). – изд. 2-е. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – С. 323 – 331.

11 Сементовский Н. Старина Малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – 64 с.: ил.

12 Закревский Н.В. Описание Киева: В 3 т. – М., 1868. – Т.3. – С. 441 – 445.

13 Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – 247 с.; Гербель Н. Изюмский слободский казачий полк. 1654 – 1765. – СПб., 1852. – 164 с.; Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. – 1887. – Вып. 1. – С. 171 – 181.

14 Кондратович О. Задунайська Сечь (по местным воспоминанием и рассказам). – К., 1883. – 117 с.

15 Попка И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858. – 292 с, 4с. ил.; Короленко П.П. Предки Кубанских казаков на Днепре и на Днестре. – Екатеринодар, 1900. – 273 с.; Короленко П. Черноморские казаки. Исторический очерк Политической и общественной их жизни с 1775 по 1842 год: В 2-х ч. – К., 1877. – 291 с.; Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696 – 1896. Исторический очерк. – Екатеринодар, 1896. – 96 с.; Абаза К.К. Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, тёрцы. – 2-е изд. – СПб., 1899. – 368 с.

16 Фелицын Е.Д., Щербина Ф.А. Кубанское казачье войско. 1696 – 1888. – СПб, 1888. – 440 с.; 44л. ил.

17 Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению: В 30 т. – СПб., 1841-1862; Перемены в обмундировании и вооружении войск Российской императорской армии с восшествия на престол государя императора Александра Николаевича. – СПб., 1855-1881 – .Т.1-12; Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению. – 2-е изд. – СПб.: Главное интендантское управление, 1899 – 1902. – Т.1-19; Новороссийск – Ленинград: Артиллерийский исторический музей Красной Армии, 1944 – 1948. – Т. 20-34.

18 Иллюстрированное описание перемен в обмундировании и снаряжении императорской российской армии за ... [1881-1900] год. – СПб., 1898-1903. – Вып. 1-21.

19 Потто В., Одинцов С. История Ахтырского полка. – СПб., 1902. – Т.2.– 170 с.: ил.

20 Соваж С. Российская императорская армия (16 наглядных таблиц форм обмундирования). – СПб, 1894. – 59 с.; Шенк В.К. Правила ношения форм одежды офицерами всех родов оружия и Гражданскими чинами Военного ведомства. – СПб., 1910. – 218 с., 19 с. прилож.; Невский М.Г. Реформа обмундирования 1907 г. – изд. 2-е доп. – СПб., 1908-1911. – Вып. 1-4.

21 Николаев В. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии. – СПб., 1898-1902, Т. 1-3; Норцов Н. Эволюция мундира и знамён в русской армии в XVIII – XIX вв. – Тамбов, 1916; Струков Д.П. Исторический очерк о регалиях и знаках различия Русской армии: В 3 т. – СПб., 1902; Габаев Г. Роспись русским полкам 1812 года. – К., 1912. – 337 с.

22 Военная энциклопедия: В 18 т. / Под ред. К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.Ф. фон-Шварца, В.А. Апушкина и Г.К. фон-Шульца. – СПб.: Т-во И.Д. Сытина, 1911-1915.

23 М. Арнольди. О боевом снаряжении Кубанского казачьего войска // Военный сборник. – 1890. – № 9. – С.73 – 87; И. Дукмасов. Современное обмундирование и вооружение казаков // Военный сборник. – 1871. – № 2. – С. 203 – 224; Андриянов И. Заметки казака об обмундировании, вооружении, снаряжении и полевой службе казаков // Военный сборник. – 1879. – № 3. – С. 67 – 96.

24 Стрекалов С.С. Русские исторические одежды от X до XIII века. – СПб., 1877. – 195 с.; Прохоров В. Материалы по истории Русских одежд и обстановке жизни народной: В 2-х вып.– СПб., 1881, 1883. – Вып.1. – 86 с., 71 табл. ил.; Вып.2. – 7 с., 40 л. ил.; Савваитов П. Описание старых русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конного прибора. – СПб, 1896. – 184 с.: ил.

25 Иверсен Ю. Медали на деяния императора Петра Великого. – СПб., 1872. – 68 с., 12 л. табл.; Иверсен Ю. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц: В 3 т. – СПб., 1877 – 1896; Замысловский Е.Е., Петров И.И. Исторический очерк российских орденов и Сборник основных орденских статутов. – СПб., 1891. – 468 с., Смирнов В.П. Описание русских медалей. – СПб., 1908. – 745 с.; Собрание русских медалей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиею. – СПб., 1840-1846. – Вып. 1-5.

26 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол. П.С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – С. 198-209.

27 Кревецький І. Руська самооборона на Галицько-угорському пограниччу 1848 – 1849. – Львів, 1912. – 83 с., 2 табл.

28 В. Прокопович. Київська міліція // Наше минуле: журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Ч.1. – С. 74-84.

29 Назарук О. Формальні проблеми української державності. Герб,

монетна одиниця, військовий однострій, і стяги. – К.: Вернигора, 1918. – 32 с.

30 Раков Л.Л. Русская военная форма. – Л.: Воениздат, 1946. – 92 с.: ил.

31 Харитонов О.В. Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918 – 1958). – Л., 1960. – 180 с.

32 Правила ношения военной формы одежды. – М.: Воениздат, 1989. – 240 с.; Твоя военная форма. – М.: Типогр. Внутр. войск МВД, 1986. – 48 с.

33 Форма одежды военных // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С. Хромов; Ред. кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 704 с.: ил. – С. 629 – 630

34 Жалнин П.С. Форменный костюм // Сценическая техника и технолгия. – 1979. – № 6 (15-18); 1980. – №1 (27-29); №2 (25-28); №4 (24-26); 1982. – № 1 (29-32); Жалнин П.С. Форменный костюм. Форма уланов // Сценическая техника и технология. – 1983. – № 2. – С. 23-26; Жалнин П.С. Форменный костюм. Форма гусарских полков. – 1981. – № 6. – С. 26-31; Жалнин П.С. Форменный костюм Красной Армии // Сценическая техника и технология. – 1982. – № 4. – С. 32-35.

35 Авербах А.М. Русские награды и знаки отличия // Сценическая техника и технология. – 1976. – № 5 (21-26); 1977. – №1 (20-22); №3 (21-29); 1978. – №2 (26-28); Авербах А.М. Русские наградные медали, учреждённые в связи с конкретными историческими событиями // Сценическая техника и технология. – 1979. – №3 (28-30); №6 (18-21); 1982. – №2 (28-32).

36 Вдовин Н. Чтобы форма поднимала боевой дух... // Тыл вооружённых сил. – 1990. – №2. – С.40-41; Вдовин Н. Форма одежды Красной Армии // Тыл вооружённых сил. – 1990. – № 4. – С. 41-43

37 Валькович А., Космолинский П. Кафтан серый, медный крест // Советский музей. – М., 1990. – № 4. – С. 72-75 (Егоров И.А. Пики, шашки, шаровары, кушаки... Обмундирование степовых и кавказских казачьих войск в начале XX века // Военно-исторический журнал. – 1993. – №2/3. – С. 84-89.

38 Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. / АН СССР. Институт археологии. – Л.: Наука, 1973. – 138 с.; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII – XVIII веках. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.: ил., 30 табл.

39 Асвариц Б., Вилинбахов Г. Отечественная война 1812 года в картинах Петера Хесса. – Л.: Искусство, 1984. – 127 с.: ил

40 Глинка В.М. Русский военный костюм XVIII – начала XIX века. Альбом. – Л.: Художник РСФСР, 1988. – 239 с.: ил.

41 Бегунова А.И. Путь через века: фрагменты истории войска российского... – М.: Молодая гвардия, 1988. – 304 с.: ил.

42 Шепелёв А.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л.: Наука, 1991. – 224 с.

43 Токарь Л. Советская милиция 1918 – 1991 годов / История Форменного российского костюма. – СПб.: Эксклюзив, 1995. – 189 с.: ил.

44 Военная одежда Русской Армии / М.М. Хренов, Р.Т. Зубов, И.Ф. Коновалов – М.:Воениздат, 1994. – 382 с.: ил.; Охлябин С. Честь мундира. Чины. Традиции. Лица. Русская Армия от Петра 1 до Николая II. – М.: Изд-во Республика, 1994. – 304 с.: ил.; Охлябин С.Д. Из истории российского мундира: Сборник исторических миниатюр. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 432 с.: ил.; Гражданская война в России. 1917 – 1922: Национальные армии /А. Дерябин, Р. Паласиос-Фернандес. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2000. – 48 с., 8 цв. ил.

45 Спасский И.Г. Иностранные и русские Ордена до 1917 года. – Л.: изд. Гос. Эрмитажа, 1963. – 295 с.: ил.; Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. – Изд.3-е. – М.: Воениздат, 1983. – 299 с., 24 л. ил.; Андоленко С. Нагрудные знаки русской армии. – Париж: Танаис, 1966. – 233 с.: ил.; Кузнецов А. Знаки славы отечества. – М.: Московский рабочий, 1987. – 351 с., Кузнецов Александр. О Белой Армии и её наградах, 1917 – 1922 гг. – М.: Столица: Объединение «Книжник», 1991. – 47 с.: ил., Кузнецов А. Энциклопедия русских наград. – М.: Голос-пресс, 2001. – 512 с.:ил., Кузнецов А., Чепурнов Н. Наградные (военные) медали эпохи Екатерины II // Морской сборник. – 1992. – №1. – С 77-82.

46 Дуров В.А. Наградные медали России первой четверти XVIII века // Нумизматический сборник. – 1979. – Ч. 5. – Вып. 2. – С. 104 – 146; Дуров В.А. Русские боевые награды за Полтавское сражение // Нумизматика и сфрагистика. – 1974. – № 5. – С. 56 – 65, Дуров В.А., Можейко И.В. Русские наградные медали (вторая половина 18 века) // Вопросы истории. – 1973. – №12. – С.18, Дуров В. За защиту Севастополя. Крымская война в боевых наградах // Родина: российский исторический иллюстрированный журнал. – М., 2000. – №7. – С. 39 – 48, Дуров В. Из истории советских

орденов // Прометей. – М., 1983. – Т. 13. – С. 358-366, Його ж. Награды Великой Отечественной войны // Наука и жизнь. – 1974. – №9. – С. 52-56, Дуров В.А. Русские и советские боевые награды. – М.: Внешторгиздат, 1990. – 105 с., Дуров В. Медали для Запорожских и черноморских войск // Мир музея. – 1992. – №3. – С. 62-65, Дуров В.А. Наградные медали XVIII – XIX веков для казачества. – К.: Одигитрия, 2000. – 160 с.: ил.; Його ж. Наградные именные медали для Запорожских и Черноморских казаков // Геральдика. Материалы и исследования: Сборник научных трудов. Государственный Эрмитаж. – Л., 1983. – С. 64 – 83.

47 Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 – початку 18 ст. – К.:Вид. АН УРСР, 1959. – 532 с.; Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава (к 250 – летию Полтавского сражения). – М.: 1959. – С. 246 – 268; Апанович О.М. Збройні Сили України першої половини XVIII століття / АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1969.– 223 с.

48 Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – 1972. – № 7. – С. 161 – 169.

49 Історія Українського війська: У 2 т. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, С. Шрамченко. – 5-е вид., змін. і доп. – К.:Варта, 1994-1995; Україна: Військо // Українська Загальна Енциклопедія: В 3 т./ Під гол. ред. І. Раковського. – Львів-Станіслав-Коломия: Рідна школа. – б.р. – Т.3. – С. 754 – 771; Стефанів З. Коротка історія Українського Війська: У 3 ч. – Львів., 1937-1938.

50 Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914-1918. – Львів, 1936 – 375 с., 1958-1966.; Дольницький М. Однострій і відзнаки ступнів УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918 – 1920 роках: У 3 т. / Видав хорунжий УСС Д. Микитюк. – Вінніпег, 1958. – Т.1.– С. 140-141; Климкевич Р.О. Відзначення УГА. // Там само. – 1960. – Т.2. – С. 261 – 268; Однострій УГА. – 1966. – Т.3. – С. 178 – 184.

51 Лепкий Л. Про однострій нашої Армії // Календар «Червоної Калини». – 1923. – С. 134-136.

52 Шрамченко С. Українська морська піхота в роках 1917 – 1921 // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 11. – С. 13 – 17; Шрамченко С. Ще про однострій української Морської піхоти в роках 1917 – 1920 // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 4. – С. 2-3.

53 Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося: Неперіодичний журнал військово-громадської думки. – 1932. – Вип. 9. – С. 47 – 53; Битинський М. Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк, 1968. – №1(18-24), №2 (26-31), №3 (42-47).

54 Панасюк А. Во что одевались наши воины // Голос Украины. – 1992. – 17 жовтня. – С. 13; Кравцевич В. Однострої Українського війська // Старожитності. – 1993. – Ч. 9/10. – С. 45-46.

55 Гломозда К. До історії Українських військових однострої та відзнак // Друга Наукова Геральдична Конференція: Зб. тез повідомлень та доповідей / НАНУ. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. – Л., 1992. – С. 18-20; Тинченко Я. Шлики та їх кольори в частинах армії УНР (1917-1923 рр.) // Третя Наукова Геральдична Конференція...– Л., 1993. – С. 85-89; Лазарович М. Національні риси в атрибуції Українських Січових Стрільців // Четверта Наукова Геральдична Конференція... – Л., 1994. – С. 48-50; Слободянюк М. Перша спроба введення в Збройних Силах України індивідуальних нарукавних знаків військових частин // Четверта Наукова Геральдична Конференція... – Л, 1994. – С. 67-69; Слободянюк М. Знаки військових частин прикарпатського військового округу // П'ята Наукова Геральдична Конференція... – Л., 1995. – С. 69-70.

56 Гломозда К. Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань // Історія українського війська (1917 – 1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. – Л.: Світ, 1996. – С. 810 – 836.

57 Бузало В. Реєстрові товариші // Пам ятки України. – 1990. – № 2. -С. 63.

58 Бузало В. Однострої Слобідських козацьких та гусарських полків 1743 – 1784 рр. // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр.: У 2-х ч. – К.,1995. – Ч.2. – С.25 – 33.

59 Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1992. – 304 с.

60 Задунайський В.В. Військова Уніформа Армії УНР 1917-1920 років. – К., 1994. – 22 с. – Деп. в ГНТБ України 15.08.94., № 1640.

61 Сокирко О. «Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.Смолій. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН Ккраїни, 2000. – С. 173-188.

62 Якимович Б. «Гей, «Січ» іде, красен мак цвіте!» (До історії засну

вання галицьких «Січей» // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С. 6-23; Леник В. Українська організована молодь: молодечі організації від початків до 1914 року. – Мюнхен; Львів, 1994. – 181 с.; Запорожець: Віденський січовий альманах. – Відень, 1926. – С. 14-36.

63 Карпов В. Одностроі Української Армії (1917 – 1920) // Військово – історичний Альманах. – 2000. – Ч.1. – С.110 – 121.

64 Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 3; Його ж. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії УНР 1919 – 1922 рр.: одностроі, відзнаки, ранги // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 8-9. – С. 118-133.

65 Військова символіка України. Нарукавні знаки (Каталог нарукавних знаків з фондів Центрального музею ЗС України) / О. Проценко. – К., 2000. – 72 с.

66 Правила носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України. – К.: Воєнне видавництво «Варта», 1995. – 160с.

67 Потрашков С.В. Харьковские полки: Три века истории. – Харьков: Око, 1998. – 152с.

68 Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 230 с.: іл.

69 Карпов В. Військові відзнаки У.Н.Р. // Військо України. – 1996. – № 7/8. – С. 36-37; Чмир М.В. Військові нагороди в Західно-Українській Народній Республіці (1918 – 1919) // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 50-56; Семотюк Я. Українські військові відзнаки: Ордени, хрести, медалі та нашивки– Торонто; Київ, 1991. – 51 с., Феньов А. Відзнаки та нагороди Українського війська (УСС – Українські Січові Стрільці) // Львівський історичний музей. Наукові записки. – 1996. – Вип. 5 . – Ч. 2. – С. 86 – 92; Сергієнко О. Козацькі відзнаки та нагороди // Військо України. – 1997. – № 5/6. – С. 50.

70 Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. / Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас, В. Куценко, Л. Яковлєва. – К.: Українознавство, фірма «ARC-Ukraine», 1996. – Т. 1 (288), Т. 2 (344), Т. 3 (424).

71 Нагороду треба заслужити та ще й знати, як носити // Військо України. – 2002. – № 3/4. – С. 36-37.

72 Буркут І. Військові традиції і сучасність. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 116 с; 16 с. іл.

73 Музычук С. Батальоны «Nachtigall»и «Rolland» (дружины украинских националистов) // Форменная одежда. – 1999. – №3. – С. 25-30; Музычук С.Н. Дивизия SS «Галичина» и Украинская Национальная Армия. 1943 – 1945 гг. // Там само. – 1999. – №2. – С. 2-13; Музычук С., Куминак И. Спецподразделение МВД Украины «Беркут» // Там само. – 1999. – №2. – С. 22-26; Пархоменко В. Нарукавные и нагрудные знаки, медали подразделений ВС Украины в составе сил ООН // Там само. – 1999. – №2. – С. 39-42; Чмир Н. К истории эмблем украинских военных медиков. 1918 – 1920 // Там само. – 2001. – №6. – С. 4-7; Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // Там само. – 2001. -№6. – С. 28-29; Манзуренко В. Фотоархив УПА: Яворивская находка // Там само. – 2000. – №5. – С. 34-35; Гуменюк Р. Вооружение УПА // Там само. – 2001. – №6. – С.42-45; Чмир Н. Галицко-Украинский полк имени Богуна. 1919 // Там само. – 2000. – №4. -С. 5-6; Веденев Д. Форма УПА: неизвестный проект // Там само. – 2000. – №4.– С. 15-16; Мирончук В. Украинская Народная Самооборона, 1990 – 2000 // Там само. – 2000. – №4 (23-31), №5 (43-46).

74 Тинченко Я. Сердюки гетмана Скоропадского. Украина. 1918 // Цейхгауз. – 2002. – №2. – С. 40-46.

75 Седов В.В. Одежда восточных славян VI – IX веков н.э. // Древняя одежда народов Восточной Европы (Материалы к историко-этнографическому атласу). – М.: Наука, 1986. – С. 30-39; Рабинович М.Г. Древнерусская одежда IX – XIII веков // Там же. – С. 40-62; Калашникова Н.М. Одежда украинцев XVI – XVIII веков // Там же. – С. 112 – 133; Арциховский А.В. Одежда // История культуры древней Руси. Домонгольский период / Под общ. ред. Б.О. Грекова и М.М. Артамонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т.1. Материальная культура. – С. 234 – 262; Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI – XXII. – Х.1. – С. 43-109; Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. – К.: Мистецтво, 1978. – Ч.1. – 243 с., 18 табл; Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 223 с.; Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 173 с.; Кравченко П. Ноша України крізь віки. Альбом. – К., 1999. – 156 с.; Білан М.С., Стельмащук Г.Г. Український стрій: Навчальний посібник для вищих і середніх навчальних закладів / Інститут народознавства НАНУ, Львівська академія мистецтв. Науково-дослідницький центр. – Л.: Фенікс, 2000. – 328 с.: іл.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАН України

ВРОНСЬКА ТАМАРА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГИРИЧ ІГОР БОРИСОВИЧ – кандидат історичних наук, завідувач сектору української історіографії та грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського

ДЗИРА ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДМИТРІЄНКО МАРІЯ ФЕДОРІВНА - доктор історичних наук, професор, завідувачка відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

ІЩЕНКО ЯРОСЛАВА ОЛЕГІВНА – молодший науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

КУЧЕРУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ – директор Наукової бібліотеки імені О.Ольжича, дослідник в галузі символіки та емблематики

ЛЕГУН ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені тараса Шевченка

ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

МАРКІТАН ЛЮДМИЛА ПОРФИРІЇВНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

ОГУЙ ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ – доктор філологічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича

ОДНОРОЖЕНКО ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ– кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

ОМЕЛЬЧЕНКО МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ – пошукач відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ ПАВЛОВИЧ – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

РЯБЧЕНКО ПЕТРО ФЕДОРОВИЧ – боніст, дослідник паперових грошей (бон), колекціонер

САВЧУК МАРІЯ ІВАНІВНА – старший науковий співробітник музею «Промінвестбанк»

САВЧУК ЮРІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

СИТИЙ ІГОР МИХАЙЛОВИЧ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського

СЛАВУТИЧ ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ – аспірант відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

СОЛОНСЬКА НАТАЛІЯ ГАВРИЛІВНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центральної Наукової бібліотеки імені В.І.Вернадського НАН України

СУХОВАРОВА-ЖОРНОВА ОЛЕНА БОРИСІВНА – завідувачка сектором Національного музею історії України, пошукачка Інституту історії України НАН України

ТОЇЧКІН ДЕНИС ВІТАЛІЙОВИЧ – молодший науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

ЦИВІЛЬСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ - боніст, колекціонер

ЦИВІЛЬСЬКИЙ ФЕДІР МИКОЛАЙОВИЧ - боніст, колекціонер

ЧМИР МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – аспірант Київського національного університету імені тараса Шевченка

ЗМІСТ

Дмитрієнко Марія, Войцехівська Ірина Переднє слово 5

Дмитрієнко Марія, Дзира Ярослав Історик українського Відродження 8-50

Гирич Ігор До проблеми історіософії Михайла Брайчевського 50-58

Верменич Ярослава Образ давньоруського міста у науковій спадщині Михайла Брайчевського 59-79

Солонська Наталія Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого .. 70-88

Маркітан Людмила Особовий архів Михайла Брайчевського – важливе джерело для вивчення історії України 89-102

Теоретико-методологічні проблеми СІД

Огуй Олександр Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків 104-116

Лисенко Олександр, Вронська Тамара Феномени насильства, терору і тероризму в роки Другої світової війни: від термінів до явищ 116-135

Суховарова-Жорнова Олена Методи дослідження історичних портретів XVII-XVIII століть як джерела інформації 136-160

Геральдика та генеалогія

Іщенко Ярослава Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка 162-169

Легун Юрій Ревізійні переписи кінця XVIII – сер. XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії 169-184

Символіка та фалеристика

Кучерук Олександр Символіка Організації Українських Націоналістів: огляд документальних свідчень..... 186-199

Омельченко Микола Шкільні медалі у комплексі спеціальних історичних дисциплін 200-206

Чмир Микола Булава в українській військовій символіці та емблематиці 1917-1921 рр. 207-220

Сфрагістика

Ситий Ігор Сфрагістичне законодавство Гетьманщини 222-236

Перкун Віталій Неопублікована стаття Михайла Корниловича «До народньої сфрагістики у Києві й на Київщині у XIX в.» 237-241

Одноroженко Олег Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII-XVIII ст. 242-274

Вексилологія

Савчук Юрій, Савчук Марія Погребні корогви М.І.Костомарова з колекції Національного музею історії України 276-280

Боністика

Рябченко Петр Вексель 282-295

Цивильский Николай, Цивильский Федор Талоны и карточные системы 296-332

Зброєзнавство та уніформологія

Тоїчкін Денис Шаблі XVII-XVIII ст. з колекції Державного Історичного музею ім. Д.І.Яворницького: історико-зброєзнавчий аналіз 334-342

Славутич Євген Українська військова уніформологія: історіографічний аспект..... 343-383

Наукове видання

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.

Збірка наукових праць.

Число 10. У двох частинах. – К: НАН України. Інститут історії України.

Відділ спеціальних історичних дисциплін,

2003. – Частина І. – 392 с.

Підписано до друку 19.06.2003. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк.22,78. Обл. вид.арк.21,96.
Наклад 150 пр. Зам.136. 2003 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

